

A MAGYAR-ŐSTÖRTÉNET KÚTFŐI

KIADJA
SZALAY SÁNDOR

II.

KÉZIRATOS KÚTFŐK FR. JULIANUS UTAZÁSÁRÓL:

RICHARDUS BESZÁMOLÓJA
ÉS JULIANUS LEVELEI

BUDAPEST, 1943

BENDEFY LÁSZLÓ

MAGNA HUNGARIA

ÉS A LIBER CENSUUM

BUDAPEST, 1943

Címoldalunkon a bezdédi tarsolylemez egyik állat-
alakjai láthatjuk. Ezt a mélyértelmű, gyönyörű szim-
bólumot, őseink ezeresztendős hagyatékát választottuk
sorozatunk egyöntetű jelölésére.

Kiadásért felel: Szalay Sándor.
Szalay-nyomda, Budapest, VEI., Kender-u. 39.

ELŐSZÓ

A múlt év tavaszán azzal a megbízatással küldet[^]tem Rómába, hogy a római gyűjteményekben, legelsősorban pedig a Vatikáni Levéltárban és – Könyvtárban keressem a keleten maradt, vagy tőlünk elsodródott magyar véreink nyomait. Természetesen egyik főcélnak tekintettem, hogy az uralvidéki baskir-magyarságra vonatkozó emlékekre a legnagyobb gondot fordítsam, hiszen velük már több kisebb-nagyobb munkában¹⁻⁶ foglalkoztam.

S milyen nagy volt meglepetésem, mikor a Vatikáni Levéltár indextermébe lépve, mindjárt az első percekben az első cím, amelyen megakadt a szemem: egy eddig ismeretlen Julianus-kútfő volt. (Arm. XXXV. t. 18.) Hetek múlva, amikor a Vatikáni Könyvtár kézirati osztályán kezdtem dolgozni, kapásból kézbe vettem egy testes index-kötetet; az magától szétnyílt, és azon a helyen ismét egy addig ismeretlen Julianus-kútfő tűnt szemembe (a Ms. Vat. Lat. 6223-ban). Ez a két véletlen eset sarkalt arra, hogy most már valóban tüzetesen tanulmányozzam azt a kérdést, hány kézirati példánya van tulajdonképpen a Julianus útjáról szóló

azon, ki a szerzőjük, mi volt a keziratok sorsa, stb. Mindenek előtt pedig: melyik az eredetinek tekintendő példány, mert csak ennek ismeretében tudjuk a hős szerzetes útvonulát véglegesen és tökéletes bizottsággal megrajzolni.

Azt tudtuk eddig is, hogy Richardus testvér be-

számlójának előfordulási helye elsősorban Cencius kamarás Liber Censuum. Feladatom tehát úgy formálódott: meg kellett állapítanom, ki és mikor másolta be ezt az értékes leírást a Liber Censuumba. Emellett – ha már belefogtam ebbe a munkába – célul tűztem magam elé, hogy a leg gondosabban áttanulmányozván a kérdést, összegezni fogom a Liber Censuum lényegét és történetét, tekintve, hogy ez a híres munka eddig alig szerepelt részletesebben a magyar történeti irodalomban.

Eszerint most közrebocsátott munkám első része a Liber Censuummal, azaz a Római Egyház, pontosabban az Apostoli Kamara (azaz a pápai kincstár) hivatalos adókönyvével, vagy más néven: jövedelemjegyzékével foglalkozik. Ezt követően megvizsgáljuk azt a kérdést, hogyan került bele Richardus leírása ebbe a merőben más természetű kimutatásba. Majd áttekintést nyújtunk arról, kik voltak azok a magyar forráskutatók, akik találkoztak már Richardus közlésével, valamint hogy kéziratos jegyzeteik, vagy nyomtatott közléseik ma hol találhatóak. A teljesség kedvéért közöljük az eredeti szöveget, ennek fordítását és fényképmásolatait, nemkülönben a biztos eredeti példány alapján vizsgálat tárgyává tesszük Julianus és társai útvonatát.

Munkánk második részében a Julianus második útjára vonatkozó forrásokat vesszük sorra. Római tartózkodásomat felhasználtam ugyanis arra, hogy a Julianus levelének másolatát tartalmazó kódexeket is tüzetesen átvizsgáljam és azokról pontos bibliográfiai leírást készítsek. Ugyancsak közlöm a levél teljes szövegét, s fordítását, és foglalkozunk Julianus második útvonatának meghatározásával, és a levelek homályos részleteinek magyarázatával, mivel jónéhány név eltorzulása miatt a szöveg több helyütt értelmetlenné, irott formájában érthetlenné vált.

Kedves kötelességnek teszek eleget, amikor mindenek előtt igen hálás köszönetet mondok *dr. Hóman Bálint* volt m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter, m. kir. titkos tanácsos úr *Őnagyméltóságának*. Szíves készsége és ügyszeretete tette lehetővé ugyanis, hogy 1942. tavaszán magas megbízásából Rómába mehettem, és ott – a háborús nehézségek ellenére – keleti testvérnépeinkre, a baskír- és a kumai magyarokra vonatkozó forráskutatásaimat a legzavartalanabban folytathattam. *Őnagyméltósága* hivatalos közbenjárásának köszönhettem, hogy mind a vatikáni, mind az olasz állami levéltárakban a legnagyobb előzékenységgel támogatták munkámat és segítettek abban, hogy megbízatásomnak minél teljesebben megfelelhessenek.

Hálásan emlékezem meg *Angelo Mercati* pápai prelátus úr *Őméltóságáról*, a Vatikáni Levéltár tudós praefectusáról: kezdettől végig a legélénkebb figyelemmel kísérte munkámat és mindenkor a legnagyobb készséggel közölte velem idevágó gazdag tapasztalatait.

Munkámat a legnehezebb időkben végeztem Rómában. A háború miatt az állami könyv- és levéltárak régibb eredetű kéziratok kincseit óvóhelyeken őrizték, így azok pillanatnyilag hozzáférhetetlenek voltak. Sokat köszönhetek *dr. Giuseppe Tucci* prof. úrnak, a kitűnő tibetkutatónak, aki a kéziratok kódexek felszabadítása érdekében annyi önzetlenséggel sietett rendelkezésemre bocsájtani messzeágazó tudományos és társadalmi összeköttetéseit, hogy ennek a munkának zavartalan elkészültét biztosítsa. Fáradozásáért *Őnagyméltóságának* ezen a helyen is köszönetet mondok.

Ugyancsak sokat fáradozott a kódexek felszabadítása érdekében *dr. Nagy Artúr* bolognai egyetemi lektor úr, sőt szíves volt több kódex bibliográfiai leírását is elkészíteni. Önzetlen, szíves fáradozását és baráti készségét hálásan köszönöm.

Hálás köszönettel tartozom *dr. Luttor Ferenc*

követségi tanácsos, pápai prelátus, *dr. Balanyi György* egyet tanár és *dr. Walther János* piarista asszisztens generális, valamint *dr. Pogrányi-Nagy Félix* követségi tanácsos (Róma) uraknak. Öméltóságaik a legmesszebbmenő jóindulattal és barátsággal karolták fel munkámat és szíves közbenjárásuknak, tanácsaiknak igen sokat köszönhettem a vatikáni és az olasz állami körökkel való érintkezés terén is.

Az anyaggyűjtés, illetve rendszerezés munkájában igen sokat segített *Florio Banfi* tanár úr és *Gagy Judit* tanárjelölt kisasszony, amiért nekik – most utólag – ismét hálás köszönetemet fejezem ki.

Budapesten, 1943. Újév napján.

Dr. Bendefy László.

BEVEZETÉS

A keresztényüldözések megszűntével a Római Egyház hatalma nemcsak a lelkiek terén, hanem világi javakban is igen rövid idő alatt, hatalmas arányokban bontakozott ki. Az Egyház tulajdonai, a Rómának szolgáltatott rendszeres adók, vagy egyéb címen beérkező juttatások, az Egyház szerzett, vagy ajándékba kapott kiváltságai együttesen olyan áttekinthetetlen tömegű javadalomösszletet jelentettek, hogy az azokban való eligazodás hova-tova lehetetlenné vált. A parancsoló szükségesség már az V. század végén rákényszerítette *Gelasius* pápát arra, hogy az Egyház különféle fajtájú, rendszeres jövedelmeiről könnyen kezelhető tájékoztató könyvet készítsen. Művén később *Nagy Szent Gergely* pápa néhány kisebb módosítást hajtott végre, ettől eltekintve azonban az még négy évszázad múlva is használatban volt.

A népvándorlás viharai és a nyomában feltörő vad hullámok azonban a X-XL század tájáig merőben megváltoztatták az addigi helyzetképet. Hol voltak ezek az idők a ílévezreddel korábbiaktól?! A történelem szele nemcsak a régi írások megfakult, megtépett lapjait seperte el, hanem gyökeres változást hozott az > egyházi javadalmak terén is. Már pedig fontos volt, hogy újból meghatározzák, mi tartozik a Szentszék annyit vitatott jogai közé. A pápák szorgalmasan kezdték gyűjteni minden idevonatkozó, fellelhető okmányt, egészen Pipin koráig visszamenően. A lateráni levéltárban, valamint az egyéb régiebb és újabb gyűjtemé-

nyekben egyaránt sok volt az idő- és térbeli hézag a meglévő okmányok között, sőt még az is nehezítette a helyzetet, hogy sok volt a hamisítvány is. Az egyházi birtokok ősi szolgáltatási regiszterei – még a Pipin előtti időkből – teljesen eltűntek. VII. Gergely idejében végre nagyvonalú munkához láttak és *Deusdedit* bíboros vezetésével, s részben személyes munkájával, elkészült az első pápai jövedelemjegyzék. A gyűjteményt *Deusdedit* 1087-ben tette közzé.⁷

Jó félszázaddal később ezen a téren újabb kísérletről tudunk. Az általunk tárgyalt Cencius-féle Liber Censuumban nyomát találjuk két olyan régibb jövedelemjegyzéknek, amelyek közül az egyik III. Jenő (1145-1153), a másik pedig IV. Hadrian (1154-1159) pápasága alatt készült.⁸ A Cencius-féle Liber Censuum XCI-XCVI. számú okiratai minden valószínűség szerint a III. Jenő-korabeli gyűjteményből, a XCVIII-CXX. számúak pedig a IV. Hadrián-korabeli munkából valók. Erről az utóbbi munkáról feltétlen bizonyossággal tudjuk, hogy *Boson* bíboros műve. *Duchesne* véleménye szerint⁹ azonban *Boson* pápai kamarás, később bíboros, két gyűjteményt hagyott hátra. Az első a III. Jenő, a második a IV. Hadrián idejében történt eseményeket tárgyalja. Ebből következik, hogy *Boson* bíboros IV. Hadrián és III. Sándor pápa idejében dolgozott.¹⁰

Az a szellem, amely az eddig említett művek szerzőit munkára ihlette, serkentően hatott más irányban is. /7. *Ince* pápa korában (1130-1143) a Szent Péter templom kanonokja, bizonyos *Benedictus*, szintén egy értékes művet szerkesztett. Címe: *Benedicii beati Petri canonici liber PolUicus ad Guidonem de Castello tunc Cardinalem S. Marci, postmodum factus est Celestinus II.* Cencius is sokat átvett ebből a műből. Nevezetesen a X. könyvben ezt a fejezetcímet találjuk: *Incipiunt excerpta Politici a presbitero Bene-*

dicto compositi de ordinibus Romanis et dignitatibus urbis et sacri palatii.

A „Liber Politicus” valószínűen még II. Ince halála előtt készülhetett. Tartalmazza mindazt, „*quod de dignitate Romani pontificis et presbiterorum cardinalium ac diaconorum ceterorumque ordinum curiae, necnon et de ecclesiastico officio totius anni per multa temporum spatia vidi, et a sapientibus curiae audivi, et quod alii doctores Ecclesiae in suis scriptis reliquunt*” – írja Benedictus. Vagyis összegyűjtötte mindazt, amit a pápákra, papokra, diakónusokra és egyéb rendbeli méltóságokra és az egyházi ténykedésekre vonatkozóan idők hosszú során át látott, amit az Udvar bölcseitől hallott, vagy amit az Egyház más tudósai írásaikban hagytak hátra.¹¹

A XI. század vége két jelentős munkát termelt ki s azok tartalom dolgában is szorosan összefüggnek egymással. Az egyik *Albinus* bíboros műve, a *Gesta pauperis Scolaris Albini*. Említettük, hogy az első komolyabb jövedelem jegyzéket Deusedit bíboros készítette. Amikor a későbbiekben a pápaság a Matild-féle örökség és Róma városának a Szent Péter birtokaival szemben támasztott igényei miatt veszélyeztetve látta birtokait, ismét nagyobb arányban kezdtek gyűjteni azokat az okmányokat, amelyekre a pápai trón jogait alapozták. Ilyesféle okiratgyűjtemény *Albinus* munkája.¹²

A tudós szerző sok viszontagságon át jutott el a bíborosi kalapig. Már fiatal korában árvaságra jutott, és egyik – ugyancsak szűkös viszonyok között élő – nagybátyja jóvoltából tanulgatott, nevelkedett és lassankint megismerkedett a tudományok alapelemeivel. Később a család egyik barátjának, bizonyos Richardus nevű egyénnek segítségével elvégezhetette az egyetemet is. Pappá szentelték és hamarosan plébános lett belőle. Tehetségével korán kitűnt társai közül. ///. *Lucius*

pápa idejében, 1182-1183 körül már bíboros, és mint ilyen, Albano magas püspöki méltóságáig vitte. Művét Cencius – bár ezt sehol sem említi – feltétlenül ismerte és használta is. Ez teljesen világos, félre-magyarázhatatlanul biztos tény.¹³

A másik nagyon jelentős, XI. századvégi munka *Cencius Savelli Liber Censuum*. Amint láttuk, VII. Gergely óta a pápai kamara kebelén belül folytonosan arra törekedtek, hogy egyrészt rendszerbe foglalhassák a ténylegesen a pápaság hatalmi körébe tartozó uradalmakat, másrészt hogy olyan oklevéltárat szerkesztsenek, amely a jövedelmekről mindenkor pontos helyzetképet ad. A több, már említett kísérlet közül a leg-tökéletesebb Cencius camerarius „*Liber Censuum*”-nak nevezett, 1192-ben készült műve.

Cencius Savelli, vagy olaszosan *Cencio Savelli* pápai kamarás, a Santa Maria Maggiore kanonokja, tudomásunk szerint eléggé szerény családból származott. Ő maga mondja egy helyütt: „A Római Egyház nevelt fel bölcsőmtől kezdve és amivé lettem, neki köszönhetem?”¹⁴ A *Savelli-i&milia* ugyan ma a nemes római családok körébe tartozik, Róma közelében több kastélyuk is volt és van, sőt ezen felül ma rokonságban vannak az előkelő Colonna, Orsini, Annibaldi és Caetani családokkal is, de ez a felemelkedés, ezeknek a megtisztelő rokoni kapcsolatoknak a szerzése csak a XIII. századig vezethető vissza. A XII. század derekán tudunk egy *Aimerico Savelli* nevű egyénről, akinek a nevét csak az tartotta fenn, hogy állítólag az ő fia: *Cencius Savelli*.¹⁵ Maga a kamarás 1192 előtt nem használta családnevét; legalábbis nem találjuk nyomát.

Az olasz családtörténeti kutatások ebben a kérdésben nem jutottak egyező véleményre. Morghen fenti véleményével szemben Ratti nézete az volt, hogy a

Savelli-család nemcsak a hírét, hanem nemesi rangját és gazdagságát is a pápává lett Cenciusnak, III. Honoriusnak köszönheti. Szerinte az első a családból, akit Savelli néven említenek, *Lucas de Sabello*, IX. Gergely idejében római szenátor. Sírja még ma is megvan az Araceli-ben.¹⁶ Mindenesetre ezt a felfogást támogatja az a tény, hogy III. Honorius unokaöccsét, *Tamást*, a Santa Balbina bíborosát, sohasem emlegetik családi nevéen.

Már a név formája is azt mutatja, hogy nem a személyről ment át a birtokra, hanem megfordítva: a családot nevezték el a szerzett birtokukról.¹⁷ Azt a kérdést azonban, hogy Castell Savello (Albano közelében) III. Honorius pápa révén került-e a család birtokába, vagy a megvagyonosodott család első szerzeményei közé tartozott-e, a mai napig is homály borítja.

Cencius pályafutása a következő: Először *Hyacinthus* bíboros (a későbbi III. Celesztin pápa) intézője volt és mint ilyennek szerepe volt az urspergi krónika egyik érdekes legendájában.¹⁸ Már 1188-ban III. Kelemen pápa idejében az Apostoli Kamara feje, tehát *camerarius*, kamarás, azaz a pápai pénzügyek általános intézője, a pápai háztartás legfőbb irányítója. Ebben a minőségében fogadta a lateráni palota ajtónállóinak (*ostiarii*) esküjét.¹⁹ Egyébként 1192-ben, amikor nekikezd nagy műve megírásának (sőt abban az esztendőben azzal már nagyobbreszt el is készült!), még csak kánonok. A *Liber Censuum* előszavában így ír magáról: „... *ego Centius quondam felicis recordationis de- mentis pape III, nunc vero domini Celestini pape III. camerarius, Sancte Marie Majoris Urbis canonicus...*”²⁰ A következő évben, 1193-ban azonban már bíborossá lett: 1193 márciusában nevezi ki a pápa a Santa Lucia in Orthea bíboros-diakónusává.²¹ Az új méltóság nem akadályozta kamarási működésében; hivatalát III. Cölesztin pápa uralkodásának egész tartama

alatt megtartotta. Ugyanebben az évben még vicekancellár is lett és a bullákat 1193 november 5-től 1197 december 3-ig „*per manum Centii camerarii Sancte Lucie in Orthea diaconi cardinalis*” adják ki.²²

A lateráni keresztelőkápolna János evangélista kápolnájának a régi pápai palotából származó bronzkapui Cencius majordomusi tevékenységéről tanúskodnak: „*Anno V° pontificalus domini Celestini III pape, Cencio Cardinali Sancte Lucie, ejusdem domini pape camerario, jubente, opus istud factum estP*” Emellett még más bronzkapuk is, így a kolostorudvar és a San Giovanni in Laterano sekrestyéje közötti is, Cencius nevét hordják, mert ő rendelte el készítésüket: „*Incarnationis Dominice anno M°C°XC°VI° pontificavero domini Celestini pape anno VI°, Cencio camerario ministrante, hoc opus factum est.*” A művészi munkát a két kapun ugyanazok végezték: „*Ubertus magister et Petrus ejus fráter Piacentini fecerunt hoc opus.*”²⁴

Ami Cencius kamarási tisztségét illeti, éppen az 1197 december 3-i keltezésű bulla az utolsó oklevél, amelyet ő – mint kamarás – személyesen, sajátkezűleg láttamozott.²⁵ III. Ince trónrajutásakor kétségtelesenül vagy lemondott tiszteről, vagy felmentették kamarási teendőitől; bizonyos ugyanis, hogy a következő évben egy *Richardus* nevű egyén vette át a Camera Apostolica vezetését, amint arra egy 1198 augusztus 14-én kelt bulla bizonyosságul szolgálhat.²⁶ Cencius pályája azonban továbbra is felfelé ívelt: a bíboros-diaconusból a San Giovanni e Paolo bíboros-papjává lett. (1198 március 13-i keltű bulla!)²⁷ Ezidőben végleg felhagy az adminisztratív teendőkkel és teljesen a szellemtudományoknak szentelte idejét. A népi gondolatvilág és a tudós eredetű hagyomány azonban mégis mindig csak a kamarást látta benne és ő megmaradt *Cencius Camerarius-nak*.

Közel kétévtizedes csendesebb élet után 1216

július 18-án az Egyház élére kerül: Cencius camera-riust a konklavé pápává választja és ő *III. Honorius* néven foglalta el a trónt. 1227 március 18-án hunyta le örökre szemét. Uralkodása eléggé viharos volt. Sok baja volt a német császárral, az örökké veszekedő olasz városokkal. Szerette volna elődjének, *III. Incének* művét folytatva a keresztes hadjáratokat igazában kiterjeszteni, de mindössze annyit ért el, hogy hosszas unszolásra *II. András* királyunk kardot ragadott és 1220-ban elindult a Szentföldre, ám 1221-ben *Damietta* már ismét elveszett. Érdemes megjegyeznünk, hogy korábban nyertek megerősítést a dominikánusok, a ferencesek és a karmeliták regulái. Kiadatott egy dekrétumgyűjteményt is.

III. Honorius uralkodását a szelídség és türelem jellemezte, de ott, ahol erre oka volt, tudott erélyes is lenni. így pl. *II. Henrik* angol királyt, miután az hűség esküt tett, oltalmába vette, de később, amikor az *Berengária* és *Izabella* királynők jogait megsértette, erélyesen fellépett ellene. *II. Frigyes* németrómai császárral szemben is túlságosan sok türelmet tanúsított. Hallgatólag tudomásul vette, amikor az *Henrik* nevű fiát előbb szicíliai, majd német királlyá választtatta, s elnézte, hogy *Frigyes* Németországot, *Nápolyt* és *Szicíliát* a maga kezében akarja egyesíteni, s noha a *Szentszék* minden áron ragaszkodni akart *Szicília* függetlenségéhez, *III. Honorius* 1220-ban mégis meghajolt *Frigyes* törekvései előtt, és őt az egyesített birtokok urává, császárrá koronázta. Viszontszolgálat fejében *Frigyes* szigorú rendeleteket bocsátott ki az eretnekek ellen, és megfogadta, hogy a következő évben keresztes hadjáratra indul, de betegséget színélve ígéretének beváltását évről-évre halogatta. *Honorius* pápa most is türelmet tanúsított: újabb és újabb határnapokat tűzött a császár elé, s végül is meghalt úgy, hogy *Frigyes* csak a lombardokkal és a normandokkal hadakozott,

de a Szentföld felé nem tett egy lépést sem. Így a nagy pápa legszebb reményei nem váltak valóra.

Ceneiusról korabeli kép, vagy freskó nem maradt fenn, ellenben Assisiben, a ferencrendiek felsőtemplomában van *Giotto-nak* egy freskója, amelyen III. Honorius pápa hallgatja Szent Ferencet. A freskó 1305-1310 között készült, vagyis körülbelül 80 évvel III. Honorius halála után. Mivel általában szokás volt az, hogy a pápákról halotti álarcot készítsenek, és annak alapján kifaragják a kőkoporsó fedőkövére a halott pápa arcmását, feltehető, hogy ilyen arcmás III. Honoriusról is készült. Ha pedig készült, akkor Giotto láthatta és ismerhette is azt; így tehát feltételezhetjük azt is, hogy az említett freskón a festő valóban III. Honorius élethű képmását festette meg. (Ezt mutatjuk be címképünkön.)

Cencius nevééről kell még egy-két szót szólnunk. A kamarás ugyan a maga nevét a művéhez írt előszóban *Centius-nak* írta, azonban az erről a kézirat-ról készült összes másolatokban, valamint két egykorú feliratban is, neve – tévesen – *Cencius* alakban szerepel. Ez a névalak ment át a szakirodalomba is: a latinos *Cencius* és az olaszos *Cencio* formában. Én is ebben az alakban említem: kár volna a sokévtizedes szokást most a pontos írásmód erőszakolásával megbolygatni, amikor az öreg kamarás alakja már úgyszólván történelmivé nőtt!

A Liber Censuum megalkotója, Cencius camerarius, a későbbi ill. Honorius pápa. (Részlet (íttott) freskójából – Assisi)
Anderson fel v. (Roma)

I.

A LIBER CENSUUM TÁRGYA ÉS ALKALMAZÁSA

A történeti szakirodalom – néhány ritka kivételtől eltekintve²⁸ – Liber Censuum néven Cencius kamarás művét szokta emlegetni. Mi is az alábbiakban ezen a néven csakis erről a nevezetes munkáról szólnunk.

Cencius műve két részből áll: 1. Egy lajstromból, ahova tartományok szerint feljegyezte a Római Egyház adóseit és tartozásuk törlesztési részleteit. 2. Ezt követi a Szentszék birtokainak és hűbéreseinek címét tartalmazó oklevéltár, amely adományozásokat, végrendeleteket, adás-vételi, illetve birtokcserékről szóló szerződéseket, hűbéri esküket, kiváltsági biztosításokat, stb. foglal magában.²⁹

A két rész közül az első az, amelyet tulajdonképpen *Liber Censuum-nak* nevezhetünk; a második rész valójában különféle igazoló iratok gyűjteménye[^] jellegzetes codex diplomaticus. Ahogy Fabre nevezi: *Codex diplomaticus domini temporalis Sanctae Sedis*.

Cencius Liber Censuumát először Muratori adta ki,^{3a} majd a múlt század végén *Paul Fabre* tette azt tüzetes tanulmány tárgyává.³¹ Mire azonban sor került volna a szövegkiadásra, Fabre meghalt és a sajtó alá rendezés munkája *L. Duchesne-ve* maradt. El kell ismernünk, hogy feladatát példásan oldotta meg. A szövegkiadás elé egy kötetre menő forrásismertetést írt.³² Az egyet-

len gyengéje művének az, hogy csak a tételszámokat közli, a lapszámokra azonban sehol sem utal. Szövegközlései azonban biztosak.

A Liber Censuumot Fabre „adókönyvnek”, Brüssel „birtokkönyvnek”,³³ Hergenröthers-Kirsch műve „Verzeichnis der Patrimonialgüther” néven említi,³⁴ Gregorovius pedig „jövedelmek könyvének” mondja.³⁵ A sok rövid cím közül kétségtelenül az utóbbi a legtalálóbbról, de még a „Jövedelemjegyzék” szó sem fedti a Liber Censuum valódi tartalmát. Mert ahhoz, hogy Cencius műve a hozzá fűzött kívánalmaknak megfelelőhessen (ahogy a munka céljáról a Bevezetésben szólottunk már), igen sokféle dolgot kellett tartalmaznia.

Cencius legelsősorban összeállította mindazoknak az adóknak és jövedelmeknek a jegyzékét, amelyek a XII. század végén a Szentszék jövedelemforrásainak sorába tartoztak. Műve – természetesen – nem önálló alkotás. Duchesne különösen szigorú ezen a téren, amikor azt írja, hogy „Cencius művének egyetlen része sem eredeti munka.. .”,³⁶ abban azonban igaza van, hogy a derék kamarás sem alakilag, sem tartalmilag nem alkotott újat, hanem a már említett elődjeinek (és különösen Albinusnak) művéből igen sokat vett át a maga kéziratába. Ezért azonban a szerzőt, ha a mű célját és korát, valamint keletkezésének körülményeit nézzük, a legkevésbé sem szabad elítélnünk.

Cencius a hűbériség virágkorában élt. A kor szelleme hozta magával, hogy a Szentszék is arra törekedett, hogy ne csak a lelkek, hanem az egyének és azok összessége, az államok, a nemzetek is valamiképpen függjenek tőle, hogy a lelkieken gyakorolt hatalma minél inkább áttolódjék a tényleges uralmi síkra. A középkori felfogás szerint a hűbériség a különféle eredetű és jellegű jogok összességének valaki kezében való létét jelenti, míg a másik fél számára csak a szol-

gálat, a tartozás és az előbbtől való függés marad.

Középső Itáliában, ahol a Szentszékek régi időktől fogva nagy uradalmi voltak, a közhatalom nagyrésze még a nagykarolyi időkben átcsúszott a pápák kezébe. Hatalmuk megszilárdult és – a grófságok és hercegségek uraiéhoz hasonlóan – politikai színezetet, sőt tényleges politikai tartalmat nyert.

I. Miklós és VIII. János pápák idejében, a IX. század végén, a Karoling hercegek hatalmi állása megingott. Eladdig ők voltak a templomok és kolostorok védnökei (patrónusai), de most már képtelenek voltak megvédeni az egyházi javadalmakat a világi kényurak zaklatásaitól. Ezért a kolostoralapítók, hogy művük fennmaradását biztosítsák, sőt a már meglévő kolostorok is nem kis számban, a pápaság védőszárnyai alá húzódtak: felajánlván az Apostoli Széknek kis erkölcsi közösségüket. Így mindig több és több szerzetesi intézmény került a Szentszékkal igen szoros közösségbe. És hogy fel lehessen ismerni, melyik kolostorok tartoznak Róma különös védnöksége alá, bizonyos számot nem tévő évi adó fizetését rótták reájuk.

Ebből a kicsiségből igen nagy horderejű dolog bontakozott ki. Az említett kolostorok ugyanis hovatovább olyan szoros kapcsolatokat teremtettek közvetlenül a Szentszékkal, hogy lassankint kivonhatták magukat püspökeik hatásköre alól. Ezzel karöltve pedig a pápaság politikai hatalmi köre nyert mind szélesebb kereteket. Az apátságok nagy birtokai kezdettől fogva Rómának adóztak. Évszázadok folyamán ez a szokás olyan helyzetet teremtett, hogy a Szentszék nemcsak a befolyó adójövedelmek átvételére, hanem mindinkább az adószedés tényleges foganatosítására törekedett. A Római Birodalom bukása is kedvezett a pápaságnak ezen a téren, mivel a Szentszék volt az egyetlen alkalmas hatalom arra, hogy átvegye a vezetőszerpet.

Az apostoli tanítás szerint minden hatalom Isten-

tól származik. Vajjon nem a pápa személyében, nem az Apostoli Székben összpontosul-e földi viszonylatban leginkább ez a tanítás? Szinte magától adódott, hogy az új uralkodók, keresztény országok, államok és uralkodóházak alapítói Krisztus helytartójához, a pápához forduljanak azzal a kéréssel, hogy hatalmukban erősítse meg őket. Így az Egyház kente fel Pipint, koronázta meg Nagy Károlyt és Rómától kért és kapott koronát Szent István királyunk is. Az Egyháznak ezekben az időkben határozottan uralkodófölötti hatalma volt és csak egy lépés választotta el attól, hogy ez a hatalom feudális jellegűvé váljék.

Az Egyháztól felkent új uralkodók bizonyos módon kifejezésre óhajtották juttatni Rómától való függőségüket, illetve a Szentszékkal való kapcsolatukat, ezért bizonyos évi – kis mennyiségű – önként felajánlott adó fizetésére kötelezték magukat. A későbbiekben sokszor kérdéssé vált ezeknek az adóknak a jellege az országok megkísérelték félremagyarázni, tagadni annak hűbér jellegét, de a Római Udvar következetesen hűbéradónak tekintette azt. *Census-nák*. is nevezték és csakhamar összekeveredett a fogalom azokéval az adókéval, amelyeket más, kisebb hűbéruradalmak évi földadó, vagy jövedelemadó címén voltak kötelesek fizetni a Szentszéknek.

Ahogy az említett *census* fogalma fokozatosan alászállt, azzal együtt átalakult a pápaság és az említett országok jogi kapcsolatára vonatkozó fogalom is. Jellemző erre VII. Gergely esete, aki Hódító Vilmostól hűségesküt követelt, mint a hűbérúr a vazallusától.

Róma és az európai államok tehát jogi kapcsolatukat merőben különbözőképpen képzelték el és magyarázták. A Liber Censuumból azonban kiderül, hogy a Szentszék semmit sem adott fel lassankint kialakult álláspontjából. Cencius 1192-ben gondosan kimutatja a Szentszéknek járó összes adókat, nem törődik azonban

azzal, hogy azok milyen természetűek. Ugyanabba a névsorba sorozza a templomokat, kolostorokat, városokat és királyságokat, mert mindezeket az Apostoli Szék szemében egy közös kapocs fűzi össze, még pedig az, hogy – miként Cencius előszavában olvashatjuk – „*in jus et proprietatem beati Petri consistentes*”³⁷

Cencius műve egy hosszú, évszázadokat felölelő történeti fejlődés végső kiforrása. Ezért is maradt 1192-től egészen a XV. század végéig a pápai kincstár munkálatainak az alapja. Állandóan használták, másolták, toldották, újra kiadták, s nélküle az egész pápai gazdasági adminisztráció csődöt mondott volna. A mű maga tulajdonképpen rideg okiratgyűjtemény, amely mai terjedelmét csak évszázadok alatt érte el.

Cencius kezdetben az Egyház jövedelmeiről tájékoztató kimutatásokat készíttetett, ahova feljegyezték azokat a bevételeket, amelyeket a Laterán a különböző tartományaitól szedett be. Rendszerében teljesen azonos Albinus művének beosztásával: a régi Római Birodalom tartományainak és városainak földrajzi névsorával kezdődik, de a *Notitia orbis romanus* átváltozik ebben a műben *N. orbis ecclesiasticus-YA*. Tehát a pápaság szellemi téren is a haldokló birodalom egyeneságú örököseként jelentkezik.

A Liber Censuumból kiderül, hogy milyen csekélyek voltak az adók. Ellenben olyan sokan voltak az adózók, hogy végeredményben hatalmas jövedelem futott be évente a lateráni kincstárba. A pápai közvetlen jövedelmek legnagyobb részét egyházi testületek (apátságok, kolostorok, templomok) fizették, ha azok a pápa különleges kegyurasága, vagy védelme alatt állottak. Ezen kívül adóztak a püspökök, hercegek, egyes országok uralkodói, de ezeknek az adóknak külön-külön meghatározott címük és jellegük volt.

Kiszámították pl., hogy a Curia csak Németországból évi 300.000 aranyat kapott. Érdekes, hogy a pápai

kincstár évi törzsjövedelme egész Európából alig rúgott többre, mint 300.000 dukátra, ami azonos a német szolgáltatásokkal. Ezen kívül azonban voltak még egyéb jövedelmező mellékforrások is. így pl. csupán a római és körzeti prostituáltakra kivetett adók összege évi 200.000 dukátot tett ki.³⁸

Anglia évente 300 márkát fizetett de denario b. Petri. Svédország és Norvégia: Singuli lares, monetam ejusdem terre. Rex Sicilie debet pro Apulia, Calabria et Marsia 1000 scifatos. Genova Corsicaért évente egy libbra aranyat fizetett. Az aragoniai királyság 500 arany mancusi-t. A Róma által fizetett adók nagyon csekélyek voltak; csak öt templom adóját tartják számon és egy marabotinust, amelyet a pons Judaeorum melletti torony fizetett. Campagnaban (Campania terra domini pape) és Anagni, Ferentino, Alatri és Veroli püspökei minden pápakoronázásnál fizettek 60 rőf posztót és kétszáz tányért (scutellas); ma is csak ez a két ipar működik ott. Ostia két rakomány fát szállított. Anticoli jobbágysai fizettek 50 sonkát, 20 solidost és karácsonykor 50 kalácsot. (L scapulas porcinas, et solidos XX, et L placentas is festő Nativitatis.) Sok itáliai templom természetben fizetett viaszt, borsot, posztót, fát, kalácsot, tömjént, olajat: ezek voltak a calende pontifice.^{8*}

Az adókon kívül a Liber Censuumba bevezették a bérleti szerződéseket, a VIII századtól kezdve feltünteti a különféle adományozásokat (donationes) s a Karolingok korától kezdve a privilégiumokat is nyilvántartja.⁴⁰ Tartalmazza a Normannok hűbéri esküjét, a hercegekkel, várurakkal és városokkal kötött egyezségeket, a pápai megbízottaknak a császárokkal és Róma városával folytatott tárgyalásait, a püspökök, tisztek, bírók, szenátorok, prépostok, várparancsnokok eskümintáit. Megvan benne az *Ordo Romanus*, azaz mindenféle szertartás leírása minden egyházi ünnepre, ideértve a pápa- és császárválasztásokat és -felszen-

teléseket és a császár- és királykoronázások szertartáskönyvét.⁴¹ Részleteket ad a Regesta Papparumból, hozza a pápák rövid életrajzát, végül helyet ad a Mirabilia-nak, vagyis Róma leírásának is.

Természetesen az ilyesfajta levéltári kompilációban sok helytelen adat gyűlik össze. A legtöbb hasonló természetű munkát az összehordott anyag nagy összevisszasága, tömérdek másolási hiba, stb. jellemzi. Cencius művének nagy érdeme, hogy szerkesztője értékesítette az ezen a téren szerzett nem kis tapasztalatait, és gondosan felügyelt a kivitelezésre is, úgy, hogy a Liber Censuum ebben a tekintetben magasan fölötte áll a hasonló alkotásoknak. Felbecsülhetetlen értéke pedig – Albinus könyvével együtt – abban rejlik, hogy időközben (hiszen több, mint hét évszázad pergett le azóta!) elvesztek az első századok *Regesta papparum-ai*, s azok tartalmát csakis Albinus és Cencius gyűjteményei őrizték meg számunkra. Mivel pedig ezek a regeszták csakis egyházi ügyekkel foglalkoztak, nélkülük a pápaság és az egyházi állam kapcsolatait igen hiányosan ismernénk csak; s ugyanígy nem ismernek a pápai palota gazdasági életét, a pápai közigazgatás és a feudális rend szerveit. Albinus és Cencius művei – nyugodtan mondhatjuk – idevágó ismereteink alapjai, ezért nagy értékűek és hiába múlik el felettük az idő, értékükből sohasem fognak veszíteni!

Gregorovius Cencius munkáját „rideg gyűjteménynek” mondja. Ami az anyagát illeti, mi tagadás, eléggé száraznak tűnik az első pillanatban, de ha jól belenézünk, bizony nem rideg, hanem nagyon is élő, rugalmas, fejlődésre képes gyűjteményt szerkesztett a derék kamarás! Az ő személyes munkássága inkább csak a Szentszéknek járó adók hiteles jegyzékének összeállítására vonatkozott; ezután a kamarába (akkor így ne-

vezték a pápai kincstárt) alkalmazott tisztviselők kiírták az egyes címekhez tartozó adózási adatokat, majd egy kamarai írnok sorra bevezette az így összeszedett adatokat az erre a célra előre elkészített, többnyire nyolc-lapos füzetekbe.*) Ezeknek a füzeteknek egybekötéséből keletkezett maga a ma ismeretes teljes kézirat eredeti, ősi formája.

Cencius nagyon előrelátó szerkesztő volt. Nem zsúfolta össze anyagát, hanem majdnem minden oldalon hagyott üres helyeket arra a célra, hogy oda mindig fel lehessen jegyezni az újabb és újabb adatokat. Meg is hagyja utódainak: „*Novus census, qui meo tempore in Romana fuerunt ecclesia constitui vel amodo statuentur, in hoc volumine studiose depingens, ex hoc successoribus meis prestans matériam universis, qualiter de cetero, usque ad exitum mundi, census Mos, qui suis de novo temporibus statuentur, in eodem volumine sufficientibus, ut estimo, spatiis adaptato, sicut Ego,... ipsi faciant et notari.*”⁴²

A kamarás talán kissé túl nézett a célon, mert nem volt szükség arra, hogy könyvét „a világ végezetéig” használják, de az bizonyos, hogy addig, amíg azok az adónemek egyáltalán időszerűek voltak, könyve valóban mindennapos használatban volt és a célnak teljesen megfelelt. Ez bizonyítja leginkább, hogy alapjában milyen kitűnő volt Cencius elgondolása.

*

Fabre – említett kitűnő és kimerítő tanulmányában, amely igazán méltó magához a nagyszabású mű-

*) Egyébként az írnok nevét is ismerjük: ..... per dilectissimum meum W(illelmum) *Rofio*, Sancti Johannis Angeliacensis de Pictavia, clericum ejusdem camere, ac canecellarie domini pape scriptorem, feci conscribi,..." írja róla Cencius a Liber Censuum előszavában. Az írnok tehát ezek szerint francia: Guillaume (?) *Rofio*, a Poitou-beli Saint-Jean d'Angély-ből. Többet nem is tudunk személyéről, de nem is lényeges, hogy személy szerint ismerjük őt.

höz – több példát is idéz azzal a célzattal, hogy megvilágítsa a Liber Censuum korabeli értékét, fontosságát és alkalmazásának módját.⁴³ Ezekből közlünk itt néhányat.

Fabre első példája különösen érdekes. A XII. század végén egy egyházilag és politikailag egyaránt súlyos rendkérdés fordult elő Dalmáciában. Nemanja nagyzsupán Antivari-nak, mint régi metropolisnak ősi jogait akarta feltámasztani. A ragusai érsek ez ellen természetesen tiltakozott. Ennek ellenére III. Ince pápa 1199 január 8-án megbízott két legátust, hogy vigyék el a palliumot Anti vari újonnan választott érsekének.⁴⁴ Mikor azonban a pápai udvarban észrevették, hogy a Liber Censuum szerint Antivari egyáltalában nem volt metropolis, hanem csupán Ragusa alárendeltje, egy január 26-án kelt levelében III. Ince megtiltotta legátusainak, hogy a palliumot átadják. „Pár nappal távozástok után – írja – egyesek jelentéséből és *kamaránk adókönyvének tanulmányozásából* megtudtuk, hogy az antivari-i egyház a ragusai metropolis fiókegyházaihoz tartozott. Ezért csodálkozom, hogy te János, ki káplánom vagy és megvolt minden lehetőség, hogy ~az említett könyvet megnézzed, engem ilyen rosszul tájékoztattál.”⁴⁵

Hat évvel később, két, a gandersheimi kolostorra vonatkozó bullájában (1205 május 2. és 3.) III. Ince⁴⁶ ismét a Liber Censuum tekintélyére hivatkozik. „Kamaránk adókönyvében – mondja – a gandersheimi kolostor mint szabad és adómentes kolostor szerepel.” Ugyancsak az apátnő is a Liber Censuum tanúságára hivatkozott a kiváltságok kérdésében: „*iam ex tenore privilegiorum ipsorum, quam libri nostri testimonio censualis.*”

Ez alatt az idő alatt a lajstrom új megjegyzésekkel gyarapodott, úgy, hogy 1218. május 26-án Cencius, ki III. Honorius néven pápa lett, idézi elődjének egy,

a Liber Censuumba beillesztett levelét. A maguelonnei püspökhöz intézett bulla ez,⁴⁷ és mint mondja, III. Ince adókönyvében találta, *in registro censuali felicis recordations Innocenta pape predecessoris nostri*⁴⁸

Természetesen mikor a pápák adószedésre adnak megbízást, az apostoli megbízottaknak átadandó bullákat a Liber Censuum alapján szerkesztik.

1264 március 21-én Sinitius mester, a kamara clericusa, akit az adók beszédese végett küldtek Spanyolországba és Délfranciaországba, elutazásakor olyan pápai leveleket kapott,⁴⁹ amelyekben feltüntették az adókat, a személy- és helyneveket úgy, ahogyan azok a római egyház lajstromában szerepelnek.⁵⁰ Hasonló formulát találunk, a Liber Censuum hosszas kivonatolásával a IV. Miklós pápa által Conversi Jánosnak adott utasításokban (1290 szeptember 13)⁵¹ és az Albertus de Grondolanak adott megbízásokban,⁵² akiket az egyházi adó beszédésére küldtek ki a Két-Szicíliai királyságba, Franciaországba, Burgundiába és Provence-ba. Valamivel előbb, 1282 márciusában, IV. Márton ugyancsak elküldte Gifredus de Vezzano mesternek, akit Angliába küldtek ki adót szedni, a római egyház adósainak jegyzékét olyan formában, ahogy az a Liber Censuumban szerepel: *Ne de hujusmodi censibus aut de locis a quibus debentur dubitari contingat, census et nomina ipsorum locorum, sicut in Provinciali ejusdem Ecclesiae Romane continentur, sub bulla nostra fecimus annotari.*⁵³

De nem ezek az egyedüli esetek, amikor a Liber Censuum tekintélyére hivatkoznak. 1289 október 3-án IV. Miklós elítéli azokat, akik bele mertek avatkozni a Saint Colombe d'Ily kolostor ügyeibe, „mert ez a kolostor egyenesen a Szentszéktől függ, amint ez világosan kitűnik a római egyház adókönyvéből.”⁵⁴

1322 december 5-én, Avignonban, a pápai kamarás bemutatta Ganges urának (maguelonnei egyházmegye),

hogy évi 3 marabotin-nel szerepel az adókönyvben és 99 évi hátralékot követelt tőle.⁵⁵

A Liber Censuum ilyesfajta alkalmazása csak a XVI. században szűnt meg, amikor a census ősi intézménye is eltűnt. VIII. Ince 1486-ban még elég hosszú részleteket idéz Cencius könyvéből, olyannyira, hogy levelét is így tartják számon: *Testimonialis de libro censuum*.⁵⁶

A Liber Censuumról, illetve a vele szoros kapcsolatban lévő kérdésekről a külföldi irodalomban több kitűnő tanulmány jelent meg. Ezek közül a legelső helyen állanak *P. Fabre* és *L. Duchesne* 8., 9. és 14. a. id. művei. Értékes, sőt kitűnő meglátásokat és utalásokat találunk még *Thomassin* nagy művében,⁵⁷ *Muratori* egyik dolgozatában,⁵⁸ és *Blumenstok-nak* „Der päpstliche Schutz im Mittelalter” c. munkájában.⁵⁹ Mindezeknek a következő fejezetek megírásánál, különösen pedig a Liber Censuum keletkezése és gyarapodása taglalásánál nagy hasznát láttuk.

II.

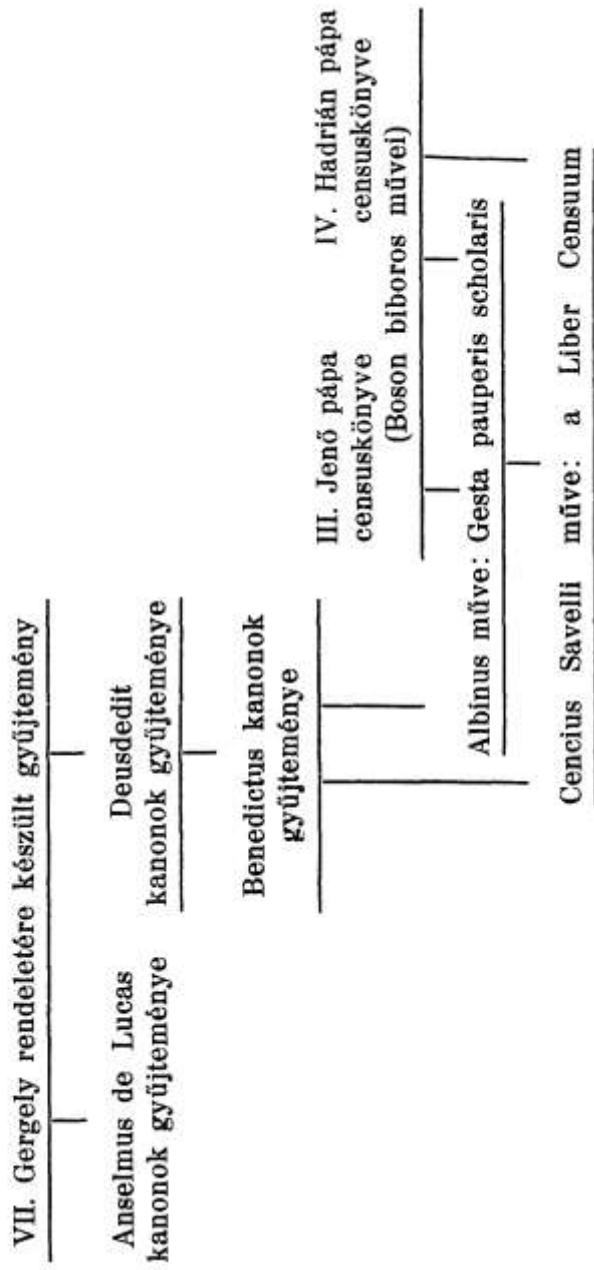
A LIBER CENSUUM FORRÁSAI

Cencius kamarás művét távolról sem nevezhetjük önálló munkának. Gyökerei visszavezetnek egy VII. Gergely pápa korában készült gyűjteményig, amely már szintén a pápai jövedelmek rendszerbefoglalását tűzte ki céljául. Ennek alapján két másik gyűjtemény is készült, mégpedig *Anselmus de Lucas* kanonok, illetve *Deusdedit* bíboros szerkesztésében. Az utóbbi felhasználásával *Benedictus* kanonok ismét újabb gyűjteményt állított össze. III. Jenő, illetve IV. Hadrian pápa korában *Boson* bíboros vezetésével készült egy-egy újabb jövedelemkimutatás (eensuskönyv). *Benedictus* és *Boson* műveinek felhasználásával írta meg *Albinus* híressé vált munkáját, a „Gesta pauperis scholaris”-t, majd Cencius főként az utóbbi munka felhasználásával szerkesztette meg *Liber Censuum*át, de emellett néhány adatot közvetlenül is átvett *Benedictus*, illetve *Boson* műveiből. (Lásd a köv. oldalon lévő származási táblát.)

DEUSDEDIT MŰVE

a XI. század derekán készült és a Római Egyház, illetve a Szentszék időleges történetét tartalmazza. *Deusdedit* bíboros művét 1087-ben tette közzé.⁶⁰ Gyűjteményének tartalma a VII. Gergely halálát közvetlenül követő időszakra vonatkozik.

Cencius kamarás Liber Censuumának származási táblája.

BENEDICTUS MŰVE

„Liber Politicus” néven ismeretes. Szerzője a Szent Péter templom kanonokja. A művéről eddig elmondottakat kiegészítjük még azzal, hogy az több kéziratban maradt fenn. Ezek közül nevezetes a Biblioteca Valli-celliana F. 73. jelzetű, XV. századi, valamint a Bibliotheca Apostolica Vaticana Vat. Lat. 5348 jelzetű, szintén XV. századi és a Cambrai könyvtár 554 jelzetű kódexe a XII. századból. Benedictus művének főbb részei a következők:

1. Ordo.
2. A pápák táblázatos felsorolása és a pápakoronázások. (Albinus átvette I. könyvébe.)
3. A Szent Péter templom éjjeli és nappali őrségének kimutatása. (Albinusnál: II. könyv.)
4. A pápák krónikája.
5. A bíborosbeiktatások szertartáskönyve. (Albinusnál: III. könyv.)
6. A pápákat magasztaló szövegek. (Albinusnál: IV. könyv.)
7. Népünnepélyek leírása.
8. Curiosum. (Ritkaságok gyűjteménye.)
9. Mirabilia. (Albinusnál 6-29; Cenciusnál: XXXI-XLIII.)
10. Deusdedit-kivonatok. (Albinusnál: 31; Cenciusnál: LXXI-LXXII és LXXIIL)⁶¹

Benedictus Liber politicus-ának fennmaradt kéziratjai közül legfontosabb a *Valllicellianus F. 73* jelzetű, XV. századbeli papiros-kézirat. Két részre oszlik: az első rész III. Frigyes császár római útjának leírását tartalmazza 25 lap terjedelemben, a második rész pedig *Benedicti Beati Petri Canonici Liber Politicus-a*.

A Vaticanus 5348 jelű, XV. századi, kis alakú papiros-kézirat csakis Benedictus kéziratát tartalmazza ugyanabban a sorrendben, mint az előző.

Az *Archivi S. Petri 653.* jelű kéziratos kódexének 286. és következő lapjain megtaláljuk a Value. F. 73. jelzetű kézirat másolatát. Ez is XV. századi papiros-kézirat, de nem teljes. Ugyanis a közül a két görög szöveg közül, amelyek a népünnepélyek leírását adják, csak az elsőnek néhány szava van meg, a második pedig egészen elmaradt. Ezt követi a *Mirabilia*. A kézirat végül, néhány sor elhanyagolásával, az *Achadii viri Eudoxiae* c. bekezdésnél ér véget.

Valószínűen a XII. század második feléből való a *Cameracensis 534.* jelzetű, 141 lapos papiros-kézirat. 140 lapja számozott; a 95-ik lap után egy lap számozatlanul maradt. Az utolsó lapja üres. Az átírás kétoszlopos, piros és kék iniciálékkal. A következő érdekes rész található benne: *In quibus festivitatibus Dominus Papa debet coronari.* (A többi kézirat csak az Ordót tartalmazza.)

Az alábbi két kézirat közvetlenül, vagy közvetve a Vallicell. F. 73-ból származik: a *Vaticanus 3470* jelzetű, amely Caraffa bíboros (meghalt 1560-ban) számára készült papírra; továbbá az *Ottobonianus 304.* jelzetű, amely Giannangelo Altempo hercege volt (meghalt 1620-ban) és a XVI. században papirosra készült.

A két XV. századbeli kézirat: a Vallicellianus és a Vaticanus között vannak kimutathatóan rokon részek anélkül, hogy egyik a másikból eredne. Köztük és a *cambrai kézirat* között erős különbségek vannak, különösen a gyűjtemény terjedelmében és az anyag elrendezésében. Alább táblázatosan összevetjük a kettő tartalmát.

Római kéziratok:

	Ordo
{	Albinus 1, 2
	Catalogus
{	Albinus 3, 4
	Népünnepélyek
	Mirabilia

Cambrai kézirat:

{	Albinus 1, 2
	Catalogus
{	Albinus 3, 4
	Mirabilia
	Deusdedit kivonatok
	Ordo
	Népünnepélyek

Amint láthatjuk, csupán a kapcsolójellel összefogott részek következnek egymás után mind a két munkában. A cambrai kézirat (554 jelű kódex) eléggé rendszertelen munka s nem képviseli Benedictus Liber Politicusának eredeti állapotát.⁶²

BOSON BÍBOROS

két művet hagyott hátra az utókor számára. Az első III. Jenő pápa idejében készült, a másik pedig a IV. Hadrianus korában történt eseményeket tárgyalja. Mivel Cenciusnak, mint pápai kamarásnak az összes, hasonló vonatkozású, korábbi eredetű művek kezeügyében voltak, természetesen ismernie kellett Boson kardinális művét is. Duchesne rámutat arra az egyenesvonalú fejlődésre, arra a célirányos munkára, amelyet Deusdedittől Benedictusig, Benedictustól Bosonig, illetve Bosontól Cenciusig nyomon követhetünk. Ezzel szemben Albinus műve már nem jelent fejlődést a megelőzőkhöz viszonyítva, mert ő csak megőrzője és közvetítője Benedictus és Boson egyes részleteinek.⁶³

ALBINUS BÍBOROS

gyűjteményes műve kezdetben 9 könyvből állott, majd később még két könyvet csatolt azokhoz. Ennek a két utóbbinak az kölcsönöz különös jelentőséget, hogy ezekből sikerült Duchesnenek és Fabrenak kihámozniok a bíboros élete folyására vonatkozó, sehol másutt meg nem található adatokat. Hogy ez a két könyv mikor készült, azt két adatból határozhatjuk meg: a X. könyv vége felé említi ugyanis III. Kelemen pápának egyik – a szirakuzai püspökségre vonatkozó, és 1188. október 29-én kelt – döntését. Hét hónap múlva, 1189 májusnak utolsó hetében Albinusból albanoi püspök lett. Valószínű, hogy XI. könyve is korábban készült s mint albanoi püspök, már nem dolgozott azon. Műve Cencius gyűjteményét csak három évvel előzte meg.

Incipit liber censuum nomine ecc
 a centenario. Cantuarino episcopo fin
 dunt quoz. p. m. m. n. g. e. s. i. s. i. m. e. n. d.
 u. l. l. i. s. u. r. b. i. s. A. n. g. l. o. e. c. c. l. e. s. i. a. s. u.
 p. m. i. t. i. c. a. s. s. e. c. i. i. p. o. n. t. i. f. i. c. a. t. u. s.
 C. o. l. o. m. b. i. i. p. m. i. n. g. o. u. i.

Cent. sic nomi
 ne centuum
 opus. Lam
 ita uero si
 jure. i. q. u. b.
 u. m. s. i. u. s.
 p. m. i. t. a. t. u. m.
 c. i. u. r. i. s. r. e. c. t. a.
 u. t. o. p. u. s. s. u. n. t.
 e. t. n. e. c. e. s. s. e. --

Ego. Centus quondam fenus in
 carnis. C. I. E. A. S. S. I. N. O. I. P. m. s. i. c.
 u. o. r. o. n. i. c. l. e. s. i. i. s. i. n. c. e. n. t. u. r. a. n. o.
 p. e. t. c. a. n. t. i. a. n. o. n. c. a. n. s. i. a. n. d. i. u. m.
 e. r. a. p. t. e. r. r. e. s. p. o. n. s. o. A. d. c. i. f. e. l. i. c. i. s. m. e.
 m. o. n. e. C. I. U. S. S. I. I. u. o. p. m. o. e. r. i.
 D. I. I. J. u. n. i. u. s. i. p. s. i. u. r. e. s. s. o. r. i. p. i. s. q. u. i.
 e. i. a. n. t. i. u. m. r. e. q. u. a. m. m. e. m. o. r. i. a. l. i. s. t.
 u. m. p. l. e. n. a. n. n. e. e. u. r. e. n. n. e. r. s. e. p. t. a. f. a.
 e. r. t. l. a. n. m. i. n. i. p. t. i. o. t. e. r. e. n. s. i. b. i. r. e. t. g.
 s. e. n. t. E. r. p. o. t. i. s. i. u. e. s. u. c. c. e. s. s. o. r. e. s. e. o. r.
 p. m. e. m. o. r. i. a. l. i. a. n. i. q. u. e. e. e. t. u. r. a. v. o. n.
 a. n. i. s. i. a. d. e. s. p. i. t. i. a. s. s. e. u. d. o. m. i. s. t. e. l. e. n. g.
 s. i. n. a. n. e. q. u. o. f. e. r. m. e. r. e. u. t. e. e. t. d. o. m. i. l. i. t.
 q. u. e. e. n. i. c. a. n. t. a. r. e. s. C. a. s. t. e. l. l. a. v. i. l. l. e.
 u. l. t. o. n. i. e. s. i. e. a. l. e. o. s. s. e. u. q. u. i. r. e. g. e. d.
 a. u. t. p. h. e. r. e. s. m. i. u. o. s. p. p. o. n. e. r. a. t. i. s. l. i.
 p. e. m. a. f. e. r. n. o. m. a. n. e. a. t. e. p. r. e. s. e. n. t. e. s.
 c. e. n. s. i. a. l. e. s. e. t. u. l. q. u. i. n. i. r. e. l. e. u. e. n. t. p. e. r.
 s. o. l. u. e. n. t. i. n. t. e. r. u. p. l. e. n. i. t. n. o. u. l. l. a. r. t.
 e. a. t. e. n. i. p. o. m. a. n. e. t. u. l. t. e. m. e. n. t. i. a. u. r.
 r. e. b. a. t. n. o. m. e. d. i. a. t. u. r. e. t. e. r. a. t. A. d. u. i.
 e. r. e. d. p. e. n. n. e. r. u. r. e. d. e. s. m. e. t. e. h. o. l. i. p. o. l.
 t. i. e. m. e. n. t. i. u. m. n. o. d. e. s. u. o. p. i. t. a. n. e.

cognoscent a cna pmoa in ca 2 fcs nomi
 na cca pmoa amabile cinnata pmo
 cam in oblo et crattam us luanu 100
 pntemta m dmnatc monu. Centus
 ipse fuit in thoms Cantuaris et uo
 hnm dlo 1000 fcs annuos 1000 fcs
 et nom m tectc et m dmnatc s. d. u. e. r. i.
 liboz quoz rō. seu memoratū m m
 eam m uenit. Et si vō omz p d d i
 m e d. i. o. c. e. r. t. o. r. e. g. n. o. p. u. i. c. i. o. c. p. l. u. b. u. e.
 a. p. t. o. n. s. a. p. m. i. l. l. i. s. t. i. p. a. b. i. s. l. o. s. f. o. r. m. e. s.
 c. o. h. a. r. t. o. s. m. q. u. a. m. f. i. d. u. a. s. p. m. i. l. l. e.
 u. t. i. f. e. n. s. i. o. a. n. n. o. t. a. b. i. s. m. i. g. n. a. u. i. d. e. n. o.
 e. r. a. l. i. s. q. u. i. n. e. o. t. p. e. r. i. t. o. m. i. n. f. u. e. r. u. n. t.
 e. o. d. e. b. i. n. u. s. u. t. a. n. o. d. o. t. a. n. e. u. e. l. b. e.
 n. o. l. u. n. t. i. b. i. p. o. l. t. r. e. p. u. g. e. n. t. a. e. t. h. e. f. u. t.
 e. e. s. e. d. e. l. o. m. o. s. p. i. t. a. n. d. m. m. i. n. i. s. i. c.
 q. u. i. d. i. f. e. c. e. r. o. u. i. q. u. o. t. e. n. u. i. m. i. n. i. s. c. e. n. s.
 i. l. l. o. s. d. s. u. s. t. e. n. u. o. p. i. b. i. s. h. a. n. e. n. s. i. n.
 i. t. e. d. e. m. u. l. l. i. c. s. i. s. t. i. c. e. t. i. d. o. u. t. e. t. h. n. o. s.
 s. p. a. n. s. a. d. a. p. r. a. r. o. h. u. e. i. g. o. p. r. e. l. e. n. s. i. m.
 u. e. l. i. c. s. r. o. s. h. o. f. i. c. i. b. i. s. m. i. g. l. i. a. c. e. r. e. p. e.
 t. a. n. s. e. b. a. n. s. e. r. e. s. e. n. t. e. r. i. c. a. n. e. l.
 l. a. n. e. u. i. i. p. s. i. d. p. r. o. c. t. e. o. c. o. l. o. s. i. p. i. f. a.
 a. l. i. c. u. r. u. o. e. m. u. r. f. i. g. u. r. e. q. u. i. s. e. x. c. o. n.
 t. i. n. g. i. t. a. l. o. r. e. l. e. n. t. e. n. s. i. s. i. p. i. p. p. e. s.
 n. a. t. o. s. a. d. a. p. l. i. c. a. n. t. s. e. r. u. n. n. o. f. i. c. i. u. r. t. e.
 s. t. u. i. t. a. n. i. c. q. u. i. n. o. m. i. n. e. e. t. t. i. c. p. o. s. p. e.
 n. t. e. r. i. t. e. n. o. p. o. s. s. a. p. e. n. t. e. n. s. i. s. i. p. i. q. u. i.
 c. e. n. s. i. s. r. e. c. i. p. i. t. i. p. i. u. o. r. e. n. t. e. q. u. a. l. i. b.
 t. e. n. s. i. b. i. m. u. r. a. s. i. m. l. i. s. n. o. r. e. c. e. p. i. t. p. i. s.
 u. e. l. i. o. e. d. p. r. a. r. a. t. i. o. a. d. s. i. u. s. d. n. o. f. i. c. i. u. n. t.
 p. d. u. c. t. u. m. s. i. n. e. c. o. b. i. r. a. t. i. o. s. f. a. n. p. l. o.
 p. l. i. u. l. o. g. a. n. t. i. u. t. a. n. i. m. u. c. e. n. s. i. q. u. o. n. y. e.
 t. e. u. l. e. t. a. n. t. p. o. s. t. e. l. i. o. s. a. b. h. a. n. e. s. p. i. n.
 t. e. t. e. r. n. a. r. d. C. u. r. s. a. d. i. r. a. m. i. t. a. t. i.
 r. o. m. a. n. e. t. i. s. s. i. e. r. i. t. o. n. e. q. e. c. i. n. t. q. u. i.
 f. i. n. g. u. l. e. p. o. s. t. i. t. u. r. e. n. s. i. b. i. c. a. r. a. b. n. r.
 l. e. s. i. n. a. q. u. i. p. u. r. i. m. i. n. i. c. r. o. d. i. s. a. t. a.
 m. a. n. o. e. r. t. e. p. r. e. p. o. s. t. e. l. i. o. s. p. e. n. s. i. a. n. o.

A Liber Censuum kezdőoldala a Ms. Mise. Arm. XV. t. 1. fol. 10. rectoján

A Liber Ceiisuum kezdőoldala a Ms. Arm. XXXV. t. 18. fol. 7. rectoján.

Albinus legtöbbször talán Deuseditből merített. Noha kétségtelen, hogy Deuseditből sok részletet átvett már Benedictus is, mégis megállapítható, hogy Albinus – Benedictus műve mellett – Deusedit eredeti kéziratát is ismerte és használta, mert gyűjteményében több olyan részletet találunk, amelyeket Benedictus Liber Politicusában hiába keresünk. Emellett Albinus megőrizte Deusedit eredeti tételszámait, míg Benedictus átszámozta azokat.

Albinus művének kéziratát a Biblioteca Apostolica Vaticana kézíratosztályán őrzött Ottobonianus 3057 jelű kódexben találjuk. 160 lapos pergamen-kézirat, két oszlopban írva. A XII. század vége felé, az 1188-at megelőző években készülhetett. Nem eredeti munka, abban az értelemben, hogy nem ez az a munka, az a könyv, amely Albinus eredeti fogalmazványai nyomán készült, hanem az eredeti (és ma ismeretlen helyen lappangó, vagy elveszett) munkáról készült másolat. Ehhez csatolta később Albinus azokat a részeket, amelyek a Szentszék azidőbeni helyzetére vonatkoznak. Ez a kötet tehát – minden valószínűség szerint – egy korábbi, eredeti gyűjteményes munkának a másolata, mégpedig azt is megállapíthatjuk, hogy egyidőben több másoló dolgozott a munkán, megosztván egymás között az eredeti füzeteket.

Cencius forrásai között Albinusnak Provinciáléja is szerepel. Teljes címe: *Excerptum de historia ecclesiastica*. Ez a mű hat részből áll, éspedig:

1. Laterculus provinciarum. Ptolomeus Silvius műve.

2. Notitia Galliarum.

3. Civitates Ungarie numero XII.

Metropolis civitas Strigoniensium.

Civitas Agriensium, etc. . . .

Metropolis civitas Colociensium.

Civitas Ultrasilvannensium, etc... .

Ci vitas Dalmatie et Croatie sunt numero XX. etc. *)

4. Jegyzet a Spanyolországban lévő vízigótokról.

5. Lengyelország, Germania (Bremen, Magdeburg, Salzburg), Aogolország, Skócia, Norvégia, Dánia, Svédország, Írország, Itália és Dalmácia, a latin kelet tartományai.

6. Azoknak a – különösen itáliai – tartományoknak a leírása, amelyek közvetlenül a Szentszékhez tartoznak.

A Liber Censuum forrásai között meg kell említenünk még két munkát, noha ezekből aránylag kevés részlet került át Cencius művébe. Az egyik a *De ecclesia Lateranensi* c. munka. A XI. század végén készült; III. Sándor idejében Johannes Diacre újra átdolgozta. A másik Petrus Malbiousnak a vatikáni bazilikáról szóló könyve. III. Sándor pápa idejében ezt is átdolgozták, terjedelmét csökkentették, de III. Ince korában ismét kiegészítették.

Ezek a munkák, amelyeket ennek a fejezetnek a keretében tekintettünk át, alappillérei Cencius művének; ne gondoljuk azonban azt, hogy ezzel minden forrást, minden körülményt ismerünk, amely a Liber Censuum kialakulásában szerepet játszott. A fontos jövedelmi jegyzék végleges kialakulásának hosszú és bonyolult története van, amelyről a következő fejezetben nyújtunk rendszeres áttekintést.

*) A 3. jelű felsorolás alapján készült Cencius művében az 1192. évi magyar püspökségi jegyzék.

III.

CENCIUS EREDETI LIBER CENSUUMA

A vatikáni könyvtár kézirati osztályán őriznek egy sárga bőrbe kötött, kéziratos pergamen-kódexet. A kötés gerincén fent, fekete alapon arany nyomással ez a szám: 8486; lent piros alapon, ugyancsak arany nyomással: „*Cencius Camerarius*” felírást olvashatjuk. Ez a *Vaticanus Latinus 8486* Jelzetű kódex (amint majd arról bővebben is beszélünk), Cencius kamarás művének eredeti példánya.

Szó volt már arról, hogy Cencius 1192-ben fogott hozzá a Római Egyház jövedelemkönyvének átdolgozásához. Ha ezt az eredeti kódexet forgatjuk, feltűnik, hogy a benne található kézírások legnagyobb része a XIII. század különböző időszakaiból származik s aránylag kevés a korábbi eredetű részlet. Ez utóbbiak alkotják a Liber Censuum eredeti magvát. A munkának ez a legősibb része hat tételre oszlik, éspedig:

- A) Jövedelmek jegyzéke XIV.
- B) Közvetlen jövedelmek jegyzéke XVIII-XIX.
(Kimutatás azokról a püspökségekről és monostorokról, amelyek az apostoli kincstárnak közvetlenül adóztak.)
- C) Mirabilia (vagyis Róma és Itália leírása) XXXI-XLIV.
- D) Ordo Romanus LVII-LXI.
- E) Chronica Pontificum (vagyis a pápák rövid

életrajzi adatai két csoportban: az egyik III. Cölesztinig, a másik III. Jenőig) LXII-LXIII.

F) Cartularium	F ¹ Gergely-féle gyűjtemény LXXI—LXXIV.
	F ² Privilégiumok és konkordátumok LXXVII—LXXXVI.
	F ³ Bullák és esküminták LXXXIX—CLXIV.

Külső forma dolgában a munkának még ez a részlete sem tökéletesen egyöntetű, az egész kódexet tekintve pedig teljesen szabálytalan. A legtöbb lapot két hasábra osztva írták tele, de vannak hasábokra nem osztott, teljes szélességükben teleírt lapok is. Egy-egy lapon 34, 35, 38, sőt néha 42-43 sort is találunk. Az egyes rubrikák címei legtöbbször pirosbetűsek és sorszámozottak, de vannak sorszám nélküli és feketebetűs címsorok is. Egyes élénkpiros címsorokban sötétebb miniumfestékkel foganatosított javításokat találunk. Vannak ugyanezen sötétebb miniummal írott címsorok is. Nyilvánvaló, hogy ezek az utóbbi tételek az előzőknél későbbi (tehát újabb) eredetűek.

A mai kódex több füzetből áll. Ezek többnyire nyolclaposak, de vannak benne eltérő lapszáma füzetek is. Nem nagy fáradságunkba kerül, hogy megállapíthassuk, hol találjuk meg a Cencius-alkotta censuskönyv legeredetibb részeit. A legrégebbi írás a 11 ik fólión kezdődik és – több kisebb-nagyobb későbbi betoldástól megszakítva – a 146. lapon ér véget. A kéziratban, mégpedig az egyes eredeti füzetek végén, egykét teljesen üres lapot találunk. Ez az elrendezés nem az írnokok figyelmetlenségének következménye, s nem is véletlen dolga, hanem Cencius alapvető elgondolása szerint kellett a munkának így készülnie. A kamarás ugyanis maga megmondja, hogy azért hagy üres lapokat a könyvben, hogy utódjainak mindenkor legyen elegendő terük a későbbi adatok és változások beve-

vetésére. Azt írja a Liber Censuum előszavában: „*Successoribus meis prestans materiam universis qualiter de cetero usque ad exitum mundi census illos qui suis de novo temporibus statuentur, in eodem volumine sufficientibus, ut aestimo, spatiis adaptato ... et ipsi faciant adnotari.*”⁶⁴

Cencius valóban következetes volt ezen a téren; ha a régibb, legősibb füzeteket vesszük szemügyre, látnunk kell, hogy az első lapok írása más kéztől származik, mint a további folióké, vagyis a füzetek második felében újabb eredetű szövegek kaptak helyet.

A Vat. Lat. 8486 mai formájában 35 füzetet tartalmaz. Ezek közül az első 8- és a második 4-lapos füzetről nem állapítható meg, hogy tulajdonképpen hol volna a rendes helyük a Liber Censuumban, ezért összeállításunkban nem is római sorszámossal, hanem betűkkel jelöltük azokat. A kódex ma 28 (+ 1) szabályos 8-lapos, egy 3-lapos, egy (+ 1) 4-lapos, két 6-lapos és egy 10-lapos füzetből áll. A füzetek mai sorrendje hibás, mert a könyvkötő tévedése miatt a 78-82. foliók a 216. után kerültek. Fabre szerint ez a hiba már a XVIII. században is megvolt.⁶⁵ Másik súlyos hiánya a kódexnek, hogy a 82-99. foliók teljességgel hiányzanak. Fabre szerint a kézirat jó darabig kötés nélkül hanyódott a könyvtárban; első és utolsó lapjai legalábbis erre vallanak. A hiányzó lapok is bizonyára ebben az időben veszték el.⁶⁶ Ugyancsak a kódex elején található (sorrendben a második, nálunk *b* jelű) 4-lapos füzet is egy 8-laposnak a csonka maradványa. Ezt azonban már csak a tüzetesebben szemlélődő veszi észre, mert amikor (mindenesetre még a XV. század előtt, de jóval a kódex elkészülte után) a kéziratot lapszámozták, a felületes számozónak a 4 foliónyi hiány nem tűnt fel, és a lapokat úgy sorszámozta, mintha minden a legtökéletesebb rendben lett volna.

A fol. 11. rectoján kezdődik Cencius eredeti műve az alábbi vörösbetűs címsorokkal: *Incipit Liber Censuum Romane Ecclesie a Cenlio Camerario Compositus, Secundum antiquorum patrum regesta et memoralia diversa. Anno incarnationis Dominice M^oC^oXC^oII^o, Pontificatus Celestini pape III. Anno II.*

A kimerítő cím után közvetlenül Cencius előszava következik. Ezt az érdekes és tanulságos írást teljes egészében közöljük:

XIII. Ecclesie Romane opus, jam retroacto tempore a quibusdam aliis ordinatum, cur reordinare⁶⁷ opus fuerit et necesse, ego Centius quondam felicitis recordationis Clementis pape III, nunc verő domini Celestini pape III. camerarius, Sande Marie Majoris Urbis⁶⁸ canonicus, breviter et apte respondeo: quod cum felicitis memorie Eugenius primo, et Adrian us papa successor ipsius, et quidam alii deinde*) quedam memoralia,⁶⁹ semiplena tarnen, nee autentice scripta

*) Tudjuk, hogy a III. Jenő és IV. Hadrian pápa idejében készült adókönyveket később is valóban használták. Ismeretes III. Sándor pápának egy levele, amelyben szó van egy olyan adókönyvről, amelyet a pápa használt franciaországi tartózkodása idejében: *Invento in quodam scripto librorum nostrorum quod Lateranensi palatio ecclesia vestra⁶⁹ singidis annis unicam deberet auri persolvere.* A levél kelte Sens, V. idus octobris 1168, vagy 1164, ami világosan arra utal, hogy a szóbanírógó adókönyv a kúria poggyásza között lehetett. Az az ügy, amire vonatkozik, egyébként azt tanúsítja, hogy ez a jövedelemjegyzék nem volt hiteles, mert a lagny-i szerzetesek megtagadták az adókönyv alapján követelt adó fizetését és a pápa – ahelyett, hogy erősködött volna – nekik adott igazat: *ab universitate vestra censum ipsum exegimus; sed tarnen nobis responditis in vestra memoria esse nec aliqua vos inde seripia habere quod idem census ab ecclesia vestra Romane ecclesie consueverit ex eonditione persolvi ... quia igitur Romana ecclesia nunquam consuevit exigere sed potius rogari ut alias ecclesias sibi faceret censuales, vos et ecclesiam vestram ab huiusmodi exactione absolvimus.*

seu ordinata*) in scriptis de censibus redegressent, et posteris, sive successores eorum, per memorialia ipsa, que ecclesie vel monasteria, hospitalia seu domus helemosinarie (quod ferme idem esse dinoscitur), que etiam civitates, castella, ville vel domus speciales, seu qui reges aut principes, in jus et proprietatejn beati Petri et sancte Romane ecclesie persistentes**) censuales esse, vel quantum deberent persolvere instrui plenarie non valerent, eadem Romana ecclesia detrimentum incurrebat non modicum, et jacturam.^{TM} Quod utique comperiens, et videns me de facili posse remedium huic dampno prestare,^{TM} recognoscens etiam personam meam a Sancta Romana Ecclesia primis a cunabulis educatam, promotam in omnibus et creatam,^u vigilantibus atque vehementi meditatione motus, census ipsos, sicut in thomis charticiniis***) et voluminibus regestorum⁷⁵

*) Ilyen pl. az a Liber Censuum, amelyik Albinus „*Gesta pauperis scholaris*” c. m. XL könyvében szerepel. Ezt Cenni⁷¹ Liber Censuum Genuinus néven tette közzé. Beosztásában erősen hasonlít Cencius művére, de távolról sem olyan jól megalapozott és rendszerezett, mint amaz. Földrajzi beosztása sem tökéletes és nem oly szigorú pontosságú, mint Cencius műve. Némelyik püspökség, így pl. a bázeli, az augsburgi, a bambergi, halberstadti etb. két különböző helyen is szerepel a munkában.

**) Ez a mondat rávilágít a Római Egyháznak fizetett adó eredetére és természetére: akik az adót fizetik, ezzel a ténnyel elismerik, hogy földjük nem saját tulajdonuk, hanem annak az Egyház az egyetlen és teljesjogú birtokosa, *in jus et proprietatem beati Petri et S. Romane ecclesie*. Ez az adó tehát az Egyház hatalma elismerésének kifejezője. Nem is az adó nagysága fontos itt, hanem az az eszme, amelynek kifejezői, az a jog, amelynek megtestesítői. Cencius éppen arra törekszik, hogy a jogokat és a tartozásokat: az eszmei és az anyagi síkokat közel hozza egymáshoz.

***) *Thomi carticini*,^{l&zδiz} papirusra írt ügyiratok. A XI. század kezdetéig minden bulla papiruson készült.⁷⁶ A thomus carticinus sohasem register, hanem mindig csak egyetlen egy aktát, bullát, vagy annak hites másolatát tartalmazza, nem ritkán pe-

antiquorum pontificum Romane ecclesie*) et modernorum, et aliorum librorum quorundam, seu memorialium veratium**) invent, etsi non omnes producens in medium, certis regnis, provinciis, episcopatibus, atque locis, a premissis tamen patribus sanctis⁸¹ primitus constitutos, in quantum facultas permisit, ut inferius annotabitur, insignavi. Novus census, qui meo tempore in Romana fuerunt ecclesia constitua^{*1} vel amodo statuentur, in hoc volumine studiose depingens, ex hoc successoribus mets prestans matériám

esetekkel; mivel a papirus törékeny dolog, a korábbi hasonló ügyiratokról a későbbi századokban másolatok készültek. Cencius idejében a pápai levéltárban még több papirus-okmány lehetett,⁷⁷ de 1366-ban az avignoni levéltárban már csak egyetlen egy darabot őriztek, mint addig is a hasonlókat általában, tekerceslt *frutulus*) formában.⁷⁸

*) Az V. század óta a pápák ügyiratait *Volumina regestorum pontificum* néven ismert kötetekbe gyűjtötték. Azok a kötetek, amelyekről itt szó van és amelyeket Cencius felhasznált, egy szálíg elvesztek az idők folyamán. A ma meglévő regesztákat a Vatikáni Levéltár őrzi; a legrégebb III. Ince korából való. Cenciusnak ez a kifejezése: *regesta pontificum antiquorum ei recensium* azt tanúsítja, hogy a korabeli pápai levéltár gazdag volt a pápai regesztákban, s neki alkalma volt az újabbak mellett a régebbi köteteket is átlapoznia. A Cencius által forrásokként használt korábbi keletű adó jegyzékekben (I. II. feje.) I. Honorius, II. Gergely, Zakariás, III. Sándor, II. Paszkál, II. Urbán, I. Gelasius, I. Pelagius, II. Pelagius, IV. Leo, VIII. János, VI. István, II. Orbán stb. pápák regesztáira való hivatkozásokra akadunk.⁷⁹ Az bizonyos, hogy Cencius még mint pápa is idézgeti elődjének (II. Orbán, II. Paszkál, II. Gelasius, IV. Anastazius, IV. Hadrián, II. Lucius, III. Jenő és III. Kelemen) regesztáit, de hogy ezeknél régebbieket is ismert-e, kérdéses.⁸⁰

**) A *libri* szó alatt mindazokat az adójegyzékeket, vagy adminisztrációs könyveket kell érteni, amelyek Cencius elé kerülhettek; a *memorialia* inkább listák és mindenfajta tervezetek. Kétségtelen, hogy Cencius itt elődjei munkáját és az övét megelőző *Libri Censuales*-t idézi. Valóban sokat használta elődjei műveit, mert a keze ügyében lévő gyűjtemények sok adatot szolgáltatottak neki.

universis, qualiter de cetero, usque ad exitum mundi, census illos, qui suis de novo temporibus statuenlur, in eodem volumine sufficientibus, ut estimo, spatiis adaptáló, sicut Ego, per dilectissimum meum Willelmum) Rofio⁸³ Sancti Johannis Angeliacensis de Pictavia, clericum ejusdem camere, ac cancellarie domini pape scriptorem, feci consenbi, ipsi faciant et notari. Ut si quandoque, quod sepe contingit, a quibus debentur census ipsi per proprios nuntios ad apostolicam sedem non fuerint destinati, ille qui Romane ecclesie tunc temporis pontifex preerit, postquam per camerarium suum, qui census recipit, ipsi innotuerit quod a talibus censum habuit, et a talibus non recepit, propriis nominibus computatis, ab Ulis qui non persolverunt, sine dicbitaionis scrupulo, per suum legatum aut^{Hi} nuntium census ipsos repetere valeat seu per quemlibet alium ad hoc specialiter destinatum⁸⁶: quedam enim in iantum a sancta Romana ecclesia sunt remote, quod eamdetn annis singulis possunt nullatenus visitare.*)

Ab Urbe igitur, tanquam a capite mundi,⁸⁸ exordium assumamus et septem episcopatibus proprie adjacentibus ipsi⁸⁹

Ezzel az előszóval kezdődik tehát Cencius eredeti

*) Az *ad limina apostolorum* látogatás régóta szokásos volt, majd később szabállyá lett.⁸⁶ A XIII. század első felétől kezdve a Provinciale-k gondosan számon tartják, melyik tartomány püspökeinek milyen gyakran kell személyesen megjelenniökk Rómában, így az 1230. évi Provinciale szerint: *Isti debent visitare ecclesiam Románam singulis biennis: Theutonici, Hungari, Gallici, Provinciales, Siculi, Angiud, Hyspani ...* Az itáliai és apuliai püspökök évenként, a tengerentúliak ötévenként kötelesek Rómában megjeleni. Később az angolok és spanyolok számára a háromévenkénti, a tengerentúliak számára pedig a négyévenkénti megjelenést tették kötelezővé.⁸⁷ A Szentszéktől közvetlenül függő püspökök esküjébe a megjelenés kötelezettségéről szóló szöveget be is iktatták ilyenformán: *Apostolorum limina visitabo per me, aut per meum nuntium.*

műve, majd rögtön rátér a jövedelmek kimutatására: XV. *In civitate Romana. Ecclesia Sancti Egidii...* etc. és folytatja az adatok felsorolását a 150. lapig, ahol Róbert apuliai hercegnek a Szentszékhez intézett esküjének közepén, az *et ad* szavaknál ért véget. A mű ebben az eredeti alakjában 18 füzetből állott. Ebben az időben egyes fejezeteknek (rubrikáknak) még más címük volt; később több fejezet a tárgyat jobban kifejező címet kapott. Pl. a CXXX. eredeti címe: „*Locatio Prenestine civitatis...*” volt, majd később ezt a címet kapta: *Locatio Prenestine civitatis facta domine Stefanie senatrici sub annua pensione*; stb.

*

Ezután következik az a korszak (Fabre másodiknak nevezi),⁹⁰ amikor az eredeti 18 füzethez további kilencet csatolnak, mégpedig két nyolclaposat a jelenlegi 11. lap, tehát az előszó *elé*, hetet pedig az akkori kézirat végére. A mű elejére helyezett füzetek közül a másodikból (ahogy arról korábban már szó volt), a lapok fele elveszett és később ilyen csonkán, tévesen számozták. Ezzel a hozzátold ássál a mű lapjainak száma 214-re szaporodott.

A mű elejére helyezett két (illetve másfél) füzet tartalma meglehetősen vegyes; olyannyira, hogy a felületes szemlélő hajlandó volna azokat nem is a Liber Censuumhoz tartozóknak tekinteni. Lényegileg ezek a füzetek a következő darabokat tartalmazzák:

I. A császárkoronázási szertartások rendje.

II-VIII. Különféle okiratok.

XII. Spanyolországi jövedelmek.

XIII. Okiratok (ezek azonban elvesztek).

Mínt hogy még senki sem adott áttekintést erről

az okiratcsomóról, amelyet a jelenlegi mű első 10 lapján gyűjtögettek össze, az alábbiakban részletes jegyzéket adok arról.

- fol. 1.² Qualiter Romanus imperátor debeat coronari. Incipit ordo Romanus ad benedicendum imperatorem, quando coronam accipit a domino papa in basilica beati Petri apostoli ad altare sancti Mauricii... etc.
- fol. 4^r II. Instrumentum de iuribus que debent ecclesie Reatini.
- fol. 4^r III. Instrumentum de homagio facto a comité Ildebrandino domino pape.
- fol. 4² IV. Instrumentum de renumeratione quam fecit Willelmus Paganus de jure si quod habet in castro Falbeterie.
- fol. 5^r V. Instrumentum de fidelitate prestita domino pape a comité Riccardo de Sora.
- fol. 5^r VI. Consuetudines et iura que habet dominus papa in Burgo Sutрино.
- fol. 5^r VII. Instrumentum de plenitudine domini quam habet dominus papa Centumcellis.
- fol. 6^r (³A része és a 6^r teljesen üres.)
- fol. 7^r VIII. Littere domini pape de Recuperatione Castrorum et terrarum comitatus Comitisse Matildis.
- fol. 8^r IX. Littere domini pape de quietatione facta inter Cameram domini pape et Angelerium Solaficu et eius socios.
- fol. 8^r X. Instrumentum de Reütatione mille unciarum facta a comité Riccardo quas debuit sibi dominus Honorius pro facto Rocce Arcis.
- fol. 9^r XL. Quod nobilis vir Orlandinus Hugolini iuravit fidelitatem et vasallagium ecclesie Romane, et tenere custodiam de Rocca Masse.
- fol. 9^r (Eredetileg üres volt és csak később írták tele a következő, számozatlan tételekkel:) Absolutio Ludovici comitis de Ferreto infirmi (1236).
Testamentum Ludovici comitis de Ferreto,

Quod testamentum Ludovici comitis de Ferreto, quoad satisfactionem dampnorum executioni mandetur.

Confirmatur electio Mercatoris de Anxona Electi in decanum capelle Ducis Divionerisis Lingonensis diocœsis ad sedem apostolicam pertinentis.

fol. 10^f XII. Débita Census Romane Ecclesie in Yspania.

(A XIII. tétel kimaradt. A fol. 10^v ⁸A része üres.)

Amint már említettem, a második (*b* jelű) füzet fele hiányzik, mégpedig összefüggő, átmenő lapok hiányzanak, úgyhogy eltűnt az a lap, amelyik a VIII. számú darab volt. Valószínű, hogy az utóbbi mögött legalább egy oldalnyi üres hely is lehetett. Érdekes, hogy a XIII. fej. az eredeti Liber Censuumból elveszett, de a IX. Gergely alatti censuskönyv, a Riccardianus 228. megőrizte ezt az okiratot is: „*Instrumentum quingentarium librarum quas dominus Honorius concessit mutuo nomine ecclesie dominis de Pallano.*”

Ezek az új füzetek külső kiállítás dolgában a régiekhez hasonlóan készültek. Az utolsó lapokat üresen hagyták az újabb feljegyzések számára. Ebben a második időszakban I-CCLXXXVIII-ig sorszámmal látták el az egyes rubrikákat; ez azonban nem jelenti azt, mintha nem találnánk azért ezekben a füzetekben is számozatlan tételeket. Vannak számozatlanok is, ami azt jelenti, hogy az üresen hagyott lapokra később történtek bejegyzések.

Cencius eredeti ötletének kényszerű folyománya-ként idővel a kész füzetek közé egy-két pótlapot kellett illeszteni. Nevezetesen olyan esetben, ha pl. az üresen hagyott lapra (a füzet végén) a feljegyzésre váró szöveg nem fért el (mivel a következő füzet első lapja már tele volt), nem volt más megoldási lehetőség, csakis

az, hogy legalább 2-4 lapot közbefűzzenek. Ugyanígy előadódott ez az eset egyes füzetek közepén is.)*

*

A harmadik időszakban Cencius műve további három füzettel szaporodott és ekkor lapjainak száma 253-ra nőtt. Ebben az időben szakítottak az addigi két-hasábos elrendezéssel és egyetlen széles tükörben folytatták a feljegyzéseket. Ha a korábbi két időszak lapjain teljes szélességű sorokkal találkozunk, azok is a harmadik időszaktól származó utólagos bejegyzések. Ez utóbbiak közül egyiknek sincs sorszáma, ami állításunkat igazolja. A legutolsó lapra (fol. 253) kevésbé fontos dolgokat jegyeztek fel, többek között a kamarások személyére vonatkozó adatokat is.

A harmadik időszaktól kezdve az Írnokok elhanyagolják a bejegyzéseket. A külső csínra nemhogy nem sokat, hanem majdnem semmit sem adnak: számos rubrikának a piros címét elhagyják, vagy a címet is feketével írják, az iniciálékat pedig nem színezik.

Még később (1288 után) még egy tízlapos füzetet csatolnak a műhöz anélkül, hogy annak jellege csorbát szenvedne. Ennek a füzetnek időbeni különállása különben már a címéből is kitűnik, ugyanis a 239. fol. rectóján ezt olvassuk:

„*Acta Camere facta per magistrum Jacobum de Viterbo ipsius notarius.*”

A CCCLXVII. tételnél: (Solutio debiti hominum de Frusione facta filiis domine Mathie de Papa) vége a szövegnek. Explicit: *Et ego Jacobus Pisani de Viterbio et cetera ut supra in proximo.*

Az utolsó hozzátoldással a Liber Censuum eredeti kötetének lapszáma 263-ra növekedett.

*) Így került bele a munkába a 155-158. lap és a 213-221. lap, amivel a mű korábbi 214-lapoe terjedelme 229-re szaporodott.

Láttuk tehát, mi volt a magja, a gerince a III. Celsztin pápa idejében Cencius által megkezdett Liber Censuumnak, majd folyton növekedett ez a mű. Nőtt már III. Ince korában és tovább szaporodott a pápává lett Cencius (III. Honorius) idejében is. III. Ince idejében Cenciust felmentették kamarási tisztségétől. Ettől kezdve a mű szerkesztésének közvetlen irányítása természetesen kicsúszott a kezéből.

Első utódja bizonyos *Richardus* volt, aki 1198. augusztus 14. óta szerepel az okiratokban.

Biztosan meg tudjuk állapítani, íogy a fol. 207. recto utáni szövegek IX. Gergely pápa korából, vagy későbből valók. Ezen a lapon ugyanis a következő bejegyzést olvashatjuk: *In Anno MCCXXXV, indictione VIII, tempore domini Gregorii pape noni et domini Benedicti camerarii ejusdem.* Ez a feljegyzés azért is fontos reánk nézve, mert ebből kiderül, hogy 1235-ben már a korábban említett Richardusnak az apostoli kamarához (és így a census-könyvekhez) semmi köze sem volt, mert a kamarási tisztséget ezidőben bizonyos Benedek nevű egyén viselte.

A Liber Censuum eredetijének IX. Gergely alatti és utáni fejlődését igen biztos alapon nyomon tudjuk kíséni, mivel 1236-1237-ben másodszor is megszámozták a már bevezetett tételeket. Mi ezzel a feladattal ezúttal részletesen nem foglalkozunk, mivel Duchesne azt kitűnően elvégezte már.⁹¹

Azonban nagyon fontos tudnunk azt, melyik az a legkésőbbi időpont, amelyen túl nem vezettek be többé újabb tételeket a Vat. Lat. 8486 jelű eredeti Liber Censuumba. Erről Fabre, a kérdés legkiválóbb ismerője ezt írja:

„Megfigyelhetjük pl., hogy a számozott részek közül egy sem későbbi 1236-nál és hogy az 1238-as okiratok, amelyeket később illesztettek be a számozott részek közé, már a számozottaktól eltérő kézírással

készültek. Ezek után természetes az a következtetés, hogy a számozás 1236 végén, vagy 1237-ben történhetett. Csak ezen a módon lehet megmagyarázni a kézirat látszólagos rendetlenségét. 1236-ban sorszámossal látták el a lajstromban lévő összes okiratokat; amikor a későbbiekben az üres lapokra új adatokat vezettek rá, azok természetesen számozás nélkül maradtak. Másrészt azt is megállapíthatjuk, hogy az 1236 előtti okiratokat külön és váltakozó időközökben könyvelhették, amiből feltételezhetjük, hogy meglehetősen sok idő telt el a kézirat eredeti készítése és lapszámozása között. *Tehát a Vat. Lat. 8486 jóval az 1236. év előtti időből származik?*²

A Vat. Lat. 8486 kéziratról – Fabre nyomán – részletes átnézeti táblázatot közlünk és egyben összevetjük ezt a következő fejezetben tárgyalásra kerülő, IX. Gergely alatti Liber Censuum-kötet, a Ricc. 228. szerkezetével, mert ez az utóbbi adókönyv minket felette közelről érdekel.

A Vat. Lat. 8486 beosztása és elrendezése*)

Füzetek	Lapok száma	Lapok számozása	Tartalom	
a	8	1—8	Különlélek I—XIII	
b	4	9—10		
A	I	8	11—18	Jövedelmek jegyzéke XIV
	II	8	19—26	
	III	8	27—34	
	IV	8	35—42	
	V	8	43—50	
	VI	8	51—58	
VII	8	59—66	U. az XV—XVII	
B VIII	8	67—74	Közvetlen jövedelmek jegyzéke XVIII—XVIII. (XX—XXX)	
C IX	8	75—82	Mirabilia. XXXI—XLIII	
D X	8	83—90	Ordo. LVII—LXI	
	XI	8		91—98
E XII	8	99—106	Krónikák. LXII—LXIII	
	XIII	8		107—114
F	XIV	8	115—122	Cartularium, LXXI—CLXIV (LXXV—LXXVI) F ¹
	XV	8	123—130	U. az (LXXXVII—LXXXVIII) F ² és LXXXIX—CLXIV F ³
	XVI	8	131—138	
	XVII	8	139—146	
	XVIII	8	147—154	U. az CLXV—CLXXVII
XIX	4	155—158	Néhány darab 1195-ből. CLXXVIII—CLXXXIII***) (CLXXXIII)	
XX	8	159—166	II. Frigyes levelei. CLXXXIII—CXCI (CXCI—CCII)	
XXI	8	167—174	Különböző darabok CCII—CCXVIII	

Füzetek	Lapok száma	Lapok számozása	Tartalom
XXII	8	175—182	Ennek a füzetnek ugyanaz a száma (CCXVIII), mint az előzőnek.
XXIII	8	183—190	} Paliano és Serrone aktái. CCXX—CCLXII
XXIV	8	191—198	
XXV	6	199—204	Külön füzet Lucquesről. CCLXIII—CCLXVI
XXVI	8	205—212	} Külön füzet Otricoliáról. CCLXVII—CCLXVIII
XXVII	3	213—215	
XXV:II	6	216—221	Spalató hercegének aktái CCLXVIII—CCLXXXVIII
XXIX	8	222—229	U. az CCLXXXIX—CCXCI
XXX	8	230—237	Különféle dokumentumok CCXCII—CCXCVIII; CCXCVIII—CCCLII; CCCLIII—CCCX
XXXI	8	238—245	Paliano és Serrone CCCXI—CCCXIV; Sardinia CCCXV—CCCXXXIV
XXXII	8	246—253	Szardíniai ügyirat vége és egyéb ügyiratok 1247—1275-ből; CCCXXXV—CCCLVI
XXXIII	10	254—263	További anyag 1288—1295-ből; CCCLVII—CCCLXVI

*) Fabre szerint. — A—F-re vonatkozóan lásd a 35—36. lapon a L. C. őseredeti állapotáról frottákat.

**) A sorszámozás hibái miatt egyes számok ismétlődnek.

A Ricc. 228 beosztása és elrendezése*

Füzetek	Lapok száma	Lapok számozása	Tartalom	
a	4	—	Különfélék, abc táblázat	
b	12	—		
1	8	1—8	Censusjegyzék (XIV)	
2	8	9—16		
3	8	17—24		
4	8	25—32		
5	8	33—40		
6	8	41—48		
7	8	49—56		
7 ^c	8	57—64		Pápák krónikája
8	4	65—68	Közvetlen jövedelmek jegyzéke	
9	6	69—74	Különfélék	
10	8	75—82	Ordo et Mirabilia	
11	8	83—90		
11 ²	4	91—94	A Vat. Lat. 8486 helynév- mutatója	
12	8	95—101	Cartularium	
13	8	102—109		
14	8	110—117		
15	8	118—125		
16	8	126—133		
17	8	134—141		
18	8	142—149		Kiegészítések LVI—CCXI
19	4	150—153		Ugyanaz
20	8	154—161	Kiegészítések CCXVII—CCCII, CCCXI—CCCXXXV	
21	16	162—180		
22	8	181—188		
23	8	189—196		
24	8	197—204		
25	8	205—212		
26	8	213—220		
27	4	221—224		

Füzetek	Lapok száma	Lapok számozása	Tartalom
28	8	225—232	Magyar füzet
29	8	233—240	
30	8	241—248	
31	8	249—256	
32	8	257—264	Pápák élete
33	8	265—272	
34	8	273—280	
35	8	281—288	
36	8	289—296	Görög füzet, fr. Richardus beszámolójával.
37	8	297—304	
38	2	305—306	
39	8	307—314	Különfélék
40	10	315—324	III. Miklós alatt besorozott füzetek.
41	10	325—334	
42	8	335—342	
c	2	343—344	

*) Fabre szerint

IV.

IX. GERGELY LIBER CENSUUMA

A fentiek szerint a Cencius-kezdetű Liber Censuum eredeti kötetébe az utolsó ügyiratokat 1235-1236 körül másolták be és egyetlen olyan darab sincs benne, amely 1236-nál későbbi keletű lenne. Mivel pedig Julianus 1235-1236-ban járt az uralvidéki baskír-magyarországi hazájában, az általa Magna Ungariának nevezett országban,⁹³ és onnan legkorábban csak 1237 januárjában érkezhettek haza,⁹⁴ Róma sem kaphatott hírt az ő nagyszabású eredményeiről 1237-nél korábban. Ezért nem lepődhetünk meg azon, hogy *Richardus beszámolóját Cencius eredeti Liber Censuum-kötete nem tartalmazza.*

Kérdés már most, melyik az a Liber Censuum-kötet, amelyikbe először került bele ez a fontos tudósítás. Ez az a díszes kiállítású Liber Censuum-példány, amely IX. Gergely pápa uralkodása idején készült és amelyet napjainkban a firenzei Biblioteca Riccardiana őriz 228. jelzetű kéziratos kódexében. (A kódex korának kérdésével később részletesen foglalkozunk.)

A *Ms. Riccardianus 228.* vörös bőrbe kötött pergamen-kódex 365 lapot tartalmaz, ezek közül 343 régi számozású. 1-346-ig tartanak a sorszámok és 17 lap (közből és a kódex végén) számozatlan. Az eredeti rész az I-VII. és a XII-XVIII. füzetekre terjed. Valaha a kötés hátlapján fekete tintával ez a régi jelzés volt

olvasható: *B 445*,⁹⁵ de ez a jelzés egy újabb keletű javítás következtében eltűnt.⁹⁶ A legújabb (1942. évi) vizsgálat szerint a kódex első védőlapja (membrana) után egy későbbi eredetű, betoldott papírlap következik, rajta: „*Index hujus codicis.*” A lap felső sarkában ez a megjegyzés: „*sul dosso in pelle*”, s ezen olvasható a régi jelzés is: *Arm. B. 445*. A boríték belső lapjára egy 1292. február 17-ről kelt adománylevelet ragasztottak; ez a Santa Croce di Fonte Avellana javára szóló szöveget tartalmaz.

A kódex legrégebbi részének írása a XIII. század első feléből származik és Fabre megítélése szerint⁹⁷ erősen hasonlít III. Honorius regiszterének kézírására. Egyébként több, különböző korszakból származó hozzátoldást tartalmaz. Ez a kötet is évek hosszú során át készült, akárcsak a Vat. Lat. 8486, de mégis amannál jóval egyszerűbb összetételű és könnyebb megkülönböztetni az egyes részeit.

Eredetére vonatkozóan mindenekelőtt emlékeznünk kell arra, milyen rendkívüli fontosságot tulajdonítottak a XIII. század elején a nemrég készült Cencius-féle adókönyvnek. Ez az irat állandó használatban volt és az újabb ügyiratokkal folytonosan gyarapodott. Mivel pedig nemcsak az apostoli kamarának (azaz a kincstárnak), hanem magának a pápának is nem egyszer, sőt mind többször szüksége volt erre a hites könyvre, célszerűnek látszott, hogy egy hiteles másolatot készítsenek az eredeti példányról. A másolat eredetileg különálló füzetekbe készült s azokat csak később kötötték össze egy kötetbe. Ez a másolati példány a *Ricc. 228*, amelyről – díszes és gondos kiállítása alapján – joggal hisszük, hogy Gergely pápa személyes használatára készült.

Emellett a másolás alkalmával bizonyos rendszerési szempontokra is figyelemmel voltak. Ahogy említettük ugyanis, az eredeti Liber Censuum III. Ince és

III. Honorius alatt bizonyos kiegészítéseket kapott, ami a kezdetben egyszerű és könnyen áttekinthető munkát kissé bonyolulttá tette. Igaz, hogy a mű eredeti szerkesztési módja is messze állott attól, hogy azt egyöntetűnek lehessen mondani. Már Cencius több olyan füzetet csatolt a tulajdonképpeni jövedelemkimutatások után, amelyek akár külön kötetbe is kerülhettek volna, A Szentszék pénzügyi igazgatását célzó részt a *Mirabilia*, a *Chronica Pontificum* és az *Ordo Romanus* követték. Ezeket mind sorra át kellett dolgozni. A munkát valószínűleg IX. Gergely kamarása hajtotta végre. Az átdolgozást feltétlenül hasznosnak és sikeresnek mondhatjuk.

Az eredeti kéziratához tartozó utolsó okirat a jelenlegi számozás szerinti 148. lapon van; ez a paderborni egyházmegyében lévő hilwerthauseni apátság képviselőinek az a levele, amelyet 1207-ben adtak át a pápa németországi legátusainak. Eredeti állapotába» tehát a Ricc. 228. ezekkel a szavakkal kezdődött: „*Incipit Liber Censuum Romane ecclesie...*” és a pápai legátusnak átadott, fentebb említett levél: „*nostrorum sigillorum nomine subsignantes*” végső szavaival fejeződött be.

Fabre megállapítása szerint⁹⁸ a kötet ebben az állapotában semmiképp sem tartalmazta az 57-64. és a 91-94. lapig terjedő füzeteket. Ezeket feltétlenül később iktatták oda be, mert egy szabályosan sorszámozott füzetsorozatot erőszakosan félbeszakítanak.⁹⁸ Ezen kívül még a kézírás jellege alapján is biztosan állíthatjuk, hogy a VIII., IX., X. és XI. füzetek (a 65-90. lapon), valamint a XIX. és az ezt követő füzetek nem tartoztak a kódex eredeti magvához, hanem későbbi hozzátoldások.

A Ricc. 228. ezek szerint eredetileg 14 szabályos nyolclapos füzetből állott. Később is hasonló füzeteket toldottak hozzá, mégpedig vagy a meglévő füzetek közé,

vagy a kötet végére. Így a kötet idővel 206 számozott lapot tartalmazó, 27 füzetből álló munkává nőtt; majd újabb két füzetet csatoltak hozzá, a 8-lapos VII. füzetet (57-64. lap) és a 4-lapos XI. füzetet (91-94. lap). így az első csoport anyaga 29 füzetre, illetve 218 lapra gyarapodott (de kétszeres számozási hiba miatt 224-nek számozták). Ehhez az első részhez tartoztak eredetileg a kéziratot jelenleg befejező védőlapok (343-344. lap) is; csak az új füzetek beillesztésekor szedték ki eredeti helyükről azokat.

Mivel még a 224-ig számozott lapig terjedő első csoport sem egyöntetű munka, nem lep meg bennünket, hogy a tételek számozásában, valamint az írás külső formájában: színében, a betűk alakjában és a tükör elrendezésében sincs meg a kellő összhang. Ha a kézirat kialakulásának menetét meg akarjuk állapítani, ezeket a körülményeket gondosan figyelemmel kell kísérnünk.

A 224. laptól kezdve nemcsak a kézírás jellege, hanem még a tükör formája, sőt a füzetek alakja is megváltozik. Szemmel láthatóan későbbi hozzátolások követik az első csoportba tartozó 29 füzetet, mégpedig 10, az előbbieknél jóval kisebb alakú füzet a 225-306-ig terjedhető lapokkal, és majdnem mindegyik külön-külön tárgyú tartalommal.

Így mindjárt az első magyarországi vonatkozású anyagot ad elénk: hazánk ügyeit IX. Gergely korában. Ez a rész a 225-233. lapig terjed. A lapok alakja itt 348X255 mm, és ez a forma a 228. lapig terjed. A következő öt füzet pápaéletrajzokat tartalmaz, (233-273. lapok) III. Sándorig bezáróan. Utánuk IX. Gergely hosszadalmas életrajza következik két füzetben (273-288. 11.), majd az utolsó két füzet (289-306 11.) a keleti egyházra vonatkozó adatokat tartalmaz.

A 307-335-ig terjedő lapok az előbbieknél nagyobbak. Az ebbe a csoportba tartozó füzetek közül

az első az angliai és a szicíliai adókra vonatkozó adatokat tartalmazza, a következő háromban 1278-1279 évi, éspedig a Vatikán körül fekvő földek megvételéről szóló ügyiratokat jegyezték fel. A kézírás nem egy egyéntől származik, hanem a füzetek szerkesztésének módja a Vat. Lat. 8486-éra emlékeztet.

Általában csak a füzetek első lapjait írták tele még akkor is, ha az anyag nem ért el abban a füzetben, hanem a következőkben folytatni kellett azt. Így még a folyamatos akták között is maradtak üres helyek; ezeket későbbi ügyiratokkal töltötték meg. így történetelt meg, hogy pl. XII. Benedeknek a bresloui püspökhöz intézett bullája (1334-ből) jóval korábbi (1278 évi) akták, a vatikáni kertek megnagyobbítása céljából vett földek adás-vételi iratai közé került. A füzetek utolsó lapjai pedig egészen vegyes tartalmú iratokkal teli tödtek.)*

Azt már nehezebb megállapítani, mikor – mindenestre a kézirat eddig tárgyalt gyarapodása közben – két további számozatlan füzetet csatoltak az egész mű elé és ezekbe – különböző keltezéssel – beírták az első kötetben lévő helynevek jegyzékét, a kúriai tisztviselőknek a pápa kezébe teendő esküjük szövegét,¹⁰¹ a Liber Censuumban említett pénznemek összehasonlító táblázatát,¹⁰² s végül János evangéliumának első fejezetét.¹⁰³

A fenti általános kép után tekintsük át a Ricc. 228. kialakulásának részletes történetét és tartalmának részleteit is, hogy majd választ adhassunk arra az alapvető kérdésre, milyen körülmények között, mikor és miért került bele ír. Richardus beszámolója a Liber Censuumnak ebbe a kötetébe.

*) így pl. a IX. Gergely életét tartalmazó füzet végére rávezették Berry hercegnek a Szentszék javára 1391-ben tett hűség-
esküjét, és Plaisance lakosainak 1331. évi hódoló iratát.¹⁰⁰

Az eredeti kódex első 7 füzetét a jövedelmek kimutatásának szentelték, a többiben pedig a Cartularium talált helyet. Az előbbi részben egy első kéztől származó bejegyzést találunk IX. Gergely pápa uralkodásának idejéből, s abban Saint Pierre de Maguelonne adózásáról van szó. A vonatkozó bulla kelte: 1228. július 12. IX. Gergely idejének egyébként nyomát sem találjuk az ősi Cartulariumban, ezért fel kell tételeznünk, és – miként Fabre is tette – el kell fogadnunk, hogy a mai Ricc. 228. jelű kódex eredeti magva 1228. utolsó hónapjaiban készült, sőt még a következő három éven belül sem bővült lényegesen hozzácsatolt részekkel. Ha a legrégebbi füzetek 1228-nál későbbi másolatok volnának, találnunk kellene bennük az új pápa idejéből származó, újabb jövedelmekre vonatkozó adatokat is.

A jövedelmek kimutatásában az 1228. évi felülvizsgálás semmi lényeges módosítást sem eredményezett. Az ellenőr a könyvet, illetve annak forrását már olyan állapotban találta, hogy abban az 1192-1228 közötti változásokat máris átvezették, így módosításokra ebben a tekintetben nem volt szükség; ellenben hiányos, illetve téves adatokat is tartalmazott a mű, különösen a püspökök felsorolásában. Ezért az 1228. évi ellenőrzés alkalmával az egész sorozatot időrendileg heíyesbbíették, és kiegészítették a jeruzsálemi és az antiochiai pátriárkák tartományainak, valamint Ciprus és Bulgária egyházainak, valamint a konstantinápolyi patriarkátusnak adataival, ideértve a thessalonikii és a régi illirikumi tartományokat is.

A Cartularium pontosan úgy kezdődik, mint Cencius eredeti művében, a LXXI. sorszámmal, s ezt szabályosan követi a többi. Kimaradnak azonban a LXXV., LXXVL, LXXVIL és LXXVIII számú ügyiratok, mert ezek nem tartoztak Cencius eredeti művéhez, hanem 1228-ban utólag sorozták csak be azokat abba.

Cencius műve a CLXIV. sorszámgig terjedt, de utó-

lag kapott néhány toldalékot is. Az ellenőr megállás nélkül átveszi az anyagot a CLXXXIII. számig, mint-hogy a kiegészítő füzet ennél a számnál ért véget. Ez az első kiegészítő füzet a III. Cölesztin és III. Ince pápák idejére vonatkozó ügyiratokat tartalmazza és azok már a Censius-alkotta Liber Censuumhoz hozzácsatolt füzetekben is szerepelnek.

A Vat. Lat. 8486-ban a CLXXXIII. sorszámom túl még két füzetet találunk, tele III. Honorius-korabeli ügyiratokkal. Az új szerkesztő (az ellenőr) ezeket is átvette, de az egyes iratok sorrendjét megváltoztatta, hogy a másolat már helyes időrendben tartalmazza azokat. Belekerült ezen kívül néhány olyan darab is az új kimutatásba, amelyek 1228-ig sohasem szerepelnek az adókönyvekben. – Ezt a sorozatot II. Frigyes leveleinek gyűjteménye követi (CLXXXIV-CXCIII) az eredeti kézirat sorrendjében.

Az új szerkesztő, miután átíráta a teljes eredeti Cencius-kötetet (a jövedelmek kimutatását, a Cartulariumot, stb. és azokat a pótfüzeteket is, amelyeket már az eredeti műhöz is csatoltak), újra előveszi a kéziratot és néhány kiegészítő ügyszerkeletet másoltat bele, mégpedig az elejére és a végére. Az elől található pótfüzetekben lévő II-VIII., a X. és XIII. számú ügyiratok III. Ince, illetve III. Honorius korából származnak. Lehetséges, hogy az *Ordo coronatiōriis*, amely most az I. sorszámot kapta, annak idején még nem szerepelt a munka elején, mert nem tartották olyan nagy fontosságúnak. Az új szerkesztő a császárkoronázások szer-tartását később sem vette fel a Ricc. 228 tartalmába és ezzel együtt több más darabot is kihagyott az eredeti Liber Censuumból. A kimaradt számok IX. Gergely idejéből valók és csak később másolták be azokat a megfelelő helyekre. A jövedelmek kimutatása után beiktatta az új szerkesztő a XV-XVII. számú darabokat, majd a közvetlenül római fennhatóság alá tartozó püs-

pökségek jegyzéke után a XX-XXX. számú ügyiratokat. A szintén besorozott Ordo-ba felvette (LIX. szám alatt) a szenátorok eskümintáját. (Ezt az ügydarabot megtaláljuk Cencius eredetijében is, így tehát nem pótlólag beírt dolog, mint a most tárgyaltak, hanem egy korábban elhanyagolt, majd most újból felvett darab.) A pápák krónikája után is beiktattak néhány ügyiratot: LXIV-LXX; ezek közül azonban a LXVIII-ikat, a pápai palotában használatos eskümintát, amely Cenciusnál szerepel, elhagyták. Valószínű, hogy ezt az esküszöveget III. Honorius uralkodása után többé nem használták, mert amint látszik, a Ricc. 228. felülvizsgálói és szerkesztői ezt következetesen kihagyták a munkából. Az eddigiekben említettek közül egyetlen okirat sem későbbi III. Honorius pápa uralkodásának idejénél.

Röviden: a Ricc. 228. ősi magva, eredeti foglalata a Liber Censuumot abban az állapotában mutatja be nekünk, ahogy az III. Honorius pápa haláláig, 1227-ig kialakulhatott. (Egyetlen kivétel a már említett, mague-lonne-i saint Pierre-ről szóló ügyirat.) A Liber Censuum ebben a formájában sokkal összefüggőbb, áttekinthetőbb és rendezettebb, mint Cencius eredeti műve.¹⁰⁴

IV. Ince uralkodásának vége felé – talán az akkori pápai kamarás – újra előveszi a Ricc. 228. kéziratot. Tapasztalja, hogy hiányos és szeretné teljesebbnek látni azt, ezért belemásoltatja (és beleilleszteti) a szándékosan elhagyott részeket, sőt munkáját megtoldja azzal, hogy a III. Honorius halála óta kelteződött ügyiratokat is belemásoltatja az adókönyvbe.

Most már csak ez a könyv, a Ricc. 228. él, Cencius eredeti kézírata ebben az időben már használaton kívüli, de legalább is nem gyarapodó könyvtári példány,

A szóbanforgó felülvizsgálás, miként látni fogjuk, 1254-ben történhetett, vagy legalább is ebben az évben fejeződött be. Ennek során a jövedelmek jegyzéke és

a Cartularium közé beillesztettek egy 4 füzetből álló sorozatot, majd további nyolcat a kézirat végére. Az első füzet (4-leveles) tartalmazza a közvetlenül Róma alá rendelt püspökségek és apátságok névsorát; a második (6-leveles) az angliai Péter-fillérek behajtásáról szól. A harmadikba és a negyedikbe az *Ordo* és a *Mirabilia* kerültek. Az 1254. évi felülvizsgálás mikéntjére jellemző, hogy pl. az Ordo-ban megtaláljuk a szenátorok esküjét (LIX. sz.), noha egyidőben elhagyták, mert már szerepelt az 1228. évi átírásban is, de most újból felvették.

Ezt a négy füzetet illesztették be a jövedelemkimutatások és a Cartularium közé. Ezután érkezett el az 1254. évi szerkesztő az utolsó eredeti füzethez, amelyben az utolsó okiratnak LXX-es sorszáma volt. (Ez az írás Lescure városára vonatkozik.) Itt lemásolták először is az LVÍ. számú okiratot, majd megkezdtek egy hosszadalmas eskümintasorozat beírását; ez utóbbi nemcsak hogy megtöltötte a füzetet, hanem még egy négylapos pótfüzetet is közbe kellett illeszteniök, mert még ennek az első lapját is megtöltötték az esküszövegek. (A többi 3 lap üresen maradt, talán további esküminták számára.)

Az utolsó esküminta sorszáma CCXI; és ezzel majdnem el is érték azt az állapotot, ameddig a Vat. Lat. 848(3. szerkesztői eljutottak akkor, amikor a Ricc. 228-at készíteni kezdték. A következőkben a CCXII-CCXVI. sorszámú darabokat szerkesztőnk kiliagyatta a másolásból, de a CCXVII-től kezdve a CCCXXXV-ig lemásolatott mindent, amit csak talált a Vat. Lat. 8486-ban. Ebből a sorozatból csak a CCCIII-CCCX. és a CCCXXXVI- CCCLXVI. számú darabok hiányzanak, mivel ez utóbbiak abban az időpontban még a Vat. Lat. 8486-ban sem voltak meg. Az okiratok sorszámai a CCXVII-től a CCCXXXVIII-ig teljesen egyeznek a Vat. Lat. 8486. sorszámaival.

Ezzel az ismeretlen szerkesztő egy lezárt időszak, végéhez jutott el. Pontot tesz és új lapot kezd. Ismét felvesz néhány kihagyott darabot.¹⁰⁵ Ezek az átírások teszik a XX-XXVI. füzetet, sőt még a XXVII-es tartalmát is; (megjegyezvén, hogy az utóbbi csupán 4-leveles füzet.)

A szóbanforgó felülvizsgálás időpontjának közelebbi meghatározásához a CCII^s számú okirat szolgáltat alapot, ugyanis ez a legkésőbbi keltezésű ügydarab a most beiktatottak közül. Kelte: 1254. május 6. Másrészt a szerkesztő elhagyott egy másik darabot, a LIVe számú okiratot, amely már IV. Ince pápaságának XII. évéből való Minthogy a XII. év 1254. június 24-én kezdődött, a felülvizsgálásnak megközelítően 1254. júniusa első felében legkésőbb be kellett fejeződnie.¹⁰⁶

A Ricc. 228 további gyarapodását az a két füzet jelzi, melyeket ismeretlen időpontban soroztak be a jövedelemkimutatások után és a Cencius-féle kezdetleges pápai életrajzokkal töltötték meg azokat. Ezt a gyakorlatilag hasznavethetetlen anyagot eleddig a Ricc. 228 szerkesztői minden esetben elhagyták, most a túlbuzgó új szerkesztő a két krónika közül kiválasztja azt,¹⁰⁷ amelyik III. Cölesztinnél lezárul, ezt bemásoltatja, s a másikkal nem törődik. Besoroztak még egy másik, 4-leveles füzetet is a Mirabilia után s ebbe a Vat. Lat. 8486-ban előforduló helyneveket másolták be, bizonyára azzal a szándékkal, hogy helynévmutatót készítsenek, de a lapszámok, vagy a tételszámok felsorolására nem került sor. A felsorolás pontosan a CCLXXXVIII. sorszámú darabnál áll meg, tehát összhangja tökéletes a Vat. Lat. 8486-tal, de a munka – hiányossága miatt – értéktelennek minősül.

Ebben az időpontban a Ricc. 228 néhány elenyésző kivételtől eltekintve tartalmazta mindazt (bár eltérő

sorrendben), ami benne volt a Vat. Lat. 8436-ban. A hiányzó darabok mindössze a következők:

I. A császárkoronázások szertartása.

I^a Terni lakosainak jegyzéke.

XI. Egy – IX. Gergely által kiállított – nyugta 1233. márc. 26-ról.

X. ^{a,b,c,d} Különböző jegyzékek; az utolsó 1233. július 1-ről kelteztve.

XI. Hübériúri eskü 1235. jan. 23-ról.

XII. A spanyolországi jövedelmek jegyzéke.

LXIII. A pápák életrajza III. Jenőig.

LXVIII. A katonai oktatók esküje.

CCIX. A kancellária szabályzata.

Mindenesetre csodálatos, hogy ezeket az okiratokat a Ricc. 228 szerkesztői nem vették fel a műbe, hiszen az I^a kivételével valamennyi eléggé fontos ahhoz, hogy ebben az alapvető munkában szerepeljen.

Eleddig a Ricc. 228 fejlődése szorosan függött a Vat. Lat. 8486 pillanatnyi állapotától. A későbbiekben azonban már külön, független élete lesz, új idők új útjain jár.

Utolsó füzetét (221-224. lap) a XXVI^et megelőző okiratok alig érintették. Mindössze egy 8 darabból álló csoportot írtak ide át; ezeknek a jegyzéke a következő:

a) A garfagnanai nemesek eskütétele a Vatikánban 1228. oki 24-én.

b) IV. Ottónak Massa Trabari-ra vonatkozó kiváltságlevele 1209. okt. 7-ről.

c) Perugia város gondoskodási határozata, amelynek értelmében megkapja a pápai legátustól a különleges helyzetű gubbioi grófságot. (1258. január 2.)

d) A Perugia városában lévő grófság átengedéséről szóló jegyzőkönyv ugyanazon kelettel.

e) IV. Kelemen pápa nevében feloldozási jegyzőkönyv Galvano és Frederico Lancia, Manfréd párthívei számára. (1267. febr. 5.)

f) IV. Kelemen levele a Testvériség vezetőihez: meghagyja nekik, hogy Galvanót hozzák a színe elé. (1267. okt. 21.)

g) IV. Kelemen levele Trevi uraihoz, amelyben őket ennek a városnak birtokába visszahelyezi.

h) Az előző okirat közlése, (ugyanazon kelettel) Fumone várával.

Az utóbbi füzetet három részletben másolták. Először az *a* és *b* jelű, majd a *c* és *d* jelű, végül az *e-h* jelű okiratok kerültek bele a füzetbe.

A munka azonban nem állt meg. Újabb füzeteket csatoltak a meglévőkhöz a legújabb keletű okiratos anyaggal. Ezek közül a XXVIII. sz. füzet (226-232 lap) magyarországi vonatkozású anyagával minket különösen érdekel. 12 drb olyan okmányt találunk ebben a füzetben, amelyek az 1232. decemberétől 1234. februárjáig nálunk fennállott egyházi tilalom keletkezésére és körülményeire élénk fényt vetnek. Ezek az okiratok a következők:

1. Strigionium, septembris 1233. András király levele Jakab legátushoz, amelyben vallási kérdések békés elintézéséről van szó: — — — — — *Rex qui sedet in solio iudicii . . .*¹⁰⁸

2. Buda 1232 dec. A magyarországi püspökök Jakab legátus elnöklete alatt hitelesítik az esztergomi érsek azon rendeletét, amely egyházi tilalmat rendel el az egész országra. Ebben a rendeletben benne van IX. Gergely pápának 1231. III. 3-án kelt levele, amelyben felhatalmazza a pápa az érseket,¹⁰⁹ hogy az 1231-i királyi alkotmány szerint járjon el. *Quoniam libertas . . .*¹¹⁰

3. Item transcriptorum regis Andréae quod clerici in foro seculari non debeant conveniri. Esztergom, 1233. márc. 25. Jakab pápai legátus és az esztergomi érsek hitelesítik az 1222. évi királyi kéziratot: *Cum iuxta propheticum . . .*¹¹¹

4. Juramentum Bele regis Ungarie super compositione servanda inter Jacobum Prenestinum electum Apostolice Sedis legatum nomine ecclesie Romane et Andreám regem Patrem ipsius Bele.

Esztergom, (1234) febr. 19. Róbert érsek és több püspöktársa bizonyítja Béla hercegnek, a király idősb fiának esküjét, amellyel csatlakozik az 12³. júl. 22-i kelettel ellátott fenti (I.sz.) gyűlési határozathoz. (1233. júl. 22.)¹¹²

5. Juramentum Archiepiscoporum et episcoporum de compositione servanda.

1234. jan. 17. – Róbert érsek és püspöktársai esküt tesznek, hogy megtartják a fenti határozatot.¹¹³

6. Monitio facta domino Bele regi de servanda forma pacis post juramentum suum.

Bathie, 1233, nov. 27. Ince, Sirmium püspöke és Albert legátusi káplán tanúsítják, hogy közölték Béla herceggel azokat a leveleket, amelyekben a pápai legátus kérve kéri a herceget, hogy tartsa meg a királlyal kötött kibékülését (1. sz.) ugyancsak a saját esküjét is. (4. sz.)¹¹⁴

7. Juramentum Regis Bele super pace servanda Egy, a 4 sz. alatt már adott eskü ismétlése.

8. Juramentum regis Bele de hereticis et aliis contra fidem catholicam de terra sua extirpandis.

Esztergom, 1234. febr. 23. Béla herceg a legátus figyelmeztetésére (6. sz.) megesküszik, hogy kiirtja államának területén az eretnekeket és más lázadó elemeket.¹¹⁵

9. Juramentum Colomani regis et ducis Sclavonie de compositione pacis predictae servanda.

Kelkezés nélkül. – Kálmán az 1. a. id. határozatot fogadja el.¹¹⁶

10. Juramentum Calojohannis filii Jursac imperatoris Constantinopolitani et aliorum super eodem.

(1233?) Szept. 22. – Calojohannes, Demetrius et Symo, a magyar udvar magas méltóságai megesküsznek, hogy megtartják a fenti határozatot.¹¹⁷

11. Juramentum quorundam nobilium super eodem.

Keltezés nélkül. – Gyula, Dömötör, Opoý és más méltóságok ugyanezt az esküt teszik le.¹¹⁸

12. Confirmatio privilegii regis iacta archiepiscopo Colocensi de judiciis terrarum, scilicet ut non cogantur clerici respondere sub indice ssculari.

Keltezés nélkül. – Jakab legátus bizonyít egy 1228. dec. 30. kelttel ellátott pápai levelet,¹¹⁹ amelyet a kalocsai érseknek címez a pápa; ez a magyar papság királyi előjogára vonatkozó pápai megerősítést tartalmazza.¹²⁰

A XXIX-XXXV sz. füzetek (hét darab, 233-288, lapok) pápai életrajzokat tartalmaznak a Ili. Sándor pápa idejében élt Boson bíboros összeállításában. Ennek a pápának befejezetlen életrajza után találjuk az 1179. évi lateráni zsinatról szóló kivonatokat és IX. Gergely életét; ez utóbbi szintén befejezetlen, mivel csak 1240 júniusáig tárgyalja az eseményeket.¹²¹

Tanulmányunk szempontjából a legfontosabbak a most következő XXXVI-XXXVIII. sz. füzetek (289-306 lapok) tartalma. E helyütt az alábbi okiratokat találjuk:

a) Disputatio Latinorum (et) Grecorum: Megbeszélés IX. Gergely kiküldöttjei és a niceai pátriárkátus görög papsága között 1233 ban. IX. Gergely ugyanis kiküldött két dominikánust és két franciskánust Niceába, hogy a bizánci pátriárkával a helyszínen tárgyaljanak a görögök és a latinok közötti ügyekről.¹²²

b) Ugyanazzal a kézírással, függelékként a 304-305. lapokon, vagyis a mai, új számozás szerint a 328^r-» és 329^r-» lapon:

De facto Ungarie Magne a fratre Riccardo invente, tempore doniini Gregorii pape noni. Invention fuit in gestis Ungarorum christianorum, qtiódeset alia Ungaria Maior ... etc. *Explicit:* ... et eins obedientie subiugari.¹²⁸

Érdemes megjegyeznünk, hogy a XXXVI-XXXVIII. sz. füzetek ugyanolyan alakúak, mint a XXVIII. számú, kézírása is ugyanaz a hosszúvonalú írás és az oldalon lévő vonalak (sorok) száma is pontosan egyező amazéval. A XXXVII. füzet utolsó és utolsóelőtti lapja kezdetben üres volt.

Az időrendi sorrend miatt természetesnek találjuk, hogy a görög okiratcsoport és a Julianus útjáról szóló Richardus-féle relatio szorosan követik egymást. Azon a helyen azonban, ahol a pápák életrajzi adatgyűjteménye következik (az a két füzet, amelyben a krónikák vannak), kétszlopos elrendezésű; az írás és az alak teljesen elütök a többitől. *Feltehetjük tehát, hogy a szóbanforgó görög- és a magyar okiratcsoportot IX. Gergely uralkodása után másolták le, és a kész másolatokat csak 1254 után, de mindenestre 1279 előtt csatolták a Ricc. 228. meglévő kéziratanyagához.* Még későbbi időpontban történt az, hogy ezt a környezetétől idegen anyagot elválasztották a pápák életrajzi adatait tartalmazó résztől.

Voltak üresen hagyott lapok is az egyes csoportok között, azoknak a füzeteknek a végén, amelyek a görög-, illetve a magyar vonatkozású okiratokat tartalmazták. Ezekre a helyekre merőben idegen tárgyú okiratok kerültek jóval későbbi időben. Mivel pedig az ide iktatott darabok között szerepel egy 1278. és több 1279. évi is (1. alább), világos, hogy ennek az utóbbi felülvizsgálatnak és bővítésnek 1254 és 1279 között kellett megtörténnie.

Először a XXXVIII. füzet végére iktattak be két okiratot. Ezek:

a) X. Gergelynek Béranger de Séguret-hoz címzett levele 1274. okt. 8-i kelettel¹²⁴ és

b) IV. Kelemennek Petrus de Vico-hoz címzett levele 1265. szept. 25-ről. (Más kéztől).

A XXXIX. füzet (307-314. lapok) hosszúvonalú, az előzőknél nagyobb alakú lapokat tartalmaz kilenc – nagyon vegyes tárgyú – okirattal. Ezek közül néhányat bemutatunk:

a) Anjou Károlynak és feleségének a Szent Péter templomban való megkoronázásáról készült jegyzőkönyv 1266. június 6-ról.

b) Danelaye-nek nevezett törvény, amelyet Sinitius, IV. Kelemen pápa követe hozott el Angliából 1267-ben.

c) Bernardus, monteverdei apátnak X. Gergely kezébe lett esküje.

d) III. Cölesztin pápa levele Pierre de Chätillon-hoz; értesíti a pápa, hogy pártfogásába veszi. (1192. aug. 13.)

e) Földnélküli János engedelmességet fogad III. Ince pápának 1213. okt. 3-án.

f) -----

g) III. Miklós pápa meghatalmazást ad adóbeszedőjének, fcizonyos Péternek. 1278. febr. 14.

h) -----

i) X. Gergely eltörli a felszabadult római rabszolgák fiaira vonatkozó jogszokást. 1273.

Ebből a kilenc darabból az első kettő ugyanazon kéznek az írása, a többieket pedig később jegyezték be, mégpedig különböző egyének.

A XL-XLII. sz. füzetek (315-342. lapok) csakis 1277-1279 közötti okiratokat tartalmaznak. III. Miklós pápa a Vatikán közelében különféle területeket vásárolt, hogy ott parkot létesíthessen. A szóbanforgó ügyiratok a pápai kertek területének adás-vételi szerződéseit stb. tartalmazzák.

A Ricc. 228-at fejlődésének ebben a szakaszában két ízben is lemásolták. Az egyik másolat – mai tudásunk szerint – teljességgel elveszett, de tartalmáról mégis értesülünk, mert annak nyomát találjuk a párisi Bibliothèque Nationale 4188. kéziratában (a továbbiakban Parisinus 4188). A Par. 4188. szövege nagyrészt az elveszettből*) ered, s különösen fontos az a – kéz-

*) A továbbiakban erről az elveszett kódexről mint Parisinus I-rői beszélünk.

irat elején elhelyezett – tartalomjegyzék, amely az elveszett kódex okiratanyagáról nyújt tájékoztatást A másik másolati példányt a Vatikáni Levéltár őrzi Miscell. Arm. XV. t. 1. jelzet alatt. Ezekkel a példányokkal alább részletesen foglalkozunk.

A XIII. század utolsó két évtizedében a Ricc. 288. még mindig tovább gyarapodott: nemcsak a jövedelemkimutatásba vettek fel újabb adatokat, hanem a Cartulariumba is több fontos okiratot soroztak be, mégpedig három csoportban:

a) IX. Gergely életrajza után (285-238. lapok):

1. Plaisance község határozata, 1331. szept. 30-ról.
2. Berry herceg tiszteletadása Usson és Donzenac urainak 1391-ben. (Beillesztve 1402. márc. 20-án.)

b) a XII. kiegészítő füzet végén (309^v-311^f lapok), a vatikáni területek vételéről szóló rész előtt:

3. VI. Kelemen levele, amelyben megerősíti a senpimghami rend mentességét; 1345. okt. 8.
4. V. Orbán pápa levele Gurk és de Lavant püspökhöz; 1244. aug 5.
5. Molesmes apátságról szóló jegyzet; 1373. ápr. 17.
6. XIII. Benedek kiváltságokat adományoz Saint Oyand de Joux apátjának; 1405. márc. 18.

c) a második füzet végén, a vatikáni földek felsorolása után (333^v) találjuk a harmadik csoportot:

7. XII. Benedek levele Mathias Wloclavek püspökhöz 1335. aug. 30.
8. Vilmos spalatói herceg esküje X. Gergely idejéből.
9. Instrumentum addextratorum, mappullariorum et cubiculariomm. (Cenciusnál LXVIII. számú okirat.)
10. Antiochiai Konráddal foglalkozó részlet. (1268.)
11. X. Gergely levele Tour uraihoz.
12. Különféle pénznek összehasonlító táblázata.
13. IV. Jenő „In qualibet monarchia . . .” kezdetű bullája; 1431. márc. 12. Ez a legutolsó beillesztett okirata a Ricc. 228. jelű kódexnek.

A Ricc. 2:8. jelű kézirat fejlődésének története szembeűnően megvilágítja és bizonyítja a szerkesztők

gondolatkörében és célkitűzésében bekövetkezett eltolódást. Amikor 1228 körül a Ricc. 228 készítésére sor kerül, azzal az alapgondolattal fognak a munkához, hogy a Cencius-féle műből csak azt veszik át, ami a pápai kincstár pénzügypolitikai céljait és törekvéseit ténylegesen és lényegesen szolgálja. Az ezzel a célkitűzéssel készülő kézirat valóban világosabb is, könnyebben kezelhető és rendezettebb Cencius Liber Censuumánál; de már negyedszázad múlva, az 1254. évi felülvizsgálás alkalmával az új szerkesztő nem érti meg elődjének alapvető célját. Ő is, akárcsak utódja, az 1279 év körüli szerkesztő, buzgólkodnak, hogy eltüntessenek minden hiányt, amit csak a Vat. Lat. 8486 és a Ricc. 228 között fellelhettek. Így nemcsak hogy a Vat. Lat. 8486-ot terhelő sok idegen elem belekerült az új kéziratba is, hanem az új jövedelemkimutatások mellett még egy csomó újabb idegen elem is szaporította a kéziratnak egyébként is igen vegyes tartalmát.

Mindamellett – történeti szempontból – nemcsak hogy nem végeztek fölösleges munkát, hanem elmondhatjuk, az *akkori* következetlen munkamódszernek eredményei *ma* igen nagy hasznunkra vannak.

A pápaság jövedelmeinek számontartásában a Ricc. 228-nak igen nagy szerepe volt. Kezdetben Cencius eredeti művével párhuzamosan használhatták, de ahogy az újabb kézirat fokozatosan bővült, szerepe és jelentősége mindig nagyobb és nagyobb lett. Mintha csendes verseny folyt volna a két kézirat között, s abban végeredményben a Ricc. 228. lett a győztes. A XIII. század vége felé hivatalosan már kizárólag az utóbbit használták. IV. Miklós pápa 1290-ben kelt egyik bullájában, amelyben a kettős szicíliai-, illetve a franciaországi jövedelemről van szó, erre a kéziratra hivatkozik.¹²⁵

1307-ben ezt a fontos kéziratot átvitték Avignonba,¹²⁶ ahol a következő századig az apostoli kamara minden-

napos használatának tárgya volt. Sőt nemcsak a törvényes pápák használták egészen XI. Gergelyig, hanem még az ellenpápák is, mint VII. Kelemen és XIII. Benedek.¹²⁷ Csak V. Márton, vagy IV. Jenő alatt került vissza Rómába. Az utóbbi pápának egy 1431. márciusában kelt bulláját, (amely a konklávé kapitulációjáról szól), Rómában iktatták be a Ricc. 228-ba. Ez a legutolsó beillesztett darab.

A Ricc. 228. sorsa később ugyanaz lett, mint a Vat. Lat. 8486. jelű kéziraté: lassankint kivonták a használatból, mert ismét újabb és tökéletesebb másolatot óhajtottak készíttetni arról. A XIV. század derekán volt is már egy újabb másolati példány a Liber Censuumról, a mai Ricc. 229. jelű kódex, kéziratunkat pedig a pápai könyvtárba helyezték. Fejlődése és szerepe tehát lezárult. Történetéről részletesen később lesz szó.

V.

A LIBER CENSUUM TOVÁBBI PÉLDÁNYAI

MS. MISCELL. ARM. XV. T. 1.

Említettük már, hogy a XIII. század második felében a Ricc. 228 jelű kéziraton kívül a Liber Censuumnak volt még két másik, újabb keletű másolata is; ezek egyike az a kézirat gyűjtemény, amelyet ma a Vatikáni Levéltár Miscell. Arm. XV. t. 1. jelzet alatt őriz. Ma bőrgerincű fatáblában, két csattal, 415 újonnan számozott lapot tartalmaz. Nagyságra 355 mm magas és 280 mm széles. Pergamen-kézirat.

A kézirat kódexet 1942 májusa utolsó napjaiban újból tanulmányoztam, mert időközben rájöttem arra, hogy feljegyzéseim és Fabre adatai között nincs meg a kellő összhang. Az újbóli vizsgálat után nyugodtan állíthatom, hogy a kódexet 1928 évi újrakötése alkalmával¹²⁸ újra számozták. Fabre ugyanis azt közli¹²⁹, hogy a Misc. Arm. XV. t. 1, jelű kézirat kódex 505 foliot tartalmaz és ezek közül 489 számozott lap.¹⁸⁰ Ezzel szemben megállanítottam hogy a kódex mindössze 415

oka a következő: amikor a kódexet első ízben számozták (böv. 1. alább), a számozásban durva hibát követtek el, ugyanis a 209. lapszám után a 301. számú lap következik. Ez a tévedés elkerülte Fabre figyelmét, legálább is művéből nem tűnik ki, hogy ő azt észrevette volna. Ezért olvasójának az az érzése támad, mintha

a Ms. Misc. Arm. XV. t. 1. valóban 505 lapos gyűjtemény volna. Az 1928. évi lapszámozás alkalmával a hibát kiigazították, de mivel a kötetben másutt is fordultak elő kisebb számozási hibák, a 201. lap után nem 92 egységgel tolódott el a lapok sorszáma, hanem a különbség 81-92 között váltakozik.

A kézírás a XIII. század végére vall. Van benne több későbbi eredetű hozzátoldás is. A gyűjtemény nem lehet az 1279. évnél korábbi eredetű, mert az ebből az évből való okiratokat az eredeti kéz másolta be a füzetekbe.*)

A kézirat eredetileg a mai 10. lapon kezdődött ezzel a téves címmel: „*Incipit Liber Censuurn a Centurie camerario compó situs*”, és ezekkel a szavakkal végződött: „*Indictione mensibus et diebus superscriptis.*” Utólag illesztettek be az utolsó üres lapra egy táblázatot: „*Avalvationes censuales apostolice*”; azonkívül hozzácsatoltak két füzetet, amely a királyok és császárok által az Egyháznak biztosított különböző kiváltságok gyűjteményét tartalmazza. A XV. században az új üres lapokon ne kikezdték a tárgymutató szerkesztésének is, de ez félbemaradt ezeknél a szavaknál: „*Ecclesia Sancti Sebastiani.*” A kézirat ma is ezekkel a szavakkal ér véget.

Az első lapszámozás az említett tárgymutatónál korábbi keletű, és az utolsó számozott lap a „*postmo-*

*) Fabre igen helyesen figyelmeztet Pertz tévedésére. Az utóbbi túlságos fontosságot tulajdonított a szenátorok „domino pape Urbano” tett esküjének, és hite szerint itt IV. Orbánról van szó. IV. Orbán azonban 1265-ben halt meg, tehát 14 évvel a kérdéses időpont (1279) előtt, tehát róla nehezen lehet szó. Ez az adat a kézirat korát sem határozza meg. Emellett az *Urbano* szó későbbi eredetű javítás is, mert ennek helyén eredetileg *Clementi* szó állott és az III. Kelemenre vonatkozott. Valószínű, hogy az átírás V. Orbán, de talán még inkább VI. Orbán alatt történhetett meg.¹³¹

dum reposita exstitit” szavakkal végződik. Ma a kézirat beosztása az alábbi:

fol. 1^r– 8^f üres, csupán a fol. 1^r tetején találjuk ezt az egyetlen sornyi könyvcímet: „*Liber censuum Romane ecclesie.*”

fol. 9^f: *Avaluationes censuales apostolice.*

fol. 9^v: üres.

fol. 10^f: *Incipit Liber censuum Romane ecclesie.*
etc. (Folytatólagosan következik a Ricc. 228. másolata.)

fol. 359^v: a görög füzet kezdete.

fol 364^r col. I.^a: De facto Ungarie Magne, etc.

(A szöveg vége: fol. 365^v: ... ei ejus obedientie subiugari.)

fol. 408^f – 415^v: üres, utánuk még egy üres számozatlan lap.

A kézirat végig kétoszlopos beosztású és egyáltalán nem tömör. Mint a már tárgyalt előző két példányban (Vat. Lat. 8486 és Ricc. 228), ebben is hagytak üres részeket a későbbi okiratok számára, de csak egyetlen egy okiratot másoltak közbe később, nevezetesen a boszniai királyné végrendeletét a régi 347^v, azaz új 266^v lapra.

Ellenben a következő öt drb. XIII századvégi hozzátoldást találjuk a kéziratban:

1. IV. Károly császár kiváltságlevele, 12G8. apr. 11.

2. V. Károly francia király levele. Paris, í 368. dec. 5.

3. Aragóniai Frigyes esküjéről szóló jegyzőkönyv 1374. jan. 17.

4. A marmontieri kanonokok levele V. Márton pápához 1418. márc. 12.

5. Katalin királynő végrendelete, 1478. okt. 20.

Ezek a darabok sem a Ricc. 228-ban, sem a Paris.

I-ben nem találhatók meg.

A kódexben a címeket általában pirosbetűs sorok jelzik, de sokszor, sőt többnyire elhanyagolták a címek

feltüntetését. Fr. Richardus beszámolójának szabályos címét (*De facto Ungarie Magne*, piros betűkkel) megtaláljuk. A 101-319. lapokon egyes tételeket sorszámmal láttak el (CCXVII-CCLXXXVIII), míg a többieknek nincs sorszáma¹³². Ugyanezt a rendellenességet tapasztaljuk a Ricc. 228-ban is. Ez az észrevétel is azt bizonyítja, hogy a Misc. Arm. XV. t. 1. jelű kéziratot a Ricc. 228 jelű példányról másolták.

A kézirat külső kiállítása elsőrangú. Szép, nagy betűk, a lapok szélén korabeli kéztől származó javítások. Az iniciálék vagy cinóbervörösek lilás-kékes szálakkal, vagy kékek vörös szálakkal.

Az eredeti kéztől bejegyzett okiratok keltének bizonyossága szerint a kézirat nem lehet régebbi az 1279. évnél. Döntő jelentőségűek e tekintetben a Vatikán alatt elterülő földek adás-vételi szerződésai. Ezeket Berardus de Faveria és Angelus de Veczosis kamarások vették meg III. Miklós pápa kincstárának terhére¹³³.

Ez a kötet is, akárcsak a megelőzőek, elsősorban a jövedelmek feljegyzésére szolgált a XIII. században Rómában illetve Avignonban, ahova csak elég későn vitték át. Aránylag elég korán visszakérült Rómába, valószínűen XI. Gergellyel együtt. Ez a körülmény magyarázza meg, hogy – ha viszonyítjuk az első másolati állapothoz – miért kapott aránylag oly kevés kiegészítést a jövedelemkimutatásban. 1388-ban ezt a példányt is lemásolták. Másolata a mai Ricc. 229. jelű kódex. A Misc. Arm. XV. t. 1. további történetével és leírásával alább bővebben foglalkozunk.

MS. PARISINUS I.

A Ricc. 228. jelű, IX. Gergely idejében szerkesztett Liber Censuumról készült egy másik másolati példány is, amely azóta – mai tudásunk szerint – elveszett. Önkényes jelzetünk nem akarja azt a látszatot

kelteni, mintha az elveszett kéziratot gyűjteménynek Parishoz, vagy a párisi Bibliothèque Nationale-hoz a legcsekélyebb köze is lett volna. Sorsáról semmit sem tudunk, de hogy egyáltalán megvolt ez a kézirat, azt a mai Paris. 4188. jelű kézirat kódexből tudjuk, sőt ennek első lapjain az elveszett gyűjtemény részletes tartalmát is megtaláljuk.

Ennek alapján annyit mondhatunk róla, hogy feltétlenül a Ricc. 228-ból másolták, mégpedig valószínűen vagy a Misc. Arm. XV. t. 1. jelű kézirattal egyidőben, vagy valamivel korábban. A Ricc. 228 könyvtárba kerülése után a Paris. I. egyideig használatban volt. Volt benne három olyan okirat, amelyeket sem a Ricc. 228-ban, sem a Misc. Arm. XV. t. 1-ben (és természetesen sem a Vat. Lat. 8486-ban), nem találunk meg. Ezek:

1. XII. Benedek felosztja a Szentszék jövedelmeit a pápa és a bíborosok kollégiuma között; 1334. dec. 24.

2. VIII. Bonifác szardíniai és korzikai investitúrabullája; 1297. ápr. 4.

3. IV. Kelemen bullája Anjou Károlyra vonatkozóan; 1265. nov. 4-ről.

Ennek a három darabnak az alapján feltételezhetjük, hogy ez a gyűjtemény 1334. dec. 24. óta vagy nem volt használatban, vagy legalább is nem volt Avignonban, hogy újabb darabokkal gyarapodhatott volna.

Az elveszett kéziratnak a Paris. 4188-ban megőrzött tárgymutatója említ egy instrumentumot: *Instrumentum super donatione per dominum Bene dictum papám XII. collegio dominorum cardinalium de medietate omnium censuum et reddituum ad ecclesiam Romanam pertinencium.*

Ez az instrumentum a Liber Censuum egyetlen más példányában sincs meg. XII. Benedeknek ezt a rendeletét mégis ismerjük, minthogy a híres fr. Nicolaus Cardinalis Aragóniae felvette a gyűjteményébe sorozott

darabok közé¹³⁴. Ebben az iratban XII. Benedek pápa elrendeli, hogy a szent kollégium kamarásának is legyen egy másolati példánya a Liber Censuumról. Azt tudjuk, hogy Nicolaus, Aragónia kardinálisa használta a Liber Censuum egyik példányát, amit az bizonyít, hogy krónikagyűjteményéhez (egy példánya a Vat. Lat. Levéltárban: Arm. 35. t. 70) bőven használta a Liber Censuumban közölt pápai életrajzokat. Az sem lehet vitás, hogy a szóbanforgó *Insirumentum-ot* szintén a Liber Censuumból vette át. Vajjon nem valószínű-e, hogy XII. Benedeknek *ezt* a rendeletét belemásolták *abba* a Liber Censuum-példányba is, amely a szent kollégium számára készült? Ezt minden további nélkül igen valószínűnek kell tartanunk. Ám ez az instrumentum a Liber Censuum egyetlen ma ismert példányában sem található meg. Következésképpen – mivel benne volt abban, amely Nicolaus bíboros kezében járt – csakis a Ms. Parisinus I. lehetett a Liber Censuumnak az a példánya, amelyet az aragoniai bíboros használt.*) A domonkosrendi fr. Nicolaus, családi nevén: *Roselli*, 135 í-ben lett Aragónia bíborosává. Meghalt 1362-ben. Híres művének címe: *Vitae nonnullorum pontificum Romanorum 1050-1241 Munkájában IX.*

*) Az *Arm. 35. I. 70.* Jelű kódexet a Vatikáni Levéltárban tüzetesen tanulmányoztam. Rendkívül díszes kiállítású, igen jól el vasható, szépírása pergamen-kódex, vörös bőrkötésben. A foliók nagysága: 366x246 mm. A G^f lapon (új számozás) olvassuk: *Prezenterem librum ordinavü Reverendissimus in Christo pater et dominus fráter Nicolaus Cardinalis Aragonie Quem compilavit ex diversis Registris et ex libris Camere Apostolice ei ex aliis etiam libris et cronieis diversis cum magna diligentia et laboré. In quo quidem libro per ordinem continentur ea quae secuntur...* etc. Tartalma: fol. 6^r – 10^r: index; fol. 10^v – 182ra: *Gesta paparain*; fol. 182rb -198ra: *Varia*, köztük fr. Petrus Marsiglio levele.¹³⁵

Az Aragóniai bíboros művének másolatai közül néhányat többen a Liber Censuum részleteinek másolataiként írtak le. Így

Leótól III. Sándorig találjuk meg a pápaéletrajzokat III. Győző és II. Orbán pápa életrajzának kivételével. A bíboros teljességgel Cencius művéből élt, de nem másolta hűen, inkább kivonatolta azt.¹⁸⁶

Ezek szerint a Ms. Parisinus I-nek 1860 körül még meg kellett lennie, mégpedig a bíborosi szent kollégium tulajdonában. Hogy onnan mikor és hogyan vészett el, nem is sejtjük.

MS. RICCARDIAMUS 229.

VI. Orbán pápa uralkodásának XI. évében, 1255-ben – amint már említettük is – a Misc. Arm. XV. t. 1., jelű kéziratos gyűjteményről újabb másolat készült. Ez a fontos Liber Censuum-példány a mai napig is megvan; a firenzei Biblioteca Riccardiana őrzi 229 sz. jelzet alatt. A kötet 402 lapból álló pergamen-kódex. A lapok nagysága 377x260 mm. Az első nyolclapos füzetet nem számozták még. A számozás csak a 9^r lapon kezdődik az 1-es számmal, míg az utolsó számozott lap a 401-es sorszámot kapta.

Hogy ez a példány valóban 1388-ból származik, azt megállapíthatjuk a kódex elején eredetileg számo-

Fafericius szerint^{135/i} a *Lucca* városában lévő *Biblioteca Capitolare, della Sandeiana* (mivel alapítója Feino Sandei volt, 1506-ban) az 545. jelzetű kéziratos kódexe Liber Censuum másolat volna. Fabre megvizsgálta a kódexet és megállapította, hogy Nicolams bíboros gyűjteményének egyik másolata az.^{135/a}

Ugyancsak ez az eset ismétlődött meg Bethmann közlésével, aki szerint a madridi királyi könyvtár R. 49. jelzetű kódexe lenne a Liber Censuum egyik részletének másolata.^{135/s} (L. a Függelék.) Pertz pedig – Blum tekintélyére hivatkozva – Perugiában említ egy állítólagos Liber Censuum kéziratos másolatot.^{135/4} Fabre az előbbiről megállapította, hogy az Aragóniai bíboros művének másolata, az utóbbi pedig egy XVII. századi jogász, Luigi Aurelio (megh. 1637-ben) sajátkezű műve és semmi köze sincs a Liber Censuumhoz.^{135/5}

katlanul és üresen hagyott 8-lapos füzet utolsó lapjára beiktatott és VI. Orbán pápa címerével ellátott alábbi megjegyzéséből:

In nomine domini amen. Anno ejusdem M^oCCC^oLXXX^oVIII^o, indictione XI^a, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Urbani divina Providentia pape sexti anno undecimo, in domo habitationis reverendi in Christo patris domini Augustini Dei et apostolice sedis gratia Pennensis et Adriensis episcopi, ac domini nostri pape prelati thesaurarii, presbyter Antonius Landus de Alberto, Sorane diocesis, presentem librum censualem jurium camere apostolice propria manu scripsi. Deo grattas referamus, amen.

Ennek a jegyzetnek köszönjük nemcsak a másolás évének, hanem a másoló személyének ismeretét is. Antonius Landus eredeti munkáját – kézírása nyomán – nem nehéz körülhatárolnunk. AI. számú (valójában a kilencedik) lapon kezdődik imígyen: *Incipit Liber Censuum Romane Ecclesie ...* És így végződik a CCCLXXXVI. lapon: *. . . et regni nostri quinto.* A másolással egyidejűen a lapokat is megszámozták, mégpedig piros tintával írt római számokkal. Ez a körülmény a mű eredeti magjának megállapítását még könnyebbé és biztosabbá teszi számunkra. Ez a 386 lapra terjedő szöveg tehát az az ősi, eredeti másolat, amelyet Antonius Landus VI. Orbán idejében, pontosabban 1388-ban készített a Misc. Arm. XV. t. 1. jelű Liber Censuumról a vatikáni kincstáros lakásán.

Ebben az időben a Misc. Arm. XV. t. 1. még nem tartalmazta sem a boszniai, sem a marmontieri kano-nokoknak V. Márton pápához intézett levelét, sem a boszniai királynő végrendeletét, hanem Aragóniai Frigyes hódoló iratával fejeződött be. Itt ér véget Antonius

eredeti másolata is, majd ezt követően még három okiratot találunk a munka végén;¹³⁷ ezek:

1. VI. Kelemen levele a chesteri apáthoz; 1346. Jan. 3.

2. V. Márton levele Antonio Colonnához, Salerno hercegéhez; 1424. nov. 25.

3. Zsigmond császár kiváltságokat biztosít IV. Jenő pápának; 1494. nov. 25.

A kézirat elejére helyezett 8-lapos füzetben jóval későbbi kézírással két bejegyzést találunk. Ezek közül az első a prelátusok által előléptetésükkor fizetendő illetékekről szóló határozat:

4. *Notandum et attendendum quod quinque minuta servitia que solvuntur per prelatos in promotionibus persolvantur modo infrascriptio, videlicet quia unum recipiunt clerici collegii et debet distribui inter familiäres dominorum cardinalium per dictos clericos collegii. Quatuor vero servitia que restant, consueverunt recipi per eampsorem camere...*” etc.

A másik bejegyzés a *Declaratio valoris monetarum in hoc censuali descriptorum*, vagyis a Liber Censuumban előforduló különféle pénznemek összehasonlító táblázata. Ezt az apostoli kamarának IV. Jenő korában működő jegyzője, Lavesius, egyik régebbi Liber Censuumból vette át.*) („*Exthraxi de antiquo censuali.*”)¹³⁸

Ugyanennek a védőfüzetnek a többi lapján egyéb, különféle feljegyzések és észrevételek vannak, mégpedig: *Quomodo factus est equus qui dicitur Constantini, vade ad fol. XC. – Quando et quo sint facti*

*) A pénznemek összehasonlító táblázatának végén találjuk ezt a jegyzetet: *Exthraxi de antiquo censuali. F. Lavesius camere apostolice notarius, tempore s. d. n. Eugenii p. IIII.* Ez a régebbi censuskönyv vagy a Rómába visszakérült Ricc. 228, vagy a Mise. Arm. XV. t. 1. lehetett.

qui sunt ut vulgo dicitur in monte Cavallo, vade ad fol. LXXXX. – Ordo benedicendi imperator em, fol. CXXXII. Majd régibb írással: *Non bene pro toto libertas venditur auro: pecuniam in loco negligere interdum maximi est lucrum.*¹³⁹ Mindezek a bejegyzések a XV. századból valók.

A görög füzet megfelelő helyén természetesen tartalmazza a Ms. Ricc. 229. a Magna Hungáriáról szóló relatiót is.

A gyűjtemény külső kiállítás dolgában is nagyon gondos, szép munka. Az iniciálék váltakozva pirosak és kékek; ugyanígy az egyes tételeket elválasztó jelek is. Cencius kamarás eredeti elgondolásához híven ebben a kéziratban is több üresen hagyott lapot találunk, de utólag egyetlen okmányt sem iktattak közbe; ellenben a másolás alkalmával annyi újabb okiratot vett fel a szövegbe a szerkesztő, hogy az új szöveg helyenkint a réginek a kétszeres terjedelmét is eléri.

A Ricc. 229. a XV. század egész folyamán használatban maradt, majd a XV-XVIII. században egész sor kézirat kútiórrásával vált. Ezekkel a másolatokkal alább részletesen is foglalkozunk. (L. a II. származási vázlatot.) Megjegyzem, hogy a Ricc. 229-ből szorosabban csak a következő *teljes* másolatok származnak:

Albaniensis (elveszett)	Cataniensis
Barb. Lat. 2514	Marcianus XIV. 503.
Barb. Lat. 3415	Mediomontanus 5368.
Bonianus 477	Misc. Arm. XV. t 2.
Brancaccianus II. C. 6.	Neapolitans V. H. 63.
Corsiaianis Col. 34. D. 6.	Vallicellianus I. 48.
Cors. Col. 34. G. 25-26, 21-22.	Vat. Lat. 6223.

A Ricc. 229. fontossága különösen a jövedelmek kimutatásához csatolt jegyzékből tűnik ki. Ez volt az Apostoli Kamara hivatalos példánya a XV. század folyamán. A XVI. században ismeretlen helyeken ván-

dorolt, de az 1600-as évek elején, így 1611-ben biztosan a Vatikáni Levéltárban volt. Onnan 1635-ben az Angyalvár levéltárába (?), majd a XVIII. században (a Ricc. 228-al együtt) Stosch báró könyvtárába került, ahonnan árverés útján a Biblioteca Riccardiana tulajdonába jutott.¹⁴⁰ A fontos kézirat részletes történetéről a VIII. fejezetben lesz bővebben szó.

MS. PARISINUS 4188.

Ezt a kéziratot XIII. Benedek avignoni pápa (Petrus de Luna) készítette; az ő címerét találjuk az egyik iniciálében. (A katalógus tévesen II. Pius címerének mondja.)¹⁴¹ A munkának az 1402 utáni időben kellett készülnie, minthogy tartalmazza Berry hercegnek 1391-ben VII. Kelemenhez intézett hódolóesküjét, amelyet 1402-ben XIII. Benedek pápa utasítására iktattak be a Liber Censuum ez új példányának ügyiratai közé. A gyűjtemény tehát XV. századi pergamen-kézirat, amelyet ma a párisi Bibliothèque Nationale őriz 4188. sz. jelzettel.

A lapok száma 431, ezen felül két védőlapot találunk a kötet elején és kettőt a végén. Az iniciálék váltakozva pirosak és kékek, imitt-amott akad egy-két betű arany háttérrel. A lí. és 51. lapokon az iniciálékat rajzok is díszítik, mégpedig XIII. Benedek említett címere. A tételek címei pirosbetűsek, a nagybetűket belül sárgásán árnyalták.

Vannak a kódexben üres lapok is, de akárcsak a Ricc. 229-ben, itt sem iktattak az eredeti szövegbe egyetlen későbbi okiratot sem.

Incipit: *Census episcopatum monasteriorum.*

Explicit: *Datum Perusii. .. Pontificatus nostri anno primo.*

A kéziratot későbbi időben gondosan felülvizsgálták, a szükséges javításokat piros tintával eszközölték. Mai

kötését nem sokkal a királyi könyvtárba való bekerülése után kapta.

Az egész gyűjtemény egyetlen kéz gondos munkája. Gondos kivitele ellenére is azonban nem nagy szerepe volt az Apostoli Kamara hivatali életében. XIII. Benedek magával vitte, amikor Avignonból Peviscolába távozott. 1428-ben Foix bíboroshoz került, de ő nem nagyon törekedett azt visszaszolgáltatni a Szentszéknak. 1464-ben bekövetkezett halálakor még mindig a könyvtárban volt.¹⁴² 1708-ban vásárolta meg a párisi királyi könyvtár, akkor kötötték újra, és kötését el látták Franciaország címerével.¹⁴⁸

A gyűjtemény felépítéséből megállapítható, hogy a másoló két munkát használt forrásként, mégpedig a Ricc. 228. és a Paris I. jelű Liber Censuum-példányokat. Ugyanis a Paris. 4188. a Paris. I. tartalomjegyzékével kezdődik (fol. 1^r-9^v), majd Vili. Henrik római királynak egy – Lausanne-ban, 1310 okt. 11-én kelt – kiváltságlevele következik, és csak ezután kezdődik el Cencius Liber Censuumának ismeretes szövege. Ez az utóbbi IV. Kelemennek Pietro de Vico-hoz intézett leveléig tart. Ezek szerint tehát a *Magna Hungáriáról szóló Riehardus-féle beszámoló a hátulról számított harmadik okirat ebben a gyűjteményben, szabályosan a görög füzet végén, mint a Ms. Ricc. 228-ban.*

Azok a darabok (két okirat), amelyek nem szerepelnek a gyűjtemény elején lévő tartalomjegyzékben, nem voltak meg a Paris. I. kéziratban sem. Mivel azonban ezek az okiratok megvannak a Ricc. 228-ban, világos, hogy a másolónak ezt a példányt is kellett használnia. Állításunkat megerősíti az az észrevétel is, hogy a Szentszéktől közvetlenül függő püspökségek és kolostorok kimutatása kétszer szerepel a Paris. 4188-ban: egyszer a pápák krónikája előtt és másodszer az után. Mivel pedig a Paris. I.-ben ez a tétel a pápák életrajza előtt szerepelt (a megőrzött tartalomjegyzék szerint),

a Ricc. 228-ban pedig a pápai életrajzok *után* következett, láthatjuk, hogy a másoló gépies, szolgai munkát végzett, anélkül, hogy a két-forrásul használt – kéziratot előzően gondosan egybevetette volna. Emellett a Paris. 4188. tartalmaz egyetlen olyan darabot is, amely csakis a Paris. L-ben volt meg, míg a Ricc. 228-ból hiányzik. Mindezek az adatok arra vallanak, hogy a másoló valóban mind a két kéziratot gyűjteményt felhasználta az új mű készítése alkalmával.

MS. ARM. XXXV. T. 18.

A Liber Censuum Ricc. 228 jelű példányáról 1420 táján készült még egy másolat is, amelyet ma a Vatikáni Levéltár titkos kézirati osztályának XXXV. sz. szekrényében őriznek; a kötet száma: 18. A XV. századi pergamen-kódex 428 lapot tartalmaz; ebből régebben 426 volt a számozott, de az utóbbi évtizedekben (mindenesetre Fabre tanulmányai óta) újból számozták (géppel) és ma (az utolsó kivételével) minden lapja számozott. Az új számozás alkalmával valamennyi régi számozású lap kettővel magasabb sorszámot kapott. A lapok nagysága 400X270 mm. Kötése vörös bőr, a Pignatelli család címerével.

Az első lapon (fol. 1^r) ezt a megjegyzést olvassuk: *Inferius in pluteo XI bibliotheca magne secrete bibliotheca apostolice*. A fol. 3 recton (a bal felső sarokban): a 2529. szám. Ez volt a kötet régi száma. A kódex írása nagyon gondos és ma is élénk fekete. Az iniciálék kékek és vörösek, ellentétes indadíszsel. A Magna Hungáriáról szóló elbeszélés iniciáléja vörös, kék vonaladíszsel.

A tulajdonképpeni Liber Censuum a fol. 7^r kezdődik, rendkívül díszes lapon; ezt az oldalt egymásba fonódó borostyánágak díszítik. Kezdősorai: „*Incipit liber Censuum Romane ecclesie a Ceneio Camerario*

compositus secundum antiquorum Patrum Regesta...
etc.

A 3^r-6^v lapok eredetileg üresen maradtak, de később beiktatott szövegekkel töltötték meg azokat is az alábbiak szerint; fol. 3^r col. 1: Pro Bisancio solvuntur due partes unius floreni.

Pro Mallamutino solvuntur due partes unius floreni.

Pro Marabotino solvuntur unus florenus minus duo*
decim denar, tarnen parvus.

Pro Maachaio Octo tarnen groll, argenti.

(A jövedelemkimutatáshoz tartozó kiegészítések.)

fol. 3^r col. 2: In principio erat verbum ... (János evangéliumának kezdete. Véget ér a fol. 3^v col. 2 tetején.)

fol. 3^v col. 2: Instrumentum addextratorum, mappulariorum et cubiculorum. In nomine Domini.,. (A pápai test-Őrség, stb. eskümintája.)

fol. 4^v col. 2: Gregoriu3 episcopus servus servorum Dei. Dilecto filio nobili viro domino de Turce salutem et apostolicam benedictionem ...

fol. 5^r col. 1: Avalvationes Censuales apostolice.

fol. 5^v col. 1: In Regno Sicilie citra ...

Item in Regno Castelle ...

Est sciendum .. .

(A jövedelemkimutatáshoz tartozó kiegészítések.)

fol. 6^{r-v}: üres. A fol. 7^r tartalmazza, amint említettük, a Liber Censuum kezdő sorait és ezt követi annak teljes szövege. Ez a példány sokkal fejlettebb állapotú Liber Censuum, mint amilyent a Misc. Arm. XV. 1.1. tartalmaz. IV. Jenő bulláját kivéve megtaláljuk benne az összes eredeti és közbeiktatott darabokat; mindössze a Ricc. 228 utolsó okirata hiányzik belőle, és egy bizonyos esküforma, amelyet meghatározott főpapi ténykedéseknél szoktak használni.

Ezek szerint a görög füzet összes tartozékaival szintén ott szerepel a gyűjteményben.

fol. 375^r-375^v: Hoc est epistola patriarche Nicensis grecorum missa ad summum pontificem dominum Gregorium nonum. Credimus in unam deitatem ... etc.

fol. 380^v col. 1^a: De facto Ungarie Magne a îratre Riccardo invento tempore domini Gregorii pape noni.

fol. 382^r col. 2^a: közepe táján befejeződik a szöveg: (... et eius obedientie subi ugari...), és az oszlop további része üresen maradt.

fol. 382^v: Gregorius episcopus servus servorum Dei. Dilecto filio Mag.^{ro} Berentario... etc.

fol. 3S2^v: Clemens episcopus s. s. D. Dilecto filio

Nobili viro Petro de Vico ... etc.

A másolat teljes egészében ugyanattól a kéztől származik. Mintegy 8 üres lapot hagyott a másoló a szövegben, de ezeket később sem töltötték meg újabb ügydarabokkal. Kétségtelen, hogy 1420 után, de 1431 előtt készült Rómában azután, hogy eredetije (a Ricc. 228) visszakerült az örök Városba. IV. Sixtus óta (1471-1484) van a Vatikáni Könyvtárban, ahonnan 1611-ben helyezték át a levéltár titkos gyűjteményébe. Incipit: *In principio erat verbum* . . . .
Explicit: *Ex relatione dieti preconis. Explicit Deo gratias.*

Erről a példányról – tudunkkal – további másolat nem készült. Hogy az apostoli kamarában hivatalosan használták-e, nem tudjuk.

MS. MARCIANUS IATINUS 503.

A Liber Censuumnak Ricc. 229 jelű másolatáról, – állítólag – miként említettük, egész sor későbbi másolat készült. Ezek közül időrend dolgában első az a XVI. századbeli papiroskódex,¹⁴⁴ amelyet ma fenti Jelzettel a velencei Biblioteca di San Marco őriz (a királyi palotában lévő helyiségében).

Incipit: SCICILIA. *Tempore quo Viscardus ultramontanus cepit regnum Sciciliae, juravit dare...* etc.
Explicit: *Regni nostri anno quarto,* az V. Károly fran-

cia király által 1368-ban kiállított avignoni adománylevélben. Ez a példány meglehetősen hiányos. Fabre szerint¹⁴⁵ csak egyes szavakat magyarázó szövegeket vettek fel abba, mégpedig csupán XV. századbeli okiratokat. Ennek alapján hitte ő azt, hogy eredetileg a XV. században használták. A Szent Márk könyvtár igazgatósága azonban – kérésre – szíves volt megvizsgálni a kódexet és hozzám intézett levelében közli,¹⁴⁶ hogy a kódex a XVI. században készült.*) A lapszéleken meglehetősen újkeletű megjegyzéseket találunk s azok azokra a különböző gyűjteményekre utalnak, ahol az egyes fejezetek szövegét nyomtatásban is közölték.

A kódex régi jelzete *Mare. CL XIV n° DIII* volt; mai jelzete: *Marc. Lat. 503.* ívrétű kódexpapiroson készült a XVI. században. 8 számozatlan és 203 számozott lapot tartalmaz. Nagyon sok az üres oldal is, még pedig üresek a 164-226. és a 229-230. lapok. Az írás fekete tintával készült, iniciálé nélküli folyóírás. A kódex XVIII. századbeli bőrkötésben van, Szent Márk oroszlánját ábrázoló szárazpecséttel.

A kódexnek címe nincsen. A könyvtár régi kéziratait ismertető nyomtatott katalógusban a következőket olvassuk róla: „*Latina et Italica D. Marci Bibliotheca, Venezia, 1741. pag. 206. n. DIII: Collectio variorum Monumentorum a medietate circiter saeculi XIII ad exitum XIV. Privilegia plerumque continetur Summorum Pontificum, ac Imperatorum, Regumque conventiones, ac iuramenta et narrationes variae ad eorum intelligentiam spectantes.*”

Ebben a kódexben a Magna Hungáriára vonatkozó Richardus-féle beszámolót *nem találjuk meg*, mégpedig azért, mert azok a lapok, ahova ennek a szövegnek kellett volna kerülnie, üresen maradtak. Hogy miért

*) Szíves közléseiért ezúttal is hálás köszönetét fejezi ki a szerző.

maradt félben a másolás munkája, nem tudjuk. Egyetlen okiratot másoltak csak be később a 164-230. közötti lapokra, mégpedig a 228. lapra. Ennek címe: *Quare facias est equus qui dicitur Constantinus.*

MS. VATICANUS LATINUS 6223.

Ezt a XVI. század végéről, vagy a XVII. század elejéről származó Liber-Censuum-másolatot a Vatikáni Könyvtár kézirat-osztálya őrzi a fenti jelzet alatt. Nagysága 260x210 mm.¹⁴⁷ Amikor (1942. májusában) a kódexet tanulmányozás céljából kerestem, az a restaurációs osztályon volt, mivel lapjait tökéletesen megette az íráshoz felhasznált tinta. A kéziratosztály kezelőjének, *Gaval. Carlo Ciocci* úrnak szíves közbenjárására azonban megkaptam azokat a lapokat, amelyek Richardus elbeszélését tartalmazzák; így a közvetlen tanulmányozásnak és a fényképezésnek nem volt semmi akadálya.

A kódex leírásáról és tartalmáról részben Fabre adatai,¹⁴⁸ részben a kézirat index¹⁴⁹ részletes tartalomjegyzéke alapján adhatunk hű képet. A kódex fedőlapjai a század elején zöld pergamentből készültek és Barberini bíboros címere díszítette azokat. A hátsó lapot IX. Pius idejében fehér pergamennel javították. Ezt a kötést az 1942. évi javítás alkalmával eltávolították a kódexről, mivel minden egyes lapot külön-külön kiemelték abból. Jelenleg minden egyes lapra egy-egy papiroscsíkot ragasztottak és azokkal fűzik majd újból egybe az egész kódexet.

A kézirat 209 lapot tartalmaz. A gyűjteménynek nincsen se címe, se védőlapja; valószínűleg megcsontított példány. A tényleges Liber Censuum teljes egészében nem szerepel benne. Jelenleg 14 drb szabályos 12 lapos füzetből áll, valamennyi ugyanannak a kéznek az írása.

Incipit: *De censibus cum tributo CC bisantiorum, quos debet Rex Croatiae, atque Dalmatiae in fidelitate Ecclesiae Romanae praestita ab eodem ... Anno 1702. In nomine . . . etc.*

Explicit: *Bohemiae tredecimo, imperii vero primo.*

Az első lapon – meglehetősen késői korra jellemző írással – ezt a megjegyzést találjuk: *Haec omnia excerpta sunt ex Libro Censuum Cencii Camerarii paucis quibusdam exceptis.*

A kódex tartalma ezek szerint:

fol. f: *De censibus cum tributo CC bisantiorum ... etc.*

fol. 1: *In eodem modo Spicineus Dux Bohemiae ...*

fol. 1: *Excerptum ex Registro Gregorii Papae VII. quod de singulis dominus Regni Francorum unus denarius pro censu B. Petri persolvebatur antiquitus ...*

fol. 2: *De Saxonia oblata B. Petro ...*

fol. 32: *Concilium Tertium Lateranense. ...*

fol. 61: *Instrumentum de Homagio facto á Comite Iudebrandino Domino Papae ...*

fol. 76: *Juramentum quod Senator Urbis facit Domino Papae ...*

fol. 108: *Censu pro Sardinia ...*

fol. 140: *Testamentum D. Ludovici Comitis de Ferreto, qui instituit haeridem Ecclesiam, etc.*

fol. 162^v-163^v: *A pápai életrajzok első fejezete: Dicam breviter. . ad amicum inveniet*

fol. 183: *A görög füzet kezdete: Epistola Patriarchae Nicensis Graecorum missa ad S. P. Gregorium Nonum. Credimus in unam deitatem ... etc.*

fol. 190^v alján: *De facto Ungariae Magnae á íratre Riccardo invento tempore Gregorii Papae Nóni. A szöveg a 193^f kétharmadánál fejeződik be:.. . et eius obedientiae subiugari.*

fol. 193: Gregorii Pape Quietatio Administrationis factae per Berengarium Praepositum Ecelesiae Massiliensis de rebus Camerae Apostolicae.

fol. 200: Caroli 4ⁱ Imperatoris Privilegium Ecelesiae Romane,

fol. 208: Sigismundi Romanorum Regis Juramentum praestitum Eugenio Papae Quarto.

Ebből a kivonatos tartalomjegyzékből is megállapíthatjuk, hogy ez a kéziratos gyűjtemény valóban a Liber Censuum egyik – utólagosan megcsonkított – másolata. A Magna Hungáriáról szóló Richardus-féle beszámoló szabályosan a görög füzet megfelelő helyén fordul benne elő. Szomszédos darabjai ugyanazok, mint a Ricc. 228-ban.

A 191. lapot különösen megviselt állapotban találtam. Egy nagyoba- és három kisebb lyuk csonkítja meg a szöveget. Ezen kívül alsó harmadában fűrészfogalakúan, felső harmadában pedig hosszúkásán (a lap hossz tengelyével párhuzamosan) berepedt.

A kódex teljes restaurációja az 1943. év elejére várható.

MS. VALLICELLIANUS I. 48.

A római Biblioteca Vallicelliana birtokában szintén van egy késői Liber Censuum-példány. Ez a XVI. századi másolat papirosra készült és a könyvtár I. 48. jelzet alatt tartja nyilván. Nagysága: 310X220 mm. 358 lapot tartalmaz. Kötése: fehér pergamen. A borítékon fekete tintával: *Centius Carrierarius*. A védőlapon: *Liber Censuum Sanetae Romanae Ecelesiae a Cencio Camerario compositus secundum antiquorum patrum regesta et memoralia diversa anno Incarnationis dominicae MCXCII...* etc.

Incipit, a címben: *Incipit Liber Censuum . . .*, a szövegben: *Ecclesie Romane censuum opus . . .* etc. Explicit: *Bohemie XIII. imperii vero primo.*

Az első lap szélén (margóján) ezt a fontos feljegyzést olvassuk: *Collatum cum libro Censuum bibliothecae Vaticane signato numero B 445*. Azaz összehasonlították a tartalmát a vatikáni *B 445* jelű Liber Censuuméval. Az előzőkből tudjuk már, hogy a mai Ricc. 228-nak a régi jelzése volt a *B 445*. Tehát a Vallic. I. 48-nak az az érdekes és talán egyedülálló helyzete van a többiekhez viszonyítva, hogy az angyalvári példány nyomán készült és a sokkal ősbib Ricc. 228-al hasonlították össze a lemásolt szövegrészleteket.

A többi lap szélén az egyes okiratok mellett széljegyzeteket találunk arra vonatkozóan, hogy az a bizonyos tétel a Ricc. 228-ban hiányzik. Nagyon természetes, hogy vannak ilyen tételek is, mivel ezt a példányt a Ricc. 228-nál sokkal teljesebb példányból másolták. A széljegyzetek a hiány tényét is feltüntetik.

A pápák életrajzából ebben a kódexben is csak az első fejezet van meg: *Dicam breviter... ad amicum inveniet.*¹⁶⁰

A jelenlegi (második) világháború a hősi elszánt-sággal küzdő Olaszországot arra kényszerítette, hogy – bölcs előrelátásból – pótolhatatlan értékeit légoltalmi óvóhelyekre rejtse.*) Általános érvényű intézkedés folytán minden XVII. századi, vagy ennél régibb kéziratot, oklevelet vagy kéziratot kódexet az erre a célra épített vagy átépített földalatti légoltalmi óvóhelyekre szállították. Így kéziratunk is Rómában való tartózkodásom idején az óvóhelyen volt. Mindamellett mégis határozott véleményt mondhatunk arról.

Ha megfigyeljük, észre kell vennünk, hogy a Vat. Lat. 6223 és a Vallic. I. 48 között szoros a rokonság. Kétségtelen, hogy mindegyiknek a forrása közös. Az előbbi csonka példány, ezért nem a Cencius-alkotta

*) Az 1940. évi franciaországi és belgiumi hadjárat alkalmával néhány nagyobb könyvtárral együtt a pótolhatatlan kéziratok emlékek tízezrei pusztultak el.

liber Censuum kezdősoraival kezdődik, ám a Biblioteca Vallicelliana tulajdonában lévő másolatban ez a hiányosság nincs meg. Ellenben mindkét másolat ugyanazzal a szöveggel (*Bohemie tredecimo (XIII), imperii vero primo*) ér véget. Az a tény, hogy a Ricc. 228-al összehasonlították, biztosít bennünket arról, hogy mindannak, amit a Ricc. 228 tartalmaz, benne kell lennie a Vallic. I. 48-ban is. Emellett szól az a puszta tény is, hogy a kódex 358 oldalas! Mivel pedig mind a Ricc. 228-ban, mind a Ricc. 229-ben és még a Vat. Lat. 6223-ban is benne van a Julianus első útjáról szóló leírás, nem lehet kétséges, hogy a Vallic. I. 48. is tartalmazza fr. Rickardusnak Magna Hungariáról szóló beszámolóját. Az oldalszám pontos meghatározása – a fennálló nehézségek miatt – nem állott módunkban.

MS. NEAPOLITANS V. H. 63.

Ugyancsak a XVI. század végéről, vagy esetleg a XVII. század elejéről származik a Liber Censuumnak az – a Ricc. 229-ről (?) – papirosra készült másolata is, amelyet a nápolyi Biblioteca Nazionale őriz V. H. 63. jelzet alatt. 578 lapos, hatalmas kódex. Jelenleg szintén óvóhelyen őrzik, ezért Fabre leírására kell szorítkoznom.¹⁵¹

A szöveg a I-el számozott lapon így kezdődik: *Incipit Liber Censuum Romanae Ecclesiae* és az 562. lapon azzal a kiváltságlevéllel fejeződik be, amelyet Zsigmond császár adott IV. Jenő pápának.... *imperii vero anno primo. Hie usque Liber Cencii camerarii de censibus R. E.* Ezek szerint tehát magában foglalja mindazt az eredeti és közbeiktatott, illetve hozzátoldott szöveget, amit csak a Ricc. 229 teljes kifejlődése után tartalmaz.¹⁵² Erre utal már egyébként a feltűnően nagy lapszám (578) is, ami 1156 oldalnak felel meg!

Természetesen tartalmaznia kell a Neapolit. V. H. 63. jelű kódexnek is a Magna Hungariáról szóló

elbeszélést, a megfelelő, szabályos helyen, a görög füzet végén.

A szöveget megelőző lapokon előbb a kötet címét találjuk: *Liber Censuum Romanae Ecclesiae a Centio camerario compositus*; majd a következő megjegyzést olvashatjuk: *Nota quod tempore Innocenta VIII. ex decreto camerae fuit datum certum testimoniale ex libro originale existente in Castro Sancti Angeli . cujus libri existentis in castro predicto liber iste est exemplum.*

A következő lapon egy alig megkezdett, majd félbehagyott *index titulorum-ra*, akadunk. Az 563. lapon: Panvinius levele a Liber Censuumról; az 534 lap üres; az 565. lapon: *Notandum et attendendum est quod quinque minuta servitia*, stb.; az 566. lapon: *Declaratio valoris monetarum in hoc censuali descriptorum*, ahogy egy régebbi Liber Censuumból kivonatolta F. Lavesius, IV. Jenő pápa jegyzője. Ugyan-ezeket a tételeket megtaláljuk a Ricc. 228 végén is.¹⁵³ Az 568. lapon egy hír Ferraráról: *Romana ecclesia debet habere ...* Majd VI. Orbán cimere és egy jegyzet következik a Liber Censuumnak 1388-ban Antonius Landus (Landi d' Alvito?) által készített másolatáról.¹⁵⁴ A lapszéleken helyenkint ezt a megjegyzést találjuk: *modernis litteris.*

MS. MISCELL. ARM. XV. T. 2.

A Vatikáni Levéltár fenti jelzettel egy XVII. századi, papirosra készült Liber Censuum-másolatot őriz. Eredetije – Fabre szerint – szintén a Ricc. 229 jelű példány. Elejétől végig egy kéz írása. Védőlapján ezt a megjegyzést találjuk:

Creduto interessantissimo. Parigi 29 maggio 1817, aux archives du Royaume J. C. de Ginnasi.

Eszerint nem lehetetlen, hogy ez a papiros-kézi rat nem a Ricc. 229., hanem a Paris. 4188. jelű példány másolata; de még ha az angyalvári Lib. Cens, példányról készült volna is, akkor is megfordult a párisi királyi könyvtárban, ahol azt 1817. május 20-án *J. C. de Ginnasi* (– hogy ki volt, nem tudjuk –) összevetette a Paris 4188. jelű Liber Censuum-másolattal.

Hátlapján a következő származásjegy: *3. b. Dataria*

Kötése fehér pergamen, rajta ez a cím, kissé elmosódott írással: *Cencio Camerario, De Censibus Ecclesie*. A kódex 881 lapot tartalmaz; ezek közül csak az elsőket számozták a másolással egyidejűen. Utólag géppel végigszámozták.

Incipit, a címben: *Incipit Liber Censuum Romanae Ecclesiae*; a szövegben: *Ecclesiae Romanae censuum opus ...*

Explicit: *Bohemie 13 imperii vero primo.*

Ezek szerint tartalma teljesen azonos a Vat. Lat. 6223-éval, illetve az imént tárgyalt Vallic. I. 48-éval és a Neapolit. V. H. 63-éval. Természetszerűen magában foglalja mindazokat a magyar vonatkozásokat, amelyeket a Ricc. 229-ben és az abból származó másolatokban megtalálunk. (így a 26^r-, a 204^v-205\ a 209^r, a 357^r- 370^r lapokban csupa magyar vonatkozásokat találunk.)

Fr. Richardusnak Magna Hungáriáról szóló beszámolóját szabályszerűen, a görög füzet utáni részben találjuk meg.

fol. 416^r alján: *De facto Ungariae Magnae a fr...*

Riccardo invento tempore D. Gregorii P. fr.

Inventum fuit in gestis Ungarorum Christianorum . . . etc. A szöveg a 420^v lapon ér véget: *et eius obedientiae subiugari.*

MS. BARBERINUS LATINUS 2514.

A Vatikáni könyvtár kéziratosztályán őrzik a soron következő két XVIII. századi Liber Censuum-másolatot. Az elsőnek a jelzete: Barb. Lat. 2514. Régi jelzete: Barb. XXXIII. 34. volt. Ezt a jelzést még ma is megtaláljuk a fedőlap belső oldalán. A kódex anyaga sima, félfamentes, durván kidolgozott, silány minőségű papiros. 416 lapot tartalmaz. Nagysága 265X190 mm.

A szöveg a második lapon kezdődik. Incipit, a eímben: *Incipit Liber Censuum Romanae Ecclesiae...*; a szövegben: *Ecclesiae Romanae censuum opus...* A szöveg a 414. lapon ér véget ugyanazzal a tétellel, mint a& előzők: *Bohemie XIII. imperii vero primo.*

A két utolsó lapot a másoló kezétől származó különféle jegyzetek töltik meg, éspedig:

fol. 412^v alján* *Hue usque liber Cencii Camerarii de Censibus.*

fol. 412^v és 413^{r-v}: üres. Utána egy számozatlan és egy kitépett lap következik, majd ezt követi a

fol. 414^r: *Panuinius paravit edere librum Ordinariis Romani a Cencio Camerario Compilatum, et hoc volumine contentum, cui praefsentem epistolam praemittendam censuit, quam exemplari ex libro commutato benignitate Domini Gasparis Salviani, et ita se habet. – Honuphrius Panvinius Veronensis fráter Eremita Augustianus pro lectori salutem. – Cum veteres . . . etc.”* azaz, Onofrio Panviniónak a Liber Censuumra vonatkozó levele, majd a kézirat származására (forrására) vonatkozó utalás: *... cuius libri existentis in castro prediclo liber iste est exemplum.*

fol. 415^v *De ...*

fol. 416^v: a kódex utolsó oldala. A lap fején ez áll:

*Liber Censuum Romanae Ecclesiae
A Cencio Camerario
Compositus.*

Alatta a másolat eredetére vonatkozó utalás: *Nota quod tempore Innocenta VIII. ex decreto Gamerae fuit datum censum testimoniale ex libro originale existente is Castro S. Angeli ex quo arguitur libri ipsi adhibendam esse fidem ... etc.*

Végül egy rövid, Ferrara városára vonatkozó hír következik: ennek utolsó sora így hangzik: . . . *et de omni anno bis scilicet in medio et in sancto Martino generale placitamentum.*

A katalógus több értékes felvilágosítást nyújt kódexünkről; így elsősorban azt, hogy a kézirat másolója *Federico Ubaldini* volt.¹⁵⁵

Liber Censuum Romanae Ecclesiae a Cencio de Sabelli Camerario compositus, et a Federico Ubaldino ex vetusto Codice exemplatus.

Majd a tartalmáról nyújt jó áttekintést:

In fol. 1^f–412^v Plurima hic insunt monumenta ad historiam spectantia.

1. *Chronica Romanorum Ponti ficum usque ad Pium III. ab Honuphrio Panvinio, ni fallor, perducta fol. 64–73.*

2. *et Romanus ordo de consuetudinibus, et observantiis. Presbyterii videlicet scholarum, et aliis Ecclesiae Romanae in praecipuis solemnitatibus, qui ordo est et in Cod. signato A° 1084 a Felice Contolorio ex vetusto Cod. transcriptus, fol. 74.*

3. *Imperatorum, Regum Privilegia, Juramenta, Instrumenta, excerptaque ex historiis huc illuc occurrunt*

4. *Relatio de conciliatione Graecorum Ecclesiae cum Romana sub Gregorio IX. „Anno MCCXXXIII.*

mense Januarii nos de ordine fratrum Praedicatorum fr. Hugo et Petrus, de ordine fratrum Minorum fr. Ay mo et fr. Radulphus Nuntii d. PP. missi ad Archiepiscopum Graecorum intravimus . . . etc. fol. 357.

A Magna Hungáriáról szóló fr. Richardus-féle beszámolót a 389^f -392^v lapokon találjuk:

Incipit in fol. 389^f: *De facto Vngariae Magnae a fratre Richardo inacto tempore D. Gregorij pp. IX. Inventum fuit...* etc.

Explicit in fol. 392^v: *... et eius obedientiae subiugari.*

A kódex leírására a következő fejezetben visszatérünk.

MS. BARBERINUS LATINUS 3415

A Barberini könyvtár állományából – miként említettem – még egy XVII. századi Liber Censuum-másolatot őriz a Vatikáni könyvtár kéziratosztálya. Ennek mai jelzete a fenti, régi jelzete pedig: Barb. XLII. 100. volt.

423 lapot tartalmaz, ezek nagysága 330X230 mm. A Liber Censuum teljes másolatának készült, de vagy a másolási munka szakadhatott meg, vagy a füzetek hosszabb ideig kötetlenül állhattak és időközben veszeledhetett el a gyűjteménynek nem is kis része (a végéről). Mindenesetre a szöveg az 1258. évi, Perugia városára vonatkozó okiratnál hirtelen megszakadt. Így a kötet a Magna Hungáriára vonatkozó elbeszélést nem tartalmazza, szintúgy hiányzanak belőle a Mirabilia, az Ordo Romanus, sőt a pápai életrajzok is. Nem valószínűtlen, hogy a másolatot később folytatni akarták, de a munka csak terv maradt.

Még egy bántó körülményről is meg kell emlékeznünk. A füzetek bekötése alkalmával – a könyvkötő hibájából – a sorrendet megfordították. Elöl van

a II. Paszkál pápa alatt megtartott, harmadik lateráni zsinatról szóló akta, és a tényleges Liber Censuummal fejeződik be.

A kódex tartalma mai állapotában vázlatosan így fest:

1. *Concilium III. Lateranense* (sub Paschali secundo) – Anno Dominicæ Incarnationis MCXIII. etc. fol. 1, 2.

2. *Instrumenta, iuramenta, privilegia et iura S. Romanæ Ecclesiæ, sæc. XII. et XIII. eruta ex Codd. a Jacobo Laderchio*. Incipiunt fol. 2^V „Hoc est iuramentum, quod Rex Lotharius tempore Henrici, etc ...” Expliciunt fol. 337^V: „...expensis propriis.”

3. *Ceneii de Sabellis S. R. E. Camerarii Liber Censuum* incipit fol. 343.: „Ecclesiæ Romanæ censuum opus iam retroacto tempore a quibusdam aliis, etc..”

Explicit fol. 423: „4. die octobris Acra 1272.”

(Fuit Jacobi Laderchii.)

A katalógus utóbbi megjegyzése szerint ez a kötet *Giacomo Laderchi* tulajdona volt.

Ha a Julianus első útjáról szóló leírást nem is tartalmazza, egyéb magyar vonatkozásokat azért találunk benne. Így a 60^F lapon Béla királynak egy kiváltságlevelét, a 61^V és 66^V lapokon ugyancsak magyar aktákat, a 388^V – 369^V lapokon pedig a híres magyar, 1192. évi püspökségi jegyzéket.

MS. BONONIANUS 477.

A bolognai egyetem könyvtára 477. sz. jelzésű kéziratoss kódexe szintén egy Liber Censuum másolat a XVI. század végéről.¹⁶⁶ Anyaga papiros, és 438 számozott lapot tartalmaz. Az első, számozatlan lapon ez áll: *Ceneii Camerarii Liber Censuum S. R. Ecclesiæ, Codex Ms. ~ Sæc. XVI. descriptus*) ex Autographo anni 1192 in arcé Sancti Angeli Servato Ex Bibliotheca Benedicti XIV. P. P.* (* L. a köv. lapon

A két első lap közé egy papírlapot ragasztottak s arra valaki (a XVIII. században) számos, a Liber Censuumra vonatkozó utalást jegyzett fel. A második lapon az eredeti másoló kezeírásával történt megjegyzés azt tanúsítja, hogy ezt a kódexet az Angyalvárban őrzött és VIII. Incétől szentesített hivatalos példányról másolták:

*„Nota quod tempore Innocenti VIII. ex decreto camere fuit datum cerium testimoniale ex libro originali existente in castro Sancti Angeli ex quo arguitur libro ipsi adhibendam esse fidem. Patet libro I diversorum ejusdem Innocenti fol. 222 in archivio camere, cujus libri existens in castro predicto liber iste est exemplum.”*¹⁵⁷

Ezt a megjegyzést egy sereg földrajzi név felsorolása követi, mögöttük azok a lapszámok, ahol reájuk vonatkozó aktákat találunk. Ezt követi az első számozott lap (fol. 1.) a tulajdonképpeni munka címével: *Incipit Liber Censuum Romanae Ecclesiae...* etc. A szöveg a 439. oldalon fejeződik be imígyen... *imperii verò anno primo.*

A két utolsó lapon ugyanazok a feljegyzések, mint a Barb. Lat. 2514-ben. A kódexből hiányzanak az 1278 és 1279 évi adás-vételi szerződések, a pápai életrajzokból pedig csak az első fejezet (*Dicam breviter... et amicum inventet*) van meg.

Amint látjuk, ez a kódex – több más mellett – a Vat. Lat. 1514 jelzetű másolatokkal van a legszorosabb rokonságban. Minthogy Fabre nem említi, hogy a kódexben üres lapok lennének, vagy hogy az említetteken kívül egyéb tételek is hiányoznának, annak ellenére, hogy a kódexet jelenleg óvóhelyeken őrzik és így pillanatnyilag nem forgathattam, eleve biztos vol-

*) A *descriptus* szó után: *fuit*, de az eredeti kéz mindjárt át is húzta.

tam abban, hogy a *Magna Hungáriáról* szóló *Richardus-féle beszámoló*nak ebben a kódexben is meg kell lennie.

Miként Nagy Arthur szíves volt megállapítani, a leírás valóban megvan benne, és a CCCCXIP laptól a CCCCXVI lapig terjed.

MS. BRANCACCIANUS II. C. 6.

Ma ugyancsak óvóhelyen őrzik a nápolyi Brancacci könyvtár II. C. 6. Jelű Liber Censuum másolatát.¹⁶⁸ Fabre XVII. századi, papirosra készült másolatnak mondja és szerinte a Neapolit. V. H. 63 Jelű kéziratnak pontos mása. Sőt Fabre teljes bizonyossággal állítja, hogy a Brancacci könyvtár kézírata egyenesen a Neapolit. V. H. 63-ból származik.¹⁵⁹ Az összes fellelhető különbség a két kézirat között annyi, hogy amíg az utóbbi kódexben megkezdett *index titulorum* csonka, a Brancacci könyvtár Liber Censuumában teljes.

Mínthogy a Neapolit. V. H. 63 a *Magna Hungáriáról* szóló beszámolót tartalmazza, semmi kétségünk, hogy annak a Brancacc. II. C. 6. Jelű kéziratban is meg kell lennie.

MS. CORSINIANUS COL. 34. G. 25-26, 21-22.

A római Corsini könyvtár (a római kir. olasz tud. akadémia tulajdonában) egy négy kötetből álló sorozatot őriz és ez a négy kötet együttesen a Liber Censuumnak majdnem teljes, XVII. századvégi, vagy XVIII. századeleji másolata. Természetesen papírosan.

Incipit: *Incipit Liber Censuum Romanae Ecclesiae . . .*

Explicit: *... imperii vero anno primo.*

A négykötetes sorozat a Ricc. 229 teljes másolatának látszik a pápai életrajzok kivételével. (A Corsini

könyvtárban megtaláltam azt a kódexet is, amely nyilván ezeknek a köteteknek a kiegészítője és az itt hiányzó pápai krónikákat tartalmazza. Erről alább lesz szó.) Hogy a másutt egy kötetben szereplő anyag ezúttal négy hatalmas kötetet tölt meg, annak csupán a másoló kézírása az oka, ugyanis egészen szokatlanul iromba, nagy betűkkel róttá a sorokat.

A kódexek régi és új jelzete között az alábbi az összefüggés:

Régi jelzet: Cors. 249 = új jelzet: Cors. Lat. Col. 34. G. 25.

Cors. 250 = Cors. Lat. Col. 34. G. 26.

Cors. 245 = Cors. Lat. Col. 34. G. 21.

Cors. 246 = Cors. Lat. Col. 34. G. 22.

A kötetek számozása 2-2 kötetten átmenő. Az új számozás alkalmával a régebben nem számozott lapokat vörös számozással pótolták. A jelenlegi számozás ilyen:

Vol. I (=249) tartalmazza fol. I-XVII. (új, vörös) 1-290 (régi fekete),

Vol. II (=250) tartalmazza fol. I-III (új, vörös) 291-690 (régi fekete) 691-693 (új, vörös),

Vol. III. (=245) tartalmazza fol. I-XVII (új, vörös) 1-294 (régi fekete),

Vol. IV. (=246) tartalmazza fol. I-II (új vörös) 295-684 (régi fekete) 635-639 (új, vörös) számozású lapokat.¹⁶⁰

A címlapot a G. 25-ös kötet tartalmazza ezzel a szöveggel: *De Qensihis Sanctae Romanae Ecclesiae Opus in duas partes distributum, in quarum prima index in fronte Voluminis continetur...*, etc. fol. 1^r: *Ecclesiae Romanae Censuum Opus.*

Jam retroacto tempore a quibusdam aliis ... etc.

A Richardus-féle beszámolót a G, 22-ös kötetben (régi száma: 246) találjuk az 557^r -567^v lapokon, tehát 22 oldalas terjedelemben.

fol. 557^r: *De facto Ungariae magnae à traire Riccardo invento tempore D. Gregorii papae noni.*

Inventum fuit in gestis Ungarorum . . . etc.

fol. 567^v explicit: *... et eius obedientiae subiugari.*

Egy behelyezett cédula szerint a Magna Hungaria létezéséről szóló beszámolót mintegy száz esztendővel ezelőtt ebből a kódexből lemásolta. Érdekes, hogy a magyar szakirodalom mégsem tudott arról, hogy Julianus első útjának leírása ebben a kéziratos másolatban is megtalálható.

MS. CORSINIANUS COL. 38 B. 13.

Tomasetti említette elsőként,¹⁶¹ hogy a Ms. Cors. 819, vagyis új jelzete szerint a Cors. Lat. Col. 38. B. 13. a Liber Censuum töredékét tartalmazza. Fabre megelégedett a fenti közlés továbbadásával,¹⁶² sőt valószínűen nem is látta ezt a kötetet.

Ez a – nagy valószínűséggel XVIII. század eleji – papiroskódex – megállapításom szerint – a Liber Censuumnak azt a részletét (tehát éppen a pápai életrajzokat) tartalmazza, amely az imént tárgyalt négykötetes egységből hiányzik. Az összesen 180 lapot számláló kódexet sárga pergamen-kötés védi. A kötet gerincén ezeket a szavakat olvassuk:

Fragment(a) De Gestis Pontif.(icum) Rom.[ano]rum) S.(anctae) R.(omanae) E.(cclesiae).

A kötetben mindössze néhány üres lap akad: a 48^r-v, a 129^r kétharmada, a 120^v-130², 132^v, a 151^v, 152^v és a 175^{r-v} lapok.

A kódex tartalmából vázlatosan a következőket közöljük:

fol. II²: *Cod. 819. De Vitis Summorum Pontificum Romanorum, netnpe Joannis XII, et postea a Leone IX. ad Lueium III. Addita sunt in fine Vitarum Gregorii XII, Joannis XXIII, et Martini V Fragmenta. Ex variis antiquis Mss. Codicibus excerpta.*

(Úgy látszik tehát, hogy a másoló több, valószínűen későbbi eredetű Liber Censuum-másolatból, sőt talán Nicolaus aragóniai bíboros munkájának másolatából is merített.)

- fol. 1^r: *Dicam breviter* de Stephano Quinto, et de formoso, cuius temporibus franci perdiderunt Imperium,... etc.
- fol. 2² alján: ...et ibi inveniet ad plenum dilucidata, quae voluerit, Joannes XII natione... sedit annis.
- hic fuit temporibus secundi Ottonis, qui subiugatis sibi (fol. 2^v) Ungaris, et universis ei adversantibus,... etc.
- fol. 39^r: Refutatio *Regis Uigariae*. Denunciamus vobis, Pater venerade,... etc.
- fol. 133^r-146^v -ig: nyomtatott szövegből kitépett és ide bekötött részletek. Ezek eredeti (nyomtatott) számozása 165-192 volt. A szöveg pápai életrajzokat tartalmaz.
- fol. 147². -148^v, a nyomtatott szöveg folytatása kézirással, amely a
- fol. 149^r – 150 -ig az eredetileg 195-198, lapszámú, szintén nyomtatott szöveg fejez be.
- fol. 151^r -152⁻: tartalommutató.
- fol. 153²: XII. Gergely szienai tartózkodásának részletei, stb. olasz nyelven.
- fol. 164^r – 173¹: A pápaválasztásra és az ezzel összefüggő előzményekre, valamint következményekre vonatkozó határozatok foglalata.
- fol. 173² -174^v: egyes tartalmú iratok.

A fentiek szerint a kódexet valóban az előbb tárgyalt négykötetes Liber Censuum-másolat kiegészítő ötödik kötetének tarthatjuk és nem lepődünk meg azon, hogy *ez a Liber Censuum-töredék a Julianus útjáról szóló beszámolót nem tartalmazza.*

MS. CORSINIANUS COL. 34. D. 6.

A Corsini könyvtár fenti jelzetű kézirata a Liber Censuumnak erősen lerövidített, kivonatos másolata. Eredetét a XVII. század végére, vagy a XVIII. század elejére tehetjük. Anyaga természetesen papíros; 439 lapot tartalmaz.

Incipit: *Incipit Liber Censuum Romanae Ecclesiae . . . etc.*

Explicit. . . . *Imperii vero anno primo.*

Számszerint 453 lapot tartalmaz, ebből 13 üres. így az első 9 lap (I-IX) és az utolsó 4 lap (440-443) üres. A X. lapon van a kódex címe gondos kivitelű keretben:

Cod. 1041.

Liber Censuum S. Rom. Ecclesiae a Cencio Camerario compositus. Ex Autographo Exemplari in castro S. Angeli Urbis existente transcriptus. Mss. di carte 439.

A kódex régi jelzete Cors. 1041 volt és eredetileg valóban 439 számozott lapot tartalmazott. A többi utólag, piros tintával számozott lap.

A tulajdonképpeni szöveg az 1. lapon kezdődik:

Liber Censuum Rom. Eccl. á Cencio Camerario compositus. Nota quod tempore Innocenta VIII. ex decreto Camerae fuit datum certum testimoniale ex libro originale existente in Castro S. angeli ex quo arguitur libro ipsi adhibendam esse fidem. Palet lib. I. divers, eiusdem Innoc. fol. 222 in Archivio Camerae cuius libri existentis in Castro prout liber iste est exemplum.

(A másolatnál használt forrásmunkára célzó fenti megjegyzéssel eleddig már két ízben találkoztunk: a Barb. Lat. 2514, és a Neapolit. V. H. 63 jelű kéziratokban.)

Ezt a megjegyzést Cencius előszava követi:

Ecclesie Romane censuum opus iam retroacto tempore a quibusdam aliis ordinatum, . . . etc.

A kódexben megtaláljuk a régi magyar püspökök jegyzékét az 1192. évből (17^v-18^f lapok). Ezután a pápai életrajzok következnek, fol. 384^f: *Dicam breviter de Stephano quinto . . . etc.*
fol. 385^f: *. . . et ibi invenit adplenius dilucidata qua volvexit. Joannes XII. natione . . . sedit annis.*

fol. 434^f: *Anno Domini 1433. die ultima Maii Regnorum Nostrorum Hungariae 42°, Romanorum 23°, Bohemiae 13°, Imperii Vero 1°. Hunc usque liber Cencii Camerarii de Censibus R. E.*

Ezzel a tulajdonképpeni Liber Censuum-másolat, amelyből a Magna Hungáriára vonatkozó leírás hiányzik, véget ér, majd ugyanazok a befejező okiratok következnek, amelyekkel már a Barb. Lat. 2514 és a Neapolit. V. H. 63. jelű kéziratokban is találkoztunk.

Ezek:

fol. 434^v: *Honophrius Panvinius Veronensis liber Ordinarii Romani a Cencio Camerario compositus.*

fol. 435^v: A quinque minuta servita és a quatuor servitia lényegének és a szolgáltatási kötelezettségének rövid leírása,

fol. 436^f: A pénznemek összehasonlító táblázata – *Declaratio valoris monetarum in hoc censuali descriptatum.*

fol. 438^f: *Liber Censuum Rom. Ecel. a Cencio Camerario compositus. Nota quod tempore Innocenta VIII. ex decreto Camerae fuit datum cerium testimoniale . . . etc.* (Az első oldalak rövid öszefoglalása.)

fol. 439^f: *In nomine Domini Amen anno eiusdem MCCCLXXXVIII Ind. XI. Pont. S^{mi} in Christo Pairis et Domini nostri D. Urbani Divina Providentia P. VI. anno XI in domo habitationis Reverendi in Christo Patris D. Augustini Dei et Apostolicae Sedis gratia Pennensis et Adriensis Episcopi ac Domini Nostri Papae predicti The-saurarii Presbiter Antonius Landus de Alberto Soranae Dioc. presentem librum Censualis iurium Camerae Apostolicae propria manu scripsi Deo gratias, referemus. Amen.*

Ezzel – az Antonius Landustól származó – záradékkal első ízben a Ricc. 229-ben találkoztunk. Úgy

látszik tehát, hogy az ismeretlen kivonatoló közvetlenül ezt a kéziratot használta forrásként. Éppen ezért csodálkozunk, hogy – ha már a másolatba felvett sok egyéb kevésbé értékes, sőt nem egyszer értéktelen ügyiratot, – az európai – és egyházkormányzati viszonylatban is igazán jelentőségteljes Richardus-féle beszámoló lemásolásától eltekintett.

MS CATANENSIS.

A szicíliai Catania városában hajdanában, még a múlt században, a bencéseknek kolostoruk volt, a San Nicolo d'Arena. Amikor az egységes Olaszország megszületett, az állam a kolostor ingatlanait, közöttük a könyvtárat is, lefoglalta. Ma ez a könyvtár Catania városának tulajdona.

Ebben a könyvtárban őriznek egy papirosra készült, a XVIII. századba keletkezett Liber Censuum-másolatot. Jelzete régebben nem volt; hogy van-e ma jelzete, nem tudom, mert a kódexet óvóhelyen őrzik. Fabre szerint¹⁶³ a kódex valaha teljesebb lehetett, mert lapjai – a mai kötésben – 105-489-ig vannak sorszámozva. Hogy az első 104 lap mit tartalmazott, nem tudjuk, de így, ahogy van, a Liber Censuum legősibb magvának a tükörképe. Ugyanis a 105. (valóságban a második) lapon így kezdődik: *Incipit Liber Censuum Romane Ecclesie a Centio Camerario compositus . . .* etc. Az az utolsó okirat, amelyet a kéziratban még megtalálunk, III. Honorius pápának Matild grófnő javaira vonatkozó levél: *Littere dominipape de recuperatione castrorum et terrarum comitatus comitisse Mathildis.* (1220. febr. 18.)

Mínthogy a kézirat ilyen korai időpontban kelt okirattal ér véget, – bár nem láttam azt – nyugodtan következtethetem: *nem valószínű, hogy a Magna Hungáriáról szóló leírás ebben a kéziratban megvolna.* (Ellenőrzése természetesen szükséges lesz.)

A ma meglévő és teljesnek mondható Liber Censuum-másolatok sorában utolsónak arról a XVIII. századból, pontosabban: 1740-ből keltezett, kéziratos példányról emlékezünk meg, amely egy angol könyvgyűjtő, *Sir Thomas Philipps* könyvtárában volt a múlt század végén. Minthogy a háború lehetetlenné tette számomra, hogy a kódex adatainak utánajárjak, csakis Fabre közléseire,^{16*} és a magam szerzett tapasztalataira támaszkodhatom.

Rev. I. E. A. Fenwich, Sir Thomas örököse, levélben közölte Fabre-ral a következőket: Lord Guilford könyvgyűjteményének eladása alkalmával Sir Thomas Philipps vétel útján jutott a kódex birtokába és azt 5363. leltári számmal sorozta be Cheltenham (azelőtt Middlehill) városkában lévő könyvtárába. A kézirat mindössze 100 lapot tartalmaz. Védőlapján ez a cím:

Cencii Camerarii Liber Censuum S. R. E. exscriptus ex codice qui servatur in acre Aelia juxta exemplar codicis bibliothecae Casaliensis in ürbe. A. MDCCXL.

A szöveg az 1. lapon a szokásos módon kezdődik: *Incipit Liber Censuum Romanae Ecclesiae . . . etc.* A 100. lapon pedig imígyen ér véget: *.. . nomine solito signavi in fidem et testimonium omnium supra-scriptorum requisitus.*

A borítékon a kézirat egyik korábbi tulajdonosára vonatkozó utalást olvasunk: *Ex libris Marii Marefusci, 1180.*

A kéziratnak utolsó darabja az Aragóniai Frigyes, szicíliai király által a pápának tett hűségeskü. Ezzel az – 1374. jan. 17-én elhangzott esküvel mi első ízben a Misc. Arm. XV. t. 1.-ben találkoztunk. Láttuk, hogy a Ricc. 228, a Misc. Arm. XV. t. 1. és a Paris. I. jelű kéziratok bizonyos időponton túl egymástól függetlenül fejlődtek, és így egyes okiratok csakis az egyikbe, vagy

csakis a másikba kerültek bele. Így ez a szóbanforgó eskü eredetileg csakis a Misc. Arm. XV. t. 1-ben volt meg. Amikor azonban sor került (1388-ban) a Ricc. 229. másolására (amelyet a vatikáni kincstáros lakásán Antonius Landus végzett), forrásul a Misc. Arm XV t. 1. jelű Liber Censuum példány szolgált. Ebben az időben ez éppen Aragóniái Frigyes esküjénél ért véget, és Antonius másolómunkája is eddig az okiratig tartott. Ám ebben a részben már benne van a Richardus féle beszámoló is Julianus küldetéséről. Igaz, hogy 100 lap (200 oldal) eléggé kevés ehhez az – aránylag igen gazdag – anyaghoz, de apróbetűs írást feltételezve elképzelhető, hogy 200 oldalon is elfér a teljes szöveg. Éppen ezért, mivel mindkét forrásban: mind az eredeti Misc. Arm. XV. t. 1-ben, mind a Ricc. 229-ben benne volt a minket érdeklő leírás Julianus útjáról, minden valószínűsége megvan annak, hogy Richardus beszámolóját a Ms. Mediomont. 5368 jelű kézirat is tartalmazza.

MS. ALBANIENSIS.

Cencius kamarás nagy művének volt még egy, a XVI. századból származó, teljesnek mondott másolata is, éspedig az Albani-család*) birtokában.¹⁶³ Híres könyvtárukat a porosz állami könyvtár igazgatósága vette meg az 1893-as években. Ez a kincseket érő anyag azonban – közte a Liber Censuum másolat is – teljességgel elpusztult, ugyanis az a hajó, amelyen a

*) Az *Albani-család* híres, régi familia. 1464 körül vándoroltak be Albániából Itáliába, s ott első ízben Urbinoban telepedtek meg. Michèle Lazii, a betelepülő, két fiút hagyott hátra: Giorgiot és Filippet; ezek kapták a *di Albani* nevet. Előbb fegyveres nemesek az urbinói fejedelem szolgálatában, majd a XVI. század vége felé már előkelő polgárokként találkozunk velük: ekkor a Római Curia főtisztviselői.¹³⁶ így juthattak a Liber Censuum-másolathoz is, hacsak nem egyenest saját könyvtáruk részére másoltatták le azt.

sok régi kéziratos kódexet és a nyomtatott könyvállományt át akarták szállítani Németországba, útközben a tengerbe veszett. Így lettünk szegényebbek Richardus elbeszélésének egy másolati példányával.

MS. VAT. LAT. 1437.

Még néhány olyan kézitról kell megemlékeznünk, amelyek ugyan Cencius művének nem tökéletes másolatai, de mégis hosszabb-rövidebb részletet tartalmaznak a kiváló kamarás gyűjteményes munkájából.¹⁶⁷ Tüzetesen áttanulmányoztuk mindegyiket (amelyikhez hozzáférhettünk), hogy lássuk, vajjon nem találjuk-e meg bennük Julianus testvér első útjának leírását. Munkánk nem volt meddő, mert pl. ebben a kéziratos gyűjteményben, amelyet fenti jelzettel a Vatikáni Könyvtár kéziratosztálya őriz, sikerült Richardus beszámolóját megtalálnunk.

Ez a vegyes tartalmú kódex – miként tartalmából és különösen gondos kiviteléből látjuk – a német-római császári ház számára készült. A katalógus szerint¹⁶⁸ a kötet tartalma:

Frederici secundi Constitutionum libri tres cum gloss. Marini de Carrara incipit ibi.

A kódex a fenti címben ígérteknél többet tartalmaz. A gyűjtemény ma 207 lapot számlál. Anyaguk erős pergamen. Egymás mellé helyezett füzetekből áll. Minden füzet kézírása más és más. Az 1. lapon található feljegyzés szerint:

fol. I^v: *In isto volumine inveniuntur Constitutiones Imperatoris Frederici gloriosi... etc. Item Constitutiones Charolis in regno cicilie.*

fol. II: *Index.*

fol. 1-50: *Constitutiones Imperatoris Frederici secundi Augusti.*

- fol. 1^r: (L)iber iste ideo constitute seu constiutiomim dicitur, quod in eo redaela sunt principum placita, que constitutiones vulgo dicunt, etc.
- fol. 3^r: Imperator Fredericus romanorum cesar, semper augustus, ytalicus, sycuhis, Jerosolomitano, Alemanus, îelix, victor ac triumphator. Incipit liber primus de legibus et constitutionibus aliis antiquitatis qui dicitur constitutio.
- fol. 50^r alján: Expliciimt Constitutiones Imperatojis Frederici secundi Augusti. Deo gratias. Amen!
- fol. 50: üres.
- fol. 51^r: Incipiunt constitutiones et statua domini Karoli Jerusalem et sycilie regis...
- fol. 66^f: a szöveg befejezetlenül megszakad. Col 2^a alsó fele és a fol. 66v teljesen üres.
- fol. 67 – 75v Col 1^a felső negyedéig: (H)enricus septimus dominus favente gratia Romanorum Imperator et semper Augustus ad reprimenda multo et facinora qui in predictis totius debite fidelitatis habens adversus impium in cuius tranquillitatem totius orbis regularitas quiescit hostili animo animati conantui* nedum humana verum eciam divina precepta quibus quod omnis anima Romanorum Principi sit subiecta sceleratissimis lectionibus et assiduis. Rebellionibus demoliri, ne ex eorum amentia in detestando lese maiestatis crimina processus et sententia reterdentur; et tanti sceleris nefanda temeritas remaneat impunita. Hac edictali Deo propicio perpetuo valitura lege sancimus, ut quocumque – lese maiestatis crimine et ubi maxime contra Romanorum imperatores vei leges aliud quod dictum crimen tangat asseratur commissum possit procedi per accusationem; seu denunciationem,. etc.
- fol. 75r: Lectura Pauli quam misit mihi Dominus prepositus Ulcienis. Bonus vir (nempe: későbbi betoldás) sine deo nemo est et non potest aliquis supra fortunam nisi ab illo adiutus exurgere,... etc.
- fol. 134^r: ... Quam sic seruare in hoc seculo concédât altissimos ut summum celeste bonum intercedente beatissima virgine gloriosa cum omnibus Sanctis eins in exitu mereamur. Amen. Explicit apparatus domini Pauli super Clementinis. Deo gratias.
- fol. 134^v: üres.

fol. 135²; Johannes duedecimus natione... sedit... annie.

(A cím hiányos és hibás!) Hic fuit temporibus primi Ottoais qui subiugatis sibi Ungaris et Universis ei advereantibus de Regno francorum expulsis... etc.

fol. 191^v – 193^r: Inventum fuit in gestis Ungarorum christianorum... etc. *Explicit (fol. 193^r):* ...et eius obedientie subiugari.

fol.: 193v: üres.

fol. 194² – 207^r: Chronica Summorum Pontificum. (Ezek az utolsó füzetek a Liber Censura említett, önálló, összefüggő darabban kimásolt részlete, a 135² – 207^r lapig.)

Ami a kódex korát illeti, útmutatásul a benne szereplő uralkodók uralkodásának ideje és a keltezett okmányok szolgálnak. II. Frigyes német-római császár 1220 nov. 22-től 1250 dec. 16-ig uralkodott; I. Károly (Anjou) szicíliai királyt pedig 1266 febr. 16-án koronázták, uralkodott 1282 szept. 4-ig és meghalt 1285 jan. 7-én.¹⁶⁹ VII. Henrik választott német király, II. Frigyes császár legidősebb fia szül. 1211-ben, meghalt 1242-ben. XI. Gergely pápa ösztönzésére atyja ellen támadt, ezért atyja – mikor 1235-ben elfogatta – Itáliába vitette és ott haláláig fogva tartatta. A 135. lap hibás és hiányos címében szereplő Johannes, Föld nélküli János angol királyt jelenti (1199-1216).

A kéziratban két keltezéssel találkozunk. Az egyik a 64^r lap col. 1^a -ban: 1316. július 14., a másik a 65^v col. 1^a -ban: 1327. márc. 20. Ezek szerint tehát a kódex 1327-nél feltétlenül későbbi. Tudjuk, hogy a Magna Hungáriáról szóló leírást a Ricc. 228-ba 1254-1279 között illesztették be; az elveszett Paris. I. és a Mise. Arm. XV. t. 1. jelű kéziratok is készen voltak-aszóbanforgó leírással együtt – még 1279-1280 táján; nem szükséges tehát feltételeznünk azt, hogy ennek a kéziratnak a forrása szintén a Ricc. 229. lett volna.

A Ricc. 228-ról tudjuk, (részletesen 1. VIII. fej.) hogy V. Kelemen átvitette Rómából Avignonba. 1305.

végétől 1430 tájáig volt ez a kötet Avignonban, akkor visszakerült Rómába. Ezzel szemben a Misc. Arm. XV. 1.1. nagyon későn, csak 1368 után került át Avignonba és XI. Gergely hozta vissza magával Rómába. Minthogy időközben több olyan, a német-római császárokra vonatkozó okirat került bele a Misc. Arm. XV. t. I.-be, amelyek a Ricc. 228-ból teljességgel hiányoznak, nem alaptalan a feltevés, hogy ez a kézirat szolgált – még római tartózkodása idejében – az említett Liber Censuum részletek forrásául. Ezek szerint tehát a Vat. Lat. 1437 jelű kéziratot Rómában készítették az 1327-1368 közötti években.

Az egyébként rendkívüli gonddal másolt, díszes iniciáléktól ékes kódexet nem fejezték be teljesen. Több iniciálé, így mindjárt az első lapok fejezetkezdő betűje is, hiányzik. Ugyancsak több fejezetkezdő sor pirosbetűs megírása is csak a másoló szándéka maradt, így a Magna Hungariáról szóló rész is (a 191^v lapon) közvetlenül a szöveggel kezdődik (*Inventum fuit...* etc.), a „De facto Ungarie Magne”.. . etc. szokásos fejezetcím pedig hiányzik. Mindamellet annyi hely, ahova elfért volna, üres, jeléül annak, hogy valóban megvolt a másolóban a szándék arra, hogy utólag a címet is beiktatja. Ki a megmondhatója ma, mi akadályozta meg szándékában?

MS. VAT. LAT. 7031,

A másik kézirat, amelyről Fabre említi, hogy a Liber Censuum részletét tartalmazza,¹⁷⁰ a Vatikáni könyvtár kéz iratosztályának fenti jelzetű kéziratok kódexe. Ebben a gyűjteményben a Magna Hungariáról szóló leírás nincsen meg.

Maga a gyűjtemény nagyon vegyes tartalmú és már a külseje is elárulja, hogy nem egységes másolat, hanem különféle nagyságú, – anyagú és – ere-

detű, papirosra írt részletek és levelek összekötéséből származott kötettel van dolgunk.

Az P lapon lévő bejegyzés a kötet egykori tulajdonosáról nyújt felvilágosítást: *Ali' Illmo e PN.^o s. col.^{ma} S. G. Card. Aldobraccino.*

A kódex első része olasz nyelvű:

fol 2r: L'Umbria é antichissima Regione d' Italia,...

etc. (Umbria környékének földrajzi és néprajzi leírása.)

fol. 12^f: História di Perugia. (Perugia története.)

fol. 107-114: üres.

fol. 115' Degli Annali di Perugia, libro Secondo, dove si tratta degii Huomini iliustri in armi, in lettere, et in Sanità.

fol. 133-146: üres, majd az előzőekben megkezdett tárgyat folytatja. Itt említ az előkelőségek között egy magyart is a XIV. század elejéről,

fol. 179-180: eredeti levél. Címe; *De vita et domo Bartoli de Saxoferrato.*

In Dei nomine Amen, Fidem facio... etc. ...die 8.

Januarii 1636. Manus Soldatus Noster Hant^{rio} m.

(„Senatus Populusque Senitas” köriratú szárazpecséttel. Címerében öt csomós búzakéve, körötte folyondáros díszítés, fölötte angyalfejecske szárnyakkal.)

fol. 181: Quaecunque di Iuris consults praeter ea quam a sex. Pomponio in libris ff. di origini iuris tradita sunt, scruiati reperiri potui, baec feri sunt.

fol. 189-194^v: üres.

fol. 195^f: Vita sancti Bartoli et sociorum...

fol. 206-259^v: a legvegyesebb tartalmú anyag.

fol. 260: levél a pápához a kereszténység helyzetéről; szó van benne a valachiai térítésekről is.

fol. 264: Prologus in Historiam Illustrissime Domus Austriae.

fol. 286: Egyes levelek gyűjteménye.

fol. 315: Da VII Mundi Spectaculis. (Görög szöveg párhuzamos latin fordítással, kéthasábos elrendezésben.)

fol. 317: Ismét vegyes levelek gyűjteménye.

fol. 335^r: *Hic liber censuum fuit collectus a Centio (törölve: Centurio) Camerario secundum antiquorum patrum regesta et memoralia diversa. Anno domini MCXCij Pontificatus d. Celestini pape tercii anno secundo.*

Ex libro Censuum Romanae Ecclesiae, qui in Castro Sancti Angeli asservatur.

fol. CIII. Carolus Rex Francorum... etc. (Rövid kivonatok minden fajta és – alakú esedék papíron. Látszik, hogy nem hivatalos célra készült példány, hanem inkább magánhasználatra alkalmas, rövid kivonatok. Vannak benne olaszra fordított részletek is, ami a fenti állítást még inkább bizonyítja.)

fol. 353: *Notizie délia Casa Savelli. „Sannites populi in Sannio.”* A Savelli-családról szóló feljegyzések, természetesen a III. Honorius utáni idők adataival is, főként Mazenti könyve nyomán. Ez a Vat. Lat. 7031. jelű kéziratos gyűjtemény utolsó darabja. A kódex – a benne lévő vízjegyek alapján – a XVI. század közepéről, vagy annak második feléből való.

A 335^r lapon olvasható címben „a Centio (törölve: Centurio) Camerario” névalak szerepel. A Misc. Arm. XV. t. 1.-ben a cím „a Centurio Camerario”-t említ. A Ricc. 229. másolója leírta ezt a címet, de rájövén tévedésére, mindjárt áthúzta a Centurio szót és kijavította Centio-ra. Kéziratunk másolója gépies munkája közben mit sem törődik azzal, hogy a Centurio szó hibás volt, ő is leírja és áthúzza, ahogy a forrásmunkában

látta. Ez egyik legfőbb bizonyosága annak, hogy a Vat. Lat. 7031. jelű kéziratnak a Liber Censuumból másolt részlete a Ricc. 229. jelű kéziratból származik.

MS. OTTOBON. LAT. 2651.

A Vatikáni könyvtár kéziratosztályának fenti jelzetű kódexében szintén Liber Censuum-részletekre akadunk.¹⁷¹ A XV. század utolsó negyedéből származó gyűjtemény sokkal egységesebb, mint a fentebb tárgyalt kódex, nevesen csakis egyházkormányzati vonatkozású iratokat tartalmaz:

fol. 1^r: *(R)omana ecclesia sub se continet abbates infrascriptos et ideo in hoc opusculo preponitur ordine alphabeti pretermisso quia omnium ecclesiarum mundi caput est et magistra.*

fol. 102^r -110^v: üres.

fol. 111^r: *In civitate Romana sunt quinque ecclesie que patriarchate dicuntur et sunt ecclesie a Sancti Johannes... etc.*

fol. 112^r: *Iste sunt episcopi sub Romano pontifice,* (A fol. 118^v -on ezzel kapcsolatban a régi magyar püspökségi jegyzék. A szöveg a fol. 314^v -on végződik, olvashatatlan aláírással. Ez egyúttal a kötet utolsó lapja is.)

MS. BARB. LAT. 2592.

A hozzáférhető kötetek közül utolsónak a'Barberini könyvtár¹⁷² állományából a Vatikáni könyvtár kéziratosztályának gyűjteményébe került Liber Censuum-másolatról emlékezünk meg. Ez sem teljes másolat, de mégis egységes szerkesztésű. Régi jelzete Barb. XXXIII. 112. volt. Tartalma:

fol. 1^r: *Liber Rituális Cencii de Sabellis et Cardinalis Silveti Liber de Prestantia Basilicæ Vaticanæ.*

(A lapon fel volt tüntetve eredetileg az évszám is – vastagon, fekete tintával – de durván, egészen az olvashatatlanságig elmázolódott.)

fol. I^r- IP: üres. – A fol. IP tetején:

Ex libris Caroli Moroni.

fol. III^r: *Liber rituales Ecclesiae Romanae Cencii de Sabellis S. R. E. Camerarii*: dein Pontificis sub nomine Honorii tertii; ex vetusto Codice descriptus, ut ex Epistola dedicatoria post paginam hanc („Fons Codicis”). Sequitur Felicis Contelorii epistola ad Franciscum Card. Barberinum, cui nunc librum ex vetusto Codice transcriptum obtulit, et absolute Indice capitum Rituális, incipit fol. I^r „Romanus ordo de consuetudinibus et observantiis etc.” Explicit fol. 37^v: „Verum tamen schola addextrarum debet habere XX. solidos.” – „Finis.”

M IV.^{r-v}: Index Capitum Rituális.

fol. 1-37: A Liber Rituális szövegi része.

fol. 38^{r-v}: üres.

fol. 39^r: Guillelmi Sirleti Calabri Sedis Apostolice Protonotarii, postea S. R. E. Cardinalis – Liber de praestantia Basilicae S. Petri Apostoli Vaticanae. - „Romae fundatam fuisse Ecclesiam a Sanctissimis Apostolis Petro et Paulo, testis est,” etc...

fol. 76: Explicit: ...”in hoc ipso existimo superiorum Pontificum iudicium secutos.” (Ex libris Caroli Moroni.)

A kódex eredete a III lapon közöltekből derül ki:

A. D.

III^{mum} et Reu^{mum} Principem D. D.
Franciscum Barberinum S. R. E.
Cardin. Bibliothecarium.

Centius de Sabellis S. R. E. Camerarius, qui ad Pontificatum euectus Honorius 3^{Us} est appellatus, volumen perutile de Censibus Romanae Ecclesiae conscripsit., variaque ad historiam spectantia post censuales ecclesias brevi narratione complexus est; interque Rituálém hunc veiuistissimum ante annum 1192 in Romana Ecclesia usurpatum inservit. Et quia in illo fere omnes. recensentur Urbi Ecclesiae, quae ante d^m annum uisebantur erectae, variaque; euisdem loca, et nomina ministrorum, et Summi Pontificis, et S. R. E. Cardinalium» et caetus ecclesiasticis mores solemnes exprimuntur, illum ex vetusto codice transcriptum tibi, Princepa IIIme, qui Clericorum mores Expello, et ecclesiasticos ritus summo studio complexus pari diligentia in coeterorum animos ingeris, offero, et dico.

Humil' et fidélise' Servus
Felix Contelorius.

A Julianus útjáról szóló szöveget ebben a kéziratban – természetesen – nem találjuk meg.

MS. PARISINUS 5142.

Fabre említi,¹⁷³ hogy a párisi Bibliothèque Nationale Food. latin 5142. és 5150. számú kéziratai is a Liber Censuum részleteit tartalmazzák. Mivel ezekről a kéziratokról semmi közelebbit sem tudtunk, felkérésemre Balaskó Árpád, a genfi egyetem magántanára volt szíves megvizsgálni azokat. Tudósítása szerint, amiért neki ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki, a Paris. lat. 5142. jelű kéziratról a Ms. Paris. 4188-nál id. 1744. évi leltár (Tomus Quartus, vMCXLII sz. alatt) a következőket közli:

„Codex membranaceus, olim Colbertinus. Ibi continentur:

1° Vitae summorum Pontificum authore Anastasio

Bibliothecario: accedit appendix ab Adriano II. ad Honorium II. autore anonymo: praemittuntur verò vitae summorum Pontificum à Leone IX ad Alexandrum III. autore anonymo.

2° Chronicon Martini Poloni, à Christo ad Nicolaum III quod anonymus produxit ad Joannem XXII. praemittitur tabula secundum Martinum, Ptolemaeum et Guidonem, ad sciendum de Quolibet Romano Pontifice, quo anno fuit creatus et quis Imperator concurrebat cum eo.

Is codex decimo quarto saeculo creatus videtur.”

Ezek szerint tehát a kódex három sorozat pápai életrajzot tartalmaz, éspedig:

1° (1-85 lap) a Liber Censuum-sorozat; ennek kezdő lapjai elvesztek, ezért a kézirat ma a „*voluit Romam videre*” szavakkal kezdődik.

2° (86-219 lap) Liber pontificatis. Egy tárgymutató is tartozik hozzá; címe: Tabula per alphabetum . . .

3° (220-231 lap) A pápákra vonatkozó három Összeállítás. Az első abc-szerinti sorrendben, a trónralépés idejének megjelölésével. Ebben V. Kelemen pápa még szerepel, de XXII. János már nem. – A második időrendi kimutatást tartalmaz, szintén V. Kelemenig (1314) bezáróan. – A harmadik táblázat Martin Ptolémé de Luc, és Gui Bemard krónikái szerint a pápák trónraléptének évszámait egyezteti a császárok uralkodásának évszámadataival. Ez a sorozat XXII. János trónralépésének évszámával fejeződik be.

Ebből világosan kitűnik, hogy kéziratunk XXII. János uralkodásának idejében, még az ő életében készült, tehát 1316-1334 között. Végig egy kéz munkája. A másoló (egyébként műveiből eléggé ismeretes személy) a 212. lapon meg is nevezi magát: „*Antonius Hispanus vocatur qui scripsit.*”

Martin krónikája a 223. lapon kezdődik. (Ezen a lapon találjuk egyébként XII. Benedek pápa címerét is, ami azonban nem a kézirat keletkezésének korára vall, hanem csak azt bizonyítja, hogy a XIV. század végén a kézirat az avignoni pápai könyvtár tulajdona volt.) Martin krónikája után Gui Bernard műve következik; ez 1328-ig terjed és III. Miklósnak két életrajzát tartalmazza. Bernard először is a Martin-féle kronológiát fejezi be, szokás szerint két hasábra szétválasztva: bal felét a pápák, jobb felét a császárok adatai foglalják el. Ez a rész a 309. lapig tart. A 310. laptól kezdődő részhez Martinnak már semmi köze sincs. Itt – a pápákra vonatkozó feljegyzések között – néhány császárra vonatkozó jegyzetet is találunk.

Ez a kézirat Richardus beszámolóját – természetesen – nem tartalmazza.

MS. PARISINUS 5150.

Erről a kézitről a legutóbb említett leltárban ezeket olvassuk (Tom. IV.-vMCL): „Codex membranaceus, quo continentur:

1° Innocentii Papae III gesta: authore anonymo* quem tamen coetaneum fuisse constat.

2° Hugonis Falcandi liber de calamitatibus Siciliae, sub Willelmo I & II Regibus; ad Petrum, Panormitanae ecclesiae Thesaurarium.

3° Gesta Gregorii IX, Coelestini IV & Innocentii IV authore anonymo.

4° Romanorum Pontificum gesta, à Stephan o Vad Alexandrum III.

Is codex decimo quarto saeculo exaratus videtur.”

Tartalma tehát a következő: először is (1-63 lap) III. Ince pápa címnélküli élettörténetét hozza ismeret-

len szerzőtől. Ez az elbeszélés befejezetlen, noha eljut az 1216. évig.

Ezután (64-105 lap) a normandiai Hugo Falcandus krónikája következik, ugyancsak cím nélkül. A szerzőt jól ismerjük; Hugo (Hugues Faucaut) mint a Saint Denis káptalan apátja 1197-ben halt meg. Krónikája 1169-ig terjedően ismerteti az eseményeket.

A harmadik rész (106-119 lap) címe: De papa Gregorio imperatore Frederico. Szerzőjét nem ismerjük. Az események tárgyalásában IX. Gergely, IV. Cölesztin és IV. Ince pápák uralkodásának idejére is kiterjed (1254-ig).

Az utolsó résznek (120-175 lap) külön címe nincs. A pápák életét tárgyalja V. Istvántól III. Sándorig (891-1181).

Richardus beszámolóját – természetesen – ez a Liber Censuum-kivonat sem tartalmazza.

MS. PALAT. LAT. 965.

A Richardus-féle relationak ezideig három példánya volt ismeretes, mégpedig a *Ricc.* 228, a *Mise, Arm.* XV. t. I. és a *Pal. Lat.* 965. jelű kódexekben lévő kéziratos szövegek.

A Vatikáni könyvtár kéziratosztályának Pal. Lat. 965. jelű kódexét szintén azok közé a gyűjteményes munkák közé sorolhatjuk, amelyek egy-két részletet (köztük Julianus első útjának leírását) tartalmaznak Cencius alapvető művéből. Emellett azonban mindjárt megállapítjuk, hogy ennek a kódexnek aránylag kevés köze van a Liber Censuumhoz.

Címe: *Diversa ad historiam pertinentia.*

Eredetileg a kirssgarteni kolostor birtokában volt, amit a 253^v lapon tett következő bejegyzés tanúsít: *Ad monasterium Kirszgarten pertinet istud volumen.*

A kódexet először Cseles Márton, majd Desericzky találta meg 1745-ben, és a számát (965) is említi munkájában.¹⁷⁴ Amikor Fejér György újból ki akarta adni a Richardus-féle beszámolót, megkérte Köppen Péter orosz geográfust, hogy hasonlítsa össze a Desericzky-féle szöveget az eredetivel; azonban Köppen nem a Pal. Lat. 965, hanem a Misc. Arm. XV. t. 1. jelű gyűjteményben talált rá a keresett szövegre, így annak a Pal. Lat. 965. jelű kódexben való létezése továbbra is ismeretlen maradt. Dudik Beda 1855-ben szintén látta ezt a szöveget és római tanulmányairól írt művében¹⁷⁵ átfogó ismertetést közölt a kódex tartalmáról. Ezek ellenére is a magyar szakirodalom csak akkor szerzett tudomást a Pal. Lat. 965-ben lévő Richardus féle elbeszélés létezéséről, amikor 1934-1935 évi tanulmányaim során harmadikként újból ráakadtam és létezését közlöttem.¹⁷⁶ 1942. évi római tanulmányaim során újból elővettem ezt a kötetet, hogy most már sokkal szélesebb látókörben tegyem azt újból vizsgálat tárgyává.

Hogy megállapításainkat leszűrhessük, elsősorban a kódex részletes tartalmát kell ismertetnünk. Ez az alábbi:

fol. 1^f: *In ista secunda parte Cronicarum continentur ea que secuntur.* (Itt köv. az index.)

fol. 3^f: *Primo origo Regum et Regni francié, et quot, et qui fuerant reges francié a primo usque ad Regem Johannem presentem.*

Franci origine fuere Troiani... etc. (fol. 86-ig.)

fol. 87^{f-v}: üres.

fol. 91^f: *Item Catalogus Comitum Comitatus Thófasani.* (fol. 97-ig.)

loi. 98^{f-v}: üres.

fol. 99^f: *Item Tractatus de temporibus et annis generalium et particularium consiliorum ecclesie.* (fol. 117-ig.)

- fol. 118^{f-v}: üres.
- fol. 119^f: Item Ordinatio officii misse facta a domino Jhesu Christo, et sanctis eius apostolis, et demum a sanctis Romanis pontificibus successiue.
- toi. 123^f: Item Tractatus de nominibus Apostolorum domini nostri Jhesu Christi,
- fol. 126^v: Item Tractatus de nominibus discipulorum domini nostri Jhesu Christi.
- fol. 144^f: Item Tractatus de decern preceptis decalogi.
- fol. 147^v: Item ibidem de operibus medicine corporalibus et spiritualibus: et de peccatis mortalibus. Et de virtutibus.
- fol. 148^f: Item tractatus de articulis fidei.
- fol. 150^f: Item tractatus de diversis symbolis fidei.
- fol. 152^v: Item tractatus de septem sacramentis ecclesie.
- fol. 154^f: Item tractatus de septem dotibus glorie beatorum.
- fol. 155^f: Item tractatus brevis et utilis de pertinentibus ad celebrationem misse; et de impedimentis evitandis, et periculis prevedendis, que in celebratione possunt aliquotiens evenire.
- fol. 160^{*}: Item de putrefatione specierum corporis et sanguinis Domini nostri Jhesu Christi.
- fol. 161^f: Item forma consecrationis Johannis Chrysostomi, que hodie conservatur per Grecos.
- fol. 161^r-162^v: üres.
- fol. 163^f: Item Catalogus episcoporum ecclesie Alexandrine ex cronicis beati Jeronimi.
- fol. 166^δ^f: Item catalogus episcoporum ecclesie Ierosolimitane ex cronicis beati Jeronimi.
- fol. 167^v: Item catalogue episcoporum ecclesie Antiochene ex cronicis beati Jeronimi.
- fol. 169^{f-v}: üres.

- fol. 170^r: Item solempnis disputatio facta in Nicenai civitate inter nuncios domini pape Romani et Imperatorem et patriarcham Grecorum anno domini M^oCC^oXXXIII^o.
- fol. 192^v: Item Epistola missa domino Gregorio pape IX° per patriarcham Grecorum.
- fol. 201^r -203^v: Item de facto Ungarie Magne invente per fratrem Richardum ordinis fratrum predicatorum tempore domini Gregorïi pape IX.
fol. 204^r -205^v: üres.
- fol. 206^r: Item liber fratris Himberti de Romanis magistri ordinis predicatorum de hiis que tractanda videbantur in consilio generali Lugduni celebrato per Gregorium X. anno domini M^oCC^oLXXII^o in Kalendis maii. (A munkának csak a tartalomjegyzékét adja, de a művet magát nem.)
fol. 225^r: Item descriptio et divisio Galliarum.
- fol. 227^r: Item descriptio provinciarum Italie, et quas olim provincias obtinebat. (Paulus Diaconus művének kibővítésével.) *Descriptio Históriáé, descriptio Foroiulii.* „Forumiulii est provincia per se distincta ab aliis provinciis prenominitis, qui nec latinam Jingum habet, nec Sclavicam, neque Theutonicam, sed ydioma pro prium habet nulli Italico ydiomati consimile; plus tamen participât de latina lingua quam de quacunque alia... Aquileia... in qua est evangélium s. Marci.” „Euang. scriptum in lingua latina manu propria ejus.” – Nyilvánvalóan XIV. század eleji kézirat. (Csak egy oldal terjedelemben.)
- fol. 230^r: Item auctoritates diversorum doctores ecclesie, quod beata Maria fuit concepta in peccato originali.

- fol. 235^v: Item epistola beati Bernardi abbatis Clara-
vallis ad canonicos Lugdunenses de conceptione
et Sanctificatione beate Virginis Marie in utero
matris eius.
- fol. 239^r: Item officium misse in commemorations
omnium discipulorum Christi.
- fol. 240^r: Item de Sancto Jacobo minore apostolo do-
mini nostri Jhesu Christi gloria et auctoritates.
- fol. 210^v: Item de exordio ordinis fratrum heremita-
rum Sancti Augustini.
- fol. 241^v: Item versus pulchri de beatis Johanne Bap-
tista et Evangélista.
- fol. 242^r: Item computatio annorum mundi contraria,
computation! que habetur in cronicis.
- fol. 242^r: Item de Sancto Eparchio filio comiis petra-
goricensis.
- fol. 242^v: Item privilégia concessa Regibus et Reginig
francié per diversos summos pontifices.
- fol. 246^r: Item memoriale, Summarium de Synodis ge-
neralibus ecclesie, scilicet ubi sunt gesta earum.
- fol. 246^v: Item quedam auctoritates collecte ex libris
et epistolis beati Augustini et Ambrosii et qui-
busdam gloriosis.
- Item de passione Sanctorum martirum Dyonisii,
Rustiei, et Eleutheri.
- fol. 248^v: Item nomina quorundam librorum visitato-
rum, et nominantur eorum auctoies.
- fol. 249^v: Item quedam medicine contra guttani.
- fol. 250^r: Item qui et quod cardinales erant in Curia
Romana tempore domini Innocentii pape VI, an-
no Domini M^oCCC^oLX.^o
- fol. 251^r: Item qualiter et quotiens Civitas Arelatensis
que est sita comitatu Provincie fuit acquisita per
christianos.

fol. 254^f: Item quotfeurunt translationes Bible.

(Kyrillus bibliafordítását nem említi, hanem Szent Jeromosét.)

fol. 254^f: Item de temporibus diversis translatione um Bible.

fol. 254^f: Item de quadriforia expositionis Bible.

fol. 254^v: Item de mutatione et corruptione quas Judei fecerunt in textu Bible.

Ha gondosan áttekintjük ezt a tartalomjegyzéket, először is az tűnik szemünkbe, hogy ez a kódex egy kétkötetes krónikának a második kötete: A XV. században egyaránt divatosak voltak a nemzeti és a vilákrónikák. Ez az előbbi csoporthoz tartozik, amennyiben Franciaország áll írója érdeklődésének előterében; de mégsem nevezhetjük tökéletesen krónikának. Igaz ugyan, hogy alaphangja mindig visszatér, és a francia szempontoknak ismételtelen előnyöket juttat, mégis számos más, idegen, kevésbé odaillő anyag is helyet talál a munkában.

Az 1-97 lapig francia vonatkozású anyag foglal helyet, majd pedig minden átmenet nélkül, a 99-161 lapokon szigorúan egyházi vonatkozású, nem egyszer dogmatikus kérdéseket tárgyaló fejezeteket találunk. Az ezt követő rész: a 163-200 lapokon ugyan szintén egyházi vonatkozásokkal foglalkozik, de mégis egységes annyiban, hogy a keleti egyháztartományok ügyéről van benne szó. Azt pedig tudjuk, hogy Szent Lajos király óta Franciaország igen élénk érdeklődést tanúsított a keresztény Kelet iránt.

Alexandria, Jeruzsálem és Antiochia püspökeinek felsorolása után, a 170-200 lapokon a Ricc. 228. görög füzetének másolata következik és ezek végén, akárcsak az eredetiben, a Richardus-féle leírás. (201-203 lapok.)

Ami ezt követi, Himbertus és Paulus Diaconus művének ismertetése, illetve bővített ismétlése, akár-

csak a többi fejezetek – a 250. lapig bezáróan – mint forrásra, nem a Liber Censuumra vallanak. A 251-253 lapokon ismét francia vonatkozású fejezettel találkozunk, majd a 254. lapon a bibliafordítások ügyének tárgyalásával a szöveg véget ér.

Hogy Richardus elbeszélése hogyan került bele a Pal. Lat. 965. jelű gyűjteménybe, egészen világos: az a másoló, akire a kötet készítését bízta, kézhez kapta a szerkesztői a műbe felvenni szándékolt anyagot, így a Ricc. 228-nak a görög füzetét (köteget) is. Hogy a Pal. Lat. 965. a Ricc. 228-ból ered, annak legfőbb bizonyossága két fontos földrajzi név azonossága; ezek:

a Ricc. 228-ban: Veda. ül. Bundáz (fol. 328^v, lin^o 30)¹⁷⁷

a Pal. Lat. 965-ben: Veda, ilí. Bundám (fol. 202^v col. 2^a, lin. 3.)¹⁷⁸

Arra nézve, hogy a XIV. század vége felé olyan fontosnak tartották-e francia részről Júlianus híradását, hogy azért vették fel a tárgyalat kéziratba, vagy csupán azért került-e bele abba, mivel a görög köteg végén volt a Ricc. 228-ban, pontos választ adni nem lehet. Semmi hihetetlen sincs azonban abban, hogy az 1350-as évek táján még mindig oly élénken érdeklődik Európa a tatárok iránt, hogy már csak ezért is beiktatta a szerkesztő ezt a darabot is a lemásolandók közé.

Mikori munka a gyűjtemény? Legtöbbet mond az a tény, hogy II. János francia király (uraik. 1350-1364) számára készült. (V. ö. fol. 3: ... *a primo rege usque ad regem Johannem presentem.*) Tehát feltehetjük, hogy az 1356-1360-as évek táján másolták. Az előzőkből tudjuk, hogy a görög köteget – a Richardus-féle elbeszéléssel együtt – 1254-1279 között illesztették be a Ricc. 228. jelű kéziratba. Itt tehát ellentmondás nincs, a Ricc. 228. abban az időben már régen készen volt, sőt a Vat. Lat. 1437. tárgyalásánál említettük azt is, hogy a Ricc. 228. jelű kódex 1305 végétől 1430 tájáig

az avignoni pápai udvarban volt. Következésképpen a Pal. Lat. 985-öt is Avignonban másolták. A munka első része valószínűen elkerült a francia királyi könyvtárba, ez a második fele pedig – miért, miért sem – az avignoni udvarban maradt.

Onnan – ugyancsak ismeretlen úton-módon – a híres heidelbergi könyvtárba, a *Palatina bibliotheca*-ba került.*) Ez a könyvtár a Szent Lélek székesegyház és a pfalzi választófejedelmek könyvgyűjteményeit egyesítette magában. Midőn Tilly 1622-ben a várost elfoglalta, Miksa bajor választófejedelem XV. Gergely pápának ajándékozta a könyvtárat. Ekkor a sok becses könyvanyaggal együtt 3527 értékes kézirat is a római udvarba került, ahol a Vatikáni Könyvtárban helyezték el azokat, de az egyes darabok még ma is a régi „Palatínus* jelzöt viselik.

így került a Pal. Lat. 965. jelű kézirat is Heidelbergből Rómába.

A szóbanforgó kézirattal kapcsolatban meg kell még említenünk, hogy a másoló felületességéből mind az indexben, mind a beszámoló főcímében durva elírással találkozunk. Az index szerint Magna Hungaria felfedezője fr. Richardus:

„Item de facto Ungarie Magne invente per fratrum Richardum ordinis fratrum predicatorum tempore do mini Gregorii pape IX.”

A tétel címe pedig így hangzik: *„De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo ordinis fratrum predicatorum invento tempore domini papae Gregorii noni.”* Ezzel szemben le kell szögeznünk azt, hogy legfeljebb valószínű lehet Richardus testvérnek dominikánus volta, de biztosat e tekintetben 1360 körül sem tudhattak róla.

*) Pfalz választófejedelemség latin neve: „Palatinatus;” innen a „Palatina bibliotheca” elnevezés, amely magyarul „Pfalzi könyvtár” jelent.

VI.

A KÉZIRATOK EREDETE

Az eddigiekben nem kevesebb, mint húsz, többé-kevésbé teljesnek mondható, és kilenc kivonatos Liber Censuum-példányt tekintettünk át. Ezek közül a pergamenre készült korábbi kéziratok érdemlik meg tüzetesebb figyelmünket, míg a papirosra készült másolatok legtöbbje – mint forrás – értéktelen.

Az alábbiakban részletesen foglalkozunk azzal a kérdéssel, milyen viszonyban vannak ezek a kéziratok egymással eredet dolgában. Előbb a pergamen-, majd a papiros-kéziratokat vizsgáljuk.

MS. VAT. LAT. 8486.

Négy régibb pergamen-kéziratunk, nevesen: a Ricc. 228, a Ricc. 229, a Misc. Arm. XV. t. 1. és a Paris. 4188 mindegyike egy-egy olyan – egymással teljesen azonos – tartalomjegyzéket tartalmaz,*) amelyről az első pillantásra láthatjuk, hogy nem tartozik szervesen ahhoz a kézirathoz, amelyben szerepei. Fabre gondos tanulmányokkal tisztázta, hogy ez a táblázat a

*) A Ricc 228-ban a LXXXI. lapon, Ricc. 229-ben a LXXXVIII. lapon, a Misc. Arm. XV. t. 1-ben a LXXV. lapon, és a Paris. 4188-ban szintén a LXXV. lapon.¹⁷⁹

Vat. Lat. 8486. jelű kéziratnak I-CCLXXXVIII számú okiratairól készült hú kimutatás. Megtaláljuk benne az egész sorozatot, pontosan úgy, ahogy az a Vat. Lat. 8486-ban szerepel. Nincsen sem a tartalomjegyzékben egyetlen címmel több, sem a kéziratban egyetlen okirattal több, vagy kevesebb. Nincs hozzáadás, nincs törlés, sem közbeszúrás.

Nyilvánvaló tehát, hogy ez a kimutatás a Vat. Lat. 8486. jelű kéziratnak egy bizonyos fejlődési fokot jelentő állomásán készült tartalomjegyzéke.

Már az előzőkben is szó volt arról, hogy a leírt kódexek egynek (az eredetinek) kivételével mind másolatok, illetve legalább is a magjuk bizonyos (és más-más) időpontig az eredetinek a másolatából keletkezett. Tudjuk, hogy a középkori gyűjteményes munkákban, főként pedig az egyházi jellegű kéziratokban szokásos dolog volt, hogy az eredeti forrásmunka tartalomjegyzékét is lemásolták. Ezzel mintegy meg akarták őrizni a képét, az ősi rendszerét annak a forrásmunkának, amelyet a másolás, ill. az újjádolgozás folyamán régi mivoltából esetleg kiforgattak. Azt is említettük, hogy amikor IX. Gergely idejében (1228-ban) a Ricc. 228. készítését elhatározták, és a másolatot valóban elkészítették, amellet, hogy Cencius alapelveinek megtartása mellett döntöttek, a már meglévő anyagot rendszerezték, áttekinthetővé tették. Ezt az akták sorrendjének megváltoztatásával érték el. Érthető, hogy a szerkesztő – már munkája hűségének igazolásául is – beiktatta az új anyagba a kérdéses tartalomjegyzéket.

Hogy a Ricc. 228. (nem beszélvén egyelőre a többi háromról) megőrizte a Vat. Lat. 8486. tartalomjegyzékét, annak bizonyára valami oka volt. Ebből a tényből legelőször is az következik, hogy az utóbbi kézirat korábbi eredetű a Ricc. 228-nál; de mivel erről tudjuk, hogy az 1228. évben készült és azt is tudjuk,

hogy ennél korábbi keletű Liber Censuum csak egyetlen egy van: a Vat. Lat. 8486, világos, hogy a Ricc. 228-nak a Vat. Lat. 8486-ból kellett származnia, sőt máris valószínű, hogy az utóbbi nem más, mint Cencius Camerarius eredeti műve.

Kérdés, be tudjuk-e bizonyítani azt, hogy nemcsak hogy a szóbanforgó táblázat az 1192. évi Liber Censuumnak (Vat. Lat. 8486) a tartalomjegyzéke, hanem azt is, hogy az *említett* négy pergamen-kézirat legősibb darabjai valóban a Vat. Lat. 8486-ból származnak. Fabre erre nézve ige a gondos összehasonlító tanulmányokat folytatott. Ezek alapján megállapította,¹⁸⁰ hogy mindazok az adatok, amelyek 1236-ban megvoltak a Vat. Lat. 8486-ban, megvannak a többi négy kéziratban is. Erre nézve olyan szembetűnő jellegzetességeket talált, hogy azok bizonyító erejét letagadni, vagy el nem fogadni nem lehet.

Így pl. egyes részek még ma is ugyanazokat a sorszámokat viselik, mint amelyeneket kaptak a Vat. Lat. 8486-ban, annak 1236. évi felülvizsgálása alkalmával.¹⁸¹ Általánosságban azonban a Vat. Lat. 8486. fejezetszámai és a szóbanforgó négy kötetnek ugyanazon fejezetszámai nem tartalmazzak azonos szövegeket, mivel a sorrendet az újabb szerkesztések alkalmával időszerűsítették és megbolygatták, a régi akták közé pedig újabbakat iktattak be. Ezért az egészben csak a származási¹ utaló Jelzést kell látnunk.

Különösen szembetűnők az alábbi esetek: az eredeti kézirat, amelyből a Vat. Lat. 8486 kialakult, a 161. okirat közepén ért *Yéget* Rubr. CLXIV: „*Aliud iuramentum ejusdem (t. i. duels Apulie) super conservandis et defendendis regalibus sancti Petri..*” etc. Ez az okirat ezekkei a szavakkal szakad félbe: „...*de qua diffinitio facia non est; et ad..*” Ez az ügyirat a Liber Censuum valamennyi ismeretes kézirati példányában ugyanezeknél a szavaknál szakad meg.¹⁸²

A Vat. Lat. 8486. kézirat CLXXXVIII. sz. fejezete („*Simile privilegium factum est*”) eredetileg egy fölösleges szót tartalmazott. Ezt a szót kitörölték később a szövegből, de a nyoma azért megmaradt. Az így megcsonkított fejezetet ebben a formában találjuk meg valamennyi Liber Censuum-kéziratban.

Béla királyunk hűségesküjét tévedésből kétszer írták be a Vat. Lat. 8486. kéziratba; a többiekben is pontosan ugyanazon a helyen, két izben szerepel.

A régi pápai lajstromok és az Egyház régi cartulariumainak kivonatát tartalmazó értékes fejezetben az írnok elhallgatta II. Gergely pápának Szent Ágneshez intézett intelmeit.¹⁸³ Ám a hibát rögtön észrevették, írja Fabre és a lapszélre odaírták: *Santa Agnes*, úgy ahogy az azokban az előző gyűjteményekben állt, ahonnan az egész fejezetet a Liber Censuumba átvették. A többi kéziratban a hiba megmaradt, ellenben a lapszéli jegyzet eltűnt. Semmi szó sincs azokban Szent Ágnesről sem a szövegben, sem a margón.

A ventimigliai püspökségben a Vat. Lat. 8486. említett egy olyan templomot, amely közvetlenül a Szent-szék alá tartozott. Később a templomnak ez a függőségi viszonya megszűnt, s ezért a templomra, és az általa fizetendő összegre vonatkozó feljegyzésnek is el kellett tűnnie a jövedelemjegyzékből. Ezt a feladatot azonban nem jól hajtották végre, mert nem törölték ki a teljes szöveget a Vat. Lat. 8486-ból. A vakarás – nyomait még ma is jól láthatjuk – meghagyta a két első szót és a harmadiknak az első szótagját is: „*Ecclesia de Mi ...*” A Liber Censuum többi kéziratában megtaláljuk ennek a pár értelmetlen szónak az átírását.

Ugyanígy több széljegyzet is átkerült a Vat. Lat. 8486-ból a többi négy kézirat szövegébe.¹⁸⁴ Sőt néha, mivel a széljegyzeteket rendszerint a lap aljára jegyezték fel, a másoló nem gondolt arra, hogy ezeknek

bizonyos okiratot kell kiegészíteniök, ezért egyszerűen a lapon utolsóként szereplő okirat alá írta azokat.

A Vat. Lat. 8486-ban annak az oszlopnak az alján, ahova a grossetói egyházmegye adóit vezették be, ezt olvassuk: *Quidam milites qui dicuntur Lambardi Grossetane diocesis tenentur solvere annuatim XX. solidos Pisanorum pro Buriano et quibusdam aliis tastris et possessionibus ad ecclesiam Romanam pertinentibus.*¹⁸⁵ De a lap nem fejeződött be a grossetoi püspökséggel, hanem csak a volterrai püspökségről írt második megjegyzéssel: *Comes Panocla IUI. Marabotinos de iota terra sua.* Mivel a másolók gépiesen végezték munkájukat, a *Quidam milites...* kezdetű megjegyzést nem a grossetoi püspökségre vonatkozó rubrikák, hanem mindenütt, szinte következetesen a *Comes Panocla . . . tota terra sua* szavak után vezették be.

Ezek a dolgok eléggé kifejezőek, állapítja meg Fabre,¹⁸⁶ és ezeket a hibákat csakis azzal tudjuk megmagyarázni, hogy az említett négy kézirat «- mint ösforrásra – a Vat. Lat. 8486-ra vezethető vissza. Joggal következtette tehát Fabre, hogy a Vat. Lat. 8486 jelű kézirat az őspéldánya az általunk ismert összes Liber Censuumoknak.¹⁸⁷

Már a III. fejezetben szóltunk arról, hogy a Vat. Lat. 848'ü jelű kéziratnak minden egyes okirata az 1236. évnél korábbi keletű. Ám, ha tüzetesebben tanulmányozzuk a kéziratot, látnunk kell, hogy mindazok a kéziratok, amelyek az eredeti kéztől, nevesen *Guillelmo Hofio-nak*, az apostoli kamara klerikusának kezétől származnak,¹⁸⁸ egytől-egyig az 1192. évnél korábbi darabok. Eszerint tehát nem kétséges, hogy a Vat. Lat. 8188 jelű példány 1192-ben készült és 1192-1236 között csak további okiratokat vezettek bele, közbeiktattak és hozzátoldottak egyes részeket, ahogy azt Cencius eredetileg is tervezte, és a mű előszavában meghagyta. Fel lehetne még azt is tételeznünk, hogy a Vat. Lat.

A Liber Censuum és Richardus beszámolója másolatainak származási táblája

I. Pergamen-kéziratok

Cencius eredeti műve: a Vat. Lat. 8486 (1192-ből)

* IX. Gergely Liber Censuum: a Ricc. 228 (1228-ból), benne fr. Richardus Magna Hungariáról szóló elbeszélésének eredetije (1254—1279 közötti beillesztés)

* Misc. Arm. XV. t. 1. (1279. utánról)	K *Vat. Lat. 1437. (XIV. sz. első feléből kivonatolt példány)	K *Pal. Lat. 965. (XIV. századból)	* Paris. I. (1279 előttről) (elvesztett példány)
* Ricc. 229 (1388-ból)			* Paris. 4188 (1402-ből)

[†]Ismeretlen XIV—XV. századi kézirattal
Talán: Ms. Cam. Apost. B. 59 (?)

Papirosera készült kézíratok
(L. II. táblázatot!)

Kivonatolt, bizonytalan eredetű
pergamen-kéziratok:

Ms. Parisinus 5142
Ms. Parisinus 5150

A * azt jelenti, hogy a kézirattal a Julianus útfáról szóló Richardus-féle elbeszélést tartalmazza;
K = kivonatolt példány, azaz a Liber Censuumnak csak egyes részleteit tartalmazza.

*A Liber Censuum és a Julianus útjáról szóló
Richardus-féle elbeszélés másolatainak
származási táblája*

II. Papiros-kéziratok

* RICC. 229. (1388-bóí)

|

* Ismeretlen XIV—XV. századi kézirat
Talán a Ms. Cam. Apost. B. 59 (??)

|

KO	Ottonon. Lat. 2651	— — —	XV. század vége
KO	Marcianus Lat. 503.	— — —	XVI. század
*?	Vallicellianus I. 48	— — —	XVI. század
*	Albaniensis (elveszett)	— — —	XVI. század
KO	Barb. Lat. 2592	— — —	XVI. század
*	Corsinianus Col. 34. G. 25—26, 21—*22.	— — —	XVI. század második fele
KO	Corsinianus Col. 38. B. 13.	— — —	XVI. század második fele
KO	Vat. Lat. 7031	— — —	XVI. század második fele
*	Bononianus 477	— — —	XVI. század vége
*	Vat. Lat. 6223	— — —	XVI. sz. vége, (vagy XVII.sz. e.)
*	Miscell. Arm. XV. t. 2.	— — —	XVII. század
*	Barb. Lat. 2514	— — —	XVII. század
KO	Barb. Lat. 3415	— — —	XVII. század
KO	Corsinianus Col. 34. D. 6.	— — —	XVII. (— XVIII?) század
KO?	Cataniensis	— — —	XVIII. század
*?	Mediomontanus 5368	— — —	XVIII. század
*?	<u>Neapolitanus V. H. 63</u>	— — —	XVI—(XVII?) század
*?	Braccaccianus II. C. 6.	— — —	XVII. század

(A K és * jelentése mint az I. táblázatban; az üres karika: O azt jelenti, hogy a kéziratban a Magna Hungáriára vonatkozó szöveg *nincsen* meg; a? azt jelzi, hogy az illető kéziratot a háborús nehézségek miatt még nem tanulmányozhattuk.)

8486. jelű kézirat nem az eredeti Liber Censuum, hanem az 1192. évi eredetinek 1236. évi másolata. Ennek a feltevésnek azonban ellene szól az a tény, mondja Fabre,¹⁸⁹ hogy a két egymást követő, és az 1192. évhez legközelebb álló esztendő okiratai nem egy kéztől származnak, tehát később írták be azokat a jövedelemkönyvbe.

Mindezek alapján bizonyítottnak vehetjük, hogy a Vat. Lat. 8486. jelű kézirat a Liber Censuumnak az, az őseredeti példánya, amelyet 1192-ben Guillelmo Rofio írt Cencius Camerarius elgondolása és előírása szerint, annak személyes felügyelete mellett.

MS. RICCARDIÁNUS 228.

A fentiek után nem kétséges, hogy a Ricc. 228. valóban a Vat. Lat. 8486-ból származott. Hogy mikori a másolat, azt Fabre igen szellemesen és meggyőzően bizonyítja be.¹⁹⁰ Említi ugyanis, hogy a Vat. Lat. 8486. jelű kéziratban a fejezeteket 1236-ban végigszámozták* Ennek a sorszámozásnak a Ricc. 228. legősibb számozásában nyoma sincs, tehát a másolás feltétlenül az 1233 előtti években történt. De nem lehet korábbi sem 1228-nál, mert benne van egy 1228. július 18-án kelt okirat: ez IX. Gergely pápának a maguelonne-i Szent Péter templomra vonatkozó aktája.¹⁹¹ Ismerjük IX. Gergelynek azt az aktáját is, amelyikre itt utalnak.¹⁹²

Említettük már, hogy a Ricc. 228. sem egysütetű munka. Kezdetben, 1228 körül csak azokat az okiratokat írták át a Vat. Lat. 8486. jelű eredetiből, amelyek Guillelmo Rofio kezétől származtak, majd később fokozatosan feldolgozták az eredeti különböző füzeteit és átírták azokat az okiratokat is, amelyeket az első másolás alkalmával kihagytak: vagyis azokat az aktákat, amelyek a Vat. Lat. 8486-ban véletlenül kerültek az üresen hagyott oldalakra.

Ez a tény, amelyet Fabre vett észre,¹⁹⁸ még biztosabbá teszi az első másolás korának meghatározását. Ugyanis a Ricc. 228. legősibb magja csakis olyan okiratokat tartalmaz, amelyek vagy benne voltak a Vat. Lat. 8486. jelű kéziratnak 1192-ben készült magvában, vagy 1192-1225 között kerültek bele Cencius eredeti művébe. Egyetlen egy 1233. évi akta szerepel ebben a csoportban, de erről is kétségtelenül megállapítható, hogy nem ugyanattól a kéztől származó, későbbi hozzátoldás.¹⁹⁴ Ezek szerint tehát Fabrenak a Ricc. 228. első másolásának időpontját valóban sikerült az 1228-1232. év közötti időre korlátoznia. Később azután rohamosan gyarapodott a kézirat. Új és új szerkesztők adják egymás kezébe a munkát s amit az előbbi kihagyott, utódja – túlságos buzgalomból – mégis csak lemásoltatja az üresen maradt oldalakra. Majd pótfüzeteket illesztenek bele és ezekben merőben új adatokat jegyeznek fel. Végeredményben a kézirat 1254-ben teljesen kialakult formát nyer.¹⁹⁵ Fejlődése azonban ezen a ponton sem állt meg. 1254-1279 között újabb anyag is szaporítja máris gazdag tartalmát. Fejlődésének ebben a szakaszában már független a Vat. Lat. 8486. jelű eredetitől. Ebben az időben iktatták közbe, a meglévő füzetek közé, az ú. n. görög füzetet, amelynek végén a Magna Hungáriára vonatkozó Richardus-féle beszámolót találjuk.

MS. MIS CELL. ARM. XV. t. 1.

Az 1279. év táján a Ricc. 228. jelű másolatról, amely IX. Gergely idejében már kiszorította Cencius eredeti művét a hivatalos kamarai használatból, két másolat is készült. Az egyik még 1279 előtt, ez az elveszett Paris. I. jelű példány, a másik a Vatikáni Levéltár Misc. Arm. XV. t. 1. jelű kézirat kódexe; az utóbbit valamivel 1279 után másolták.

Mi bizonyítja azt, hogy kéziratunkat valóban a Ricc. 228-ról és nem Cencius eredetijéről másolták? Bizonyítása nem nehéz feladat. A Ricc. 228. ugyanis, miként láttuk, két részre osztható: vannak benne olyan részek, amelyeket a Vat. Lat. 8486-ból másoltak, s vannak benne olyan újabb keletű okiratok is, amelyeket az eredeti kéziratban hiába keresünk. Így a Ricc. 228. két füzetben tárgyalja a IX. Gergely idejében lejátszódtott magyarországi eseményeket, öt füzetben pápai életrajzokat tartalmaz V. Istvántól III. Sándorig, két füzetben IX. Gergely életével és uralkodásával foglalkozik, négy füzet a Vatikán körüli telkek adás-vételi szerződéseit tartalmazza, majd belekerült a görög füzet; az üresen maradt lapokra pedig egyes okiratok, mini pl. Földnélküli János esküje, Anjou Károly levele X. Gergely pápához, Sinitius, angliai pápai nuncius jelentései, stb. Mindezeket a később betoldott füzeteket és okiratokat pontosan úgy találjuk meg a Misc. Arm. XV. 1.1-ben, ahogy azok a Ricc. 228-ban szerepelnek. A sorrend azonossága tehát feltétlenül amellet bizonyít, hogy kéziratunk forrása IX. Gergelynek – különben is már hivatalosan használt – Liber Censuum volt.¹⁹⁶

MS. PARISINUS 4188.

1402 után, XIII. Benedek pápa (1394-1423) intézkedésére újabb másolat készült a Liber Censuum Ricc. 228. jelű példányáról. Azaz helyesebben: ez a másolat nemcsak a IX. Gergely alatti hivatalos példányról készült, hanem felhasználták a másolóshoz a fentebb említett, s azóta elveszett Paris. I. jelű másolatot is. (Erről az előbbieken már bővebben volt szó.) Hogy a Paris. 4188. jelű kézirat valóban 1402 után készült, azt bizonyítja az a körülmény, hogy tartalmazza Berry hercegnek 1402-ben tett esküjét.

Fabre kiterjedt és gondos tanulmányai igazolták,

hogy ez a kötet egyetlen olyan XIV. századi okiratot sem tartalmaz, amelyek benne vannak a Ricc. 228 ban, vagy a Misc. Arm. XV. t. 1-ben, ellenben van benne néhány olyan, XIV. századi okirat, amelyeket a Liber Censuum egyetlen más példányában sem találunk meg. (L. fentebb.) Ez a tény pedig azt bizonyítja, hogy a Paris. 4188. jelű kézirat a XIV. században a többiektől (a Paris. I.-től is) függetlenül fejlődött tovább. Ám ami a XIII. századi okiratokat illeti, azoknak a sorrendje, a bennük fellelhető rendellenességek és hiányok ebben a másolatban is pontosan úgy szerepelnek, mint a korábbi eredetű példányokban.

Az tehát kétségtelen, hogy a Paris. 4188. és a Misc. Arm. XV. t. 1. jelű másolatok mindegyikének a Ricc. 228. a forrása. De kérdés, vajjon nem függ-e össze ez a kettő egymással eredet dolgában.

„Az egyik kézirat hiányában, amelyet ma számunkra csak egy késői és nem teljes másolat képvisel, a kérdést nehéz megoldani, írja Fabre.¹⁹⁷ Mégis valószínűbbnek látszik, hogy a két kézirat egymástól független. Ugyanis a *Centurio* hiba a *Centio* helyett (*Incipit Liber Censuum R. E. a Centurio Camerario compositus*) csakis a Misc. Arm. XV. t. 1.-re jellemző; IV. Kelemennek az Anjou Károly megkoronázását jelentő levele is csakis ebben van meg.¹⁹⁸ Mivel lehetetlen megállapítanunk, hogy az elveszett kéziratban mi származott az első kéztől, és mi a későbbitől, bármilyen feltevésünk is nagyon önkényessé válnék.”

„Csak azt tudjuk, mondja, hogy a két kézirat egyaránt a Ricc. 228. XIII. századvégi állapotából származik. Az 1279. évi *Instrumenta* a Misc. Arm. XV. t. 1.-ben első kéztől valók, és az elrendezésük itt és a Paris. 4188-ban egyaránt nem lenne megmagyarázható, ha nem a Ricc. 228-ból erednének.”

A Ricc. 229. eredetének vizsgálata alkalmával Fabre csak az első kéztől származó részeket vette figyelembe.¹⁹⁹ Ebben a részben olyan okmányokat találunk, amelyek nem szerepelnek sem a Ricc. 228-ban, sem a Paris. 4188-ban.²⁰⁰ A Ricc. 229-ben említés történik több olyan kolostorról, amelyek nem szerepelnek a Paris. 4188-ban. (Ilyenek pl. a wieni egyházmegyének Szent Antal kolostora, vagy a cambra-i Szent Péter kolostor.) Másrészt hiányoznak belőle a Ricc. 228-ban meglévő, 1388. előtti utasítások. Végül az a néhány megjegyzés, amely közös a Ricc. 229. és a Ricc. 228. jelű kéziratokban, annyira eltérő fogalmazású egymástól, hogy az első pillantásra láthatjuk, hogy nem származhatott egyik a másiktól.²⁰¹

Ha azonban a Ricc. 229. és a Misc. Arm. XV. t. 1. jelű kéziratokat hasonlítjuk össze, merőben más képet kapunk. Mindaz, amit az utóbbi példány 1388-ban tartalmazott, pontosan megvan a Ricc. 229-ben is; sőt mindezekén felül a Misc. Arm. t. 1. jellegzetes hibája: a *Centurio* szó Centius neve helyett, szintén belekerült a Ricc. 229-be. Igaz, hogy ennek másolója a hibát észrevette, a *Centurio* szót áthúzta és odaírta a szövegbe kívánczó *Centio* szóalakot. A javítás nyomai még ma is nehézség nélkül felismerhetők.

Mindezek alapján világos, hogy a Ricc. 229-et csakis a Misc. Arm. XV. t. 1. jelű példányról másolhatták.

PAPIROSRA KÉSZÜLT KÉZIRATOK

A XV. század végétől a XVIII. század közepéig bezáróan még számos Liber Censuum-másolat készült, valamennyi – kivétel nélkül – papirosra. Ezeknek a másolatoknak az eredete – első tekintetre – egyönte-

tűen a Ricc. 229. jelű kéziratra vezethető vissza. (L. II. szárm. tábl.) Nincs arról szó, hogy ezek a Liber Censuum-másolatok valamennyien híven tükröznék a Ricc. 229. szöveg-anyagát, inkább csak a jellemzőbb részeket foglalják magukba. Ilyen a másolás közben félben hagyott Marcianus Lat. 503. jelű kézirat is.

Hogy a papiros-kéziratok a Ricc. 229-ből erednek, arról – Fabre szerint – meggyőződhetünk már akkor is, ha csak a tartalmukat hasonlítjuk össze, a Ricc. 229. tartalomjegyzékével. Ám ezen kívül is vannak olyan bizonyítékaink, amelyek még ezt a munkát is fölöslegessé teszik számunkra. Így ezeknek a kéziratoknak az első lapján majdnem minden esetben olvashatjuk azt a megjegyzést, amely szerint az illető papiros-kézirat az Angyalvárban őrzött Liber Censuum-példány másolata: *cujus libri existensis in castra Sancii Angeli iste liber est exemplum*. Most csak azt kell megállapítanunk, melyik Liber Censuum-másolatot őrizték az Angyalvár levéltárában.

A Neapolit. V. H. 63. jelű kéziratban pontosan feltüntették a másolat eredetét. (L. V. fej.) VI. Orbán címerévei van ellátva és a Ricc. 229-ben lévő jelzéseket is tartalmazza. Így azt a megjegyzést is, amelyikben a sora-i egyházmegyéből való *Antonio Landi d'Alvito* kijelenti, hogy megcsinálta azt a példányt, amelyet ma a Ricc. 229. jelzet alatti kéziratban ismerünk. A nápolyi kézirat eredete tehát nem lehet vitás; de a többi, a XVI. vagy a XVII. században készült másolaté sem, mert ezek szintén teljesen egyeznek a nápolyi kézirattal és a Ricc. 229. jelű kódex szövegével is. Ami eltérés van a papiros-kéziratok és pl. a Ricc. 228. között, (így pl. a pápai életrajzok hiánya, amelyekből csak az előszó: „Dicam breviter... ad amicum inveniet” maradt meg), ugyanazt az eltérést találjuk a Ricc. 229. és a Ricc. 228. között is; vagyis a papiros-kéziratok és a Ricc. 229. szövege teljesen azonos.

Kivételként a Brancacc. II C. 6. jelű kéziratról kell megemlékeznünk, mert ez nem a Ricc. 229-ből, hanem közvetlenül a Neapolit. V. H. 63-ból származik;²⁰² ugyancsak kivétel a Biblioteca Vallicelliana N. 38. jelű kézírata, amely a Ricc. 228-ból tartalmaz részleteket.

Fabre véleménye szerint tehát a papíros-kéziratok a Ricc. 229-ből származnak. Valóban, minden jel erre vall. Munkám során azonban két olyan jelenségre bukkantam, amelyek miatt *Fahre nézetét nem tehetem, magamévá*. Egyik az a tény, hogy a Ricc. 229-ről nem lehet bizonyítani, hogy valaha is az Angyalvárt Levéltárban őrizték volna; másrészt az eddig megvizsgált papíros kódexek *mindegyikében* olyan *egyöntetű* helyesírási hibákat, olyan egyöntetűen elírt földrajzi neveket találtam, amelyeket – ezek után – nem származtathatunk a Ricc. 229-ből. Fel kell tehát tennünk, hogy a Ricc. 229-ről – a XIV-XV. század fordulóján – készült még egy olyan pergamenmásolat is, amelyet valaha az Angyalvárban őriztek, de ma nem ismerünk, és *ebben* az ismeretlen kéziratban vannak meg azok a téves elírások, amelyekkel ma a papíros-kéziratokban találkozunk. (Erről a kérdésről bővebben a VIII. fejezetben szólnunk.)

A Pignatelli-címer
a Ms. Arm. XXXV. 1.18.
fedőlapjának gerincén.

VII.

A KÉZIRATOK LEÍRÁSA

Az előzőkben ismertetett 28 kézirat mindegyikével ebben a fejezetben nem tudunk foglalkozni azért, mert valamennyiről nem állnak adatok rendelkezésünkre, így az elveszett kéziratokról, mint a Ms. Paris. I. és a Ms. Albaricensis, leírást egyáltalában nem tudunk adni. A háborús viszonyok további néhányak tüzetes vizsgálatát és leírását tették lehetetlenné. Ahol lehetséges volt (a ma hozzáférhetetlen kódexekre vonatkozóan), felhasználtam Fabre adatait, bár ő a kéziratok tüzetes leírását – az eredeti és a IX. Gergely idejében* Liber Censuum-példányokéinak kivételével – nem tekintette elsősorban feladatának.

MS. VAT. LAT. 8486.

A XI. századvégi pergamen-kézirat 263, (illetve 265) lapot tartalmaz. A lapok nagysága 350X240 mm. A lapszámolás elég korai keletű, mindeneseire a XV. század előtti. A könyvkötő hibája miatt a 78-82. lapok a 216. lap után kerültek.²⁰³

A kézirat mai kötése: sárga bőr; hátlapján piros bőr alapon arany betűkkel ezek a szavak: *Cecicius Camerarius*. Ezt a kötést a kézirat valószínűleg még azelőtt kapta, hogy a Vatikáni Könyvtárba került. Ott a 8486. sorszámot nyerte. Ezt a számot a gerincen – fölötté durva kivitelben – arany nyomással jelölték meg.

Régebben nagyon szép kötése lehetett; legalább is erre vallanak azok a piros és zöld selyemszálak, amelyeket az egyes füzetek között elvéve találunk. Egyidőben azonban kötés nélkül is volt a kézirat, amit az utolsó lapok megviselt állapota is igazol. A 82-99 lapok ebben az időben tűnhettek el.²⁰⁴

Az írás színe még ma is élénk fekete. Iniciálék nem díszítik, kivéve a kezdőlapot, ahol az *Ecclesie Romane censuum opus* .. . kezdőszöveg E betűjét kezdetleges, a XI. század végére jellemző formában díszítették. Az írás gondos, sőt nagyon is gondos munka; ha nem is kimondottan szép, de feltétlenül jól olvasható. Guillelmo Rofio kezevonása.

MS. RICCARDIANUS 228.

A firenzei Biblioteca Riccardiana 228. jelzetű kézírata a Liber Censuumnak IX. Gergely parancsára 1228-ban készített példánya. Régi jelzete: *B 445.* volt. A régi jelzet a század elején a hátlapon volt látható, ahova tintával jegyezték fel.²⁰⁵ Azóta egy alkalommal a kötést javították és ekkor a régi jelzetet eltüntették.²⁰⁶ Ma azonban a régi jelzetet ismét ott találjuk a kódexben *Arm. B. 445.* alakban azon a később beragasztott papírlapon, amelyet az elülső védőlap után találunk. A lap tartalma: „*Index hujus codicis.*”

A kódex anyaga pergamen, sok helyütt szakadozott. A szakadásokat néhol összeöltögették, másutt érintetlenül hagyták. A lapokon lyukak és megnyírbálások is előfordulnak eléggé gyakran. Az írás színe hol élénk fekete, hol szürke, néhol meg vörös. A tinta több helyütt lepattogzott. Egyes lapok, köztük – sajnos – a Richardus-reláció harmadik lapja is (329. rectoja), nedvességokozta kárt is szenvedtek. (Talán a légoltalmi óvópincékben?) Az írás több helyütt elmosódott. Egyébként az írás kivitele rendkívül gondos. Az iniciálék

vörösek, de számottevő iniciálék a szövegben nincsenek; ebben a tekintetben Cencius eredeti művéhez hasonló. Az I-17^f -jén el nem kesselt illusztráció üres helye tűnik szemünkbe.

Az összes lapok száma Fabre szerint 365, s ebből 346 volt számozott. A 17 számozatlan lap részben a számozottak között helyezkedett el, részben a kötet végén.²⁰⁷ Ma a helyzet a következő: Elöl és hátul 2-2

Stosch Fülöp báró könyvjele
a Ricc. 228. jelű kéziratból

számozatlan pergamen védőlap (membrana) van. A két első védőlap között található ezenkívül a már említett papírlap „index hujus codicis”. A kódexet Fabre vizsgálatai óta géppel újraszámozták. A nyomtatottbetűs gépszámozás az első két védőlap után kezdődik; a számok a lapok alsó jobb sarkában. A számozás 1-től 368-ig terjed, mert 81-ről a számozás 92-re ugrik.

Eszerint a foliók száma ma pontosan: 358, ha pedig a számozatlan lapokat is figyelembe vesszük, 363.

A régi, szürketintás római-számjegyes számozás, a lapok felső jobbsarkában a 17^r -n kezdődik. A LXV-81^r -n, LXIX – 80^r -n és a LXXV – 101^r -n, jobbra fönt, egészen halványan arabs számmal látható, 65, 69 és 75. A római számozás is ugrik, mégpedig CLXIII után CLXVIII jön. Az előbb említett három régi arabs szám színe halvány-szürke.

A minket érdeklő Richardus-féle beszámolónak a szövege a 328^r lapon kezdődik és a 329^v lapon fejeződik be. Az utóbbi lapra mindössze öt sornyi szöveg került.

A kódex fedőlapjának nagysága 391X262 mm, a kötet vastagsága pedig 95 mm. A lapok nagysága általában 370X260 mm, de egyes részei, így CCLXXXIX-313^r -tói a CCCVI-330^v -ig kisebb méretűek: 345X267mm. Az írott tükör nagysága: 210X160 mm.

A kötéstáblák fából vannak. Fabre szerint piros, Nagy Arthur 1943. évi közlése szerint barna bőr borítja azokat. Két kapocs fogja össze a kötetet. A kötés rajza világosan látható a fényképen. (XII. tábla.) A kötet gerincén alul s felül erős szakadások vannak. Duchesne szerint a kötést (valószínűleg 1900-1905 táján) javították, de ennek ellenére is a fedőtábla belső oldalán még ma is ott látjuk Stosch báró ex-librisét.

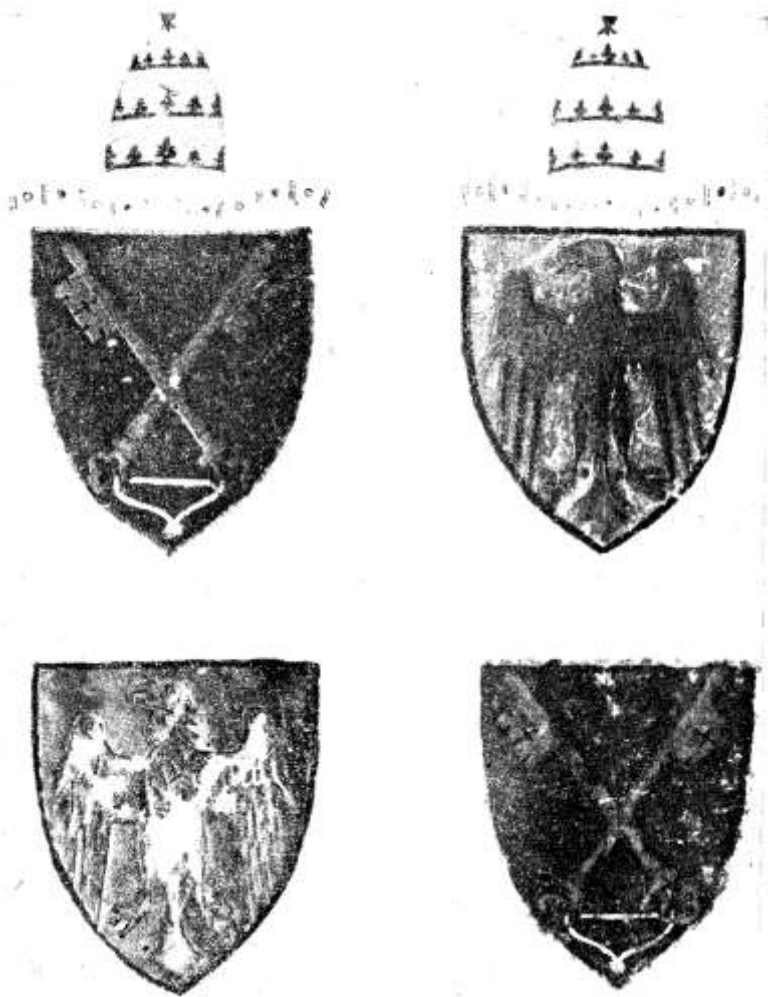
MS. MISC. Arm. XV. T. 1.

A Vatikáni levéltárban őrzött fenti jelzetű Liber Censuum-másolat 1279 után készült. Régi jelzetét - egy, a fedél belső lapjára ragasztott cédulán olvasható – tintával történt feljegyzés említi: *Anno 1930. Miscellanea Arm. XV. 1. In présente volume fu, in altro tempo, segnato: A. A. Arm. I-XVIII. (A. Arm. III.) 1291.*”

Theofilax summe dei ecc. Constanti
 aulis pueri libellum in confessione
 me a fide precepto sanctorum patrum
 etiam in generali synodo theopoleo
 in quo multitudine persuasione et summi
 episcopi subterfisi.

Virginū tuū in exsilio dicitur
 xpianorum qd esset illa Hungaria
 in qua de qua septem duces et plus
 sine successione ut habenda esset
 sibi loca qd tunc ipse multitudine
 in habitacione summi de pfecto in
 multa Regni concessione id est in
 eandem dicitur in tunc in
 garia de. Tunc in dicitur qd sine
 Romanis and ad habitacione p sine eccle
 eligunt subterfisi paled in tunc habi
 talant ubi deum id tunc p fidei verp hui
 pmo pcepto qd ad fidei catholicam sunt
 verp hui dicitur a tunc dicitur
 tunc isti in infidelitate pminente
 sicut a hodie sunt pagani sicut qd p fidei
 tunc in tunc Hungaria in tunc
 ampti Hungaria a quibus se defendisse
 tunc qd adhuc in more infidelit
 in tunc in tunc ut dicitur ad
 illos quoniam videtur eos possent

VI. Orbán pápa címerpajzsai a Ms. Ricc. 22Ü. fol. 8. rectóján.

A kézirat anyaga pergamen. A lapok nagysága 355X280 mm, az írott tüköré pedig – hasábonkint - 270X90 mm. A sorok távolsága 6-8 mm. A szövegben a rövidítés aránylag kevés. A betűk tiszták és könnyen olvashatók. Nagyságuk (a sor fölé- és aláhúzott szárait nem számítva) 2-4 mm. Végig kéthasábos (oszlopos) beosztású. A lapok száma Fabre szerint összesen 505, ebből 489 a számozott. Néhány nagyon szép iniciálé díszíti.

A kéziratnak valamikor igen szép kötése lehetett, amint azt az egyes füzetek végein még ma is található különböző színű selyemszálakból következtethetjük. Azonban hosszabb ideig semmiféle kötése sem volt; első és utolsó lapjai ebben az időszakban rongálódhattak meg a nedvességtől. 1824 táján Pertz látta a kéziratot. Ekkor még a régi kötésben volt: bőrrrel bevont fatáblák védték. 1882-ben M. de Sickel tanulmányozta a kódexet. Ebben az időben csak két kopott kötés-maradvány emlékeztetett a régi kötésre és a jelzet minden nyoma eltűnt.²⁰⁸ 1882-ben új kötetet kapott, mégpedig szürke kartonborítást fehér pergamen hát-lappal.²⁰⁹

1928-ban gyökeres változás történt a kézirat életében. Egyrészt új kötetet kapott, másrészt újra számozták. Az erre vonatkozó ceruzajegyzetet az első védőlap rectóján találjuk:

»*Miscell. Arm. XV. t. I. nuovamente legato nec estate 1928.*»

Új, mai kötése barna borjúboxbőrrrel kombinált fatábla, mégpedig olyasformán, hogy a kötet gerince bőr, a borító fa-lapokat pedig semmi sem takarja. Két bronzkapocs tartja a táblákat szorosan össze. Az új, gépi számozás 415 lapot talált. Amint már említettük, a jelenlegi adatok és Fabre feljegyzései között azért van ilyen nagy különbség, mert a régi számozás alkalmával – tévedésből – a 209. levél után azonnal a

301. következett. (Egykorú írás!) Az egykorú számozó tévedése nyilvánvaló, mert a szövegben hiányok nincsenek.

Richardus elbeszélését a régi számozás szerint a 445^r – 446^v, a mai számozás szerint pedig a 364^r – 365^v lapokon találjuk. Az elbeszélésben díszesebb kezdőbetűk, vagy rajzok nincsenek, csupán a főcímet, és a lapfejen folytatólag olvasható címet írták vörös betűkkel. A munka szövegkezdő *E* betűje (fol. 1^r) rendkívül díszes.

MS. RICCARDIANUS 229.

Az 1388-ból származó fenti kéziratot a firenzei Biblioteca Riccardiana őrzi. (A könyvtár korábban a Riccardi-családé volt.) Anyaga pergamen. Az összes lapok száma – Fabre szerint – 402; ezek közül 392 számozott. Nagy Arthur 1943. évi vizsgálata szerint a lapokat (ugyanazzal a géppel, mint a Ricc. 228-at) újra számozták. Ma a 402 lapból 401 számozott; a számok a levelek rectoinak felső jobb sarkában. Az utolsó védőlap számozatlan. A pirostintás, római számjegyes régi számozás a 9^r-n kezdődik. A számok a lapok rectoin, felül középen vannak. Az utolsó római számjegy: CCCLXXXII a 400^r-ján van. A régi számozás nem ugrik semmit, csak néha ismételt számokat. így 56^r-n XLVII helyett újra XLVI-ot ír, 67-n LVIII helyett LVIII-at, és 77^v a LXVIII helyett LXVIII-at. A 132^r-n hiányzik a latin szám, helyette szintén régi keletű arabs, kézírásos, szürketintás 124 áll.

A lapok anyaga igen jó állapotban lévő pergamen. Az írás színe fekete és vörös. A tinta néhol erősen lepattogzott. Az iniciálék vagy kékek, vagy pirosak. A két színt felváltva találjuk, viszont az indadíszek színe mindig az ellenkező. A kódexíró néhol, szöveg-

közti betűk díszítésére is zöldessárga színt használ. A 74^{rv}-n (LXVI^{rv}) tintarajzban maradt iniciálék vannak.

A kódex nagysága (kötés) 391X260 mm. A lapok mérete 37/X260 mm. A kötet vastagsága kb. 90 mm.

A kódex kötése: vörösesbarna bőrrrel bevont fatáblák két bőrcsattal; ezek közül – Fabre adatai szerint – az egyiket erőszakos kezek letépték. Nagy Arthur szerint ma már mindkét csatnak csak a rézkapocsmaradványa látható. Használhatatlanok. A kötés gerince alul s felül kissé szakadt. A fedőlapok külső oldalán, valamint a gerincen valószínűleg a Caraffa-család címerei láthatók. Négy-négy van elől s hátul, a táblák négy sarkában, valamint öt a kötés gerincén, összesen tizenhárom. A címerek magassága 12 mm, szélességük 9 mm.

A Caraffa-család címere.

A kézirat eredeti számozása római számokkal történt, piros tintával, a szerkesztéssel egyidőben. A számozás tulajdonképpen csak a kilencedik lapon kezdődik. Az ezt megelőző üres lapokat csak később használták fel. Az utolsó, volt üres oldalon (8^v) VI. Orbán pápa szépen miniált címerét láthatjuk. A kódexben – minthogy az egyideig a Stosch báró-család tulajdona volt – megtaláljuk a híres könyv* gyűjtő és könyvbarát könyvjelét is,²¹⁰ az elülső fatábla belső oldalán.

Richardus elbeszélésének szövege a kódex 355 = CCCXXXVII-ján kezdődik, és a 356 = CCCXXXVIIF-ján végződik.

MS. PARISINUS 4188.

A párisi Bibliothèque Nationale fenti számú kézírata 1402 táján készült pergamenre. Mai pontos jelzete: *Fond latin 4188*. A íoliok nagysága 390X280 mm, Az írott tüköré pedig 290X190 mm. Az összes, itt tár-

gyalt pergamen-kódexek között talán ennek van a legszébb, legolvashatóbb írása. Fabre is említi,²¹¹ hogy a kézirat 431 lapot tartalmaz, ezen felül két-két számozatlan védőlapói a kézirat elején és végén. Az 1943. évi vizsgálat szerint ebből 430 lap számozott. A számozás egyszerűen a lap recto oldalán, a felső jobb sarkokban elhelyezett arab számokkal, fekete tintával történt, valószínűen nem is oly régen.

A kódex pontos címét a „Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Regiae, Parisiis 1744, – Pars tertia, Tomus tertius” c, ma is érvényben lévő leltár a következőképpen közli:

„ívmCLXXXVIII – *Codex membranaceus, quo continetur liber censuum Romanae Ecclesiae, authore Cencio, Camerario.*

Is codex Poo II sedem Romanam obtinente, exaratus est.”

Ez a bejegyzés tévedésből említi II. Pius pápát, mert két helyütt, a 11. és 51. lapon, XIII. Benedek címere díszíti a szókezdő E és A betűket.

A kéziratot másolása után gondosan átnézték, és az esetleges hibákat vörös tintával kijavították. Így javítások nyomát találjuk a minket érdeklő Richardus-féle elbeszélés szövegében is (a 428. lap rectóján, versoján és a 429. lap versoján).

Az egész kódex egyetlen kéz igen gondos írása. A szöveg elrendezése kéthasábos. Az iniciálék felváltva pirosak és kékek. Néhol akad egy-egy betű arany háttérrel. Rajzos iniciálék a már említett E és A betűkön kívül (11. és 51. lap) nincsenek. A címek pirosak; a nagybetűk belseje sárgás árnyalatú. Cencius eredeti elgondolásához híven van a kötetben néhány üresen hagyott lap is.

Richardus beszámolója a 428^r jobb hasábjának közepe táján kezdődik és a 430^r jobb hasábjának közepénél valamivel alább ér véget.

A beszámoló háromsoros címe (*De facto . . . stb.*) Törösbetűs. Az *Inventum* szókezdő I betűje (iniciálé) ífék, a vonaldísz pedig vörös.

A kódex már a XVIII. században a Bibi. Nationale tulajdona volt. Kötése is az akkori királyi könyvtár rendeletére készült: a drága kéziratot citromsárga szattyán (maroquin) bőrkötés védi. A fedőlapokat a francia királyi címer ékesíti.

MS. ARM. XXXV. t. 18.

A Vatikáni Levéltár fenti jelzetű kézírata az 1420. év táján pergamenre készült Liber Censuum-másolat. A lapok nagysága 400X270 mm, az írott tüköré 255X165 mm. A kézirat 428 lapot tartalmaz, ebből régen 426 volt számozott. Az utóbbi évtizedekben (minden esetre azóta, hogy Fabre a múlt század végén tanulmányozta) a kéziratot újból, géppel számozták. Mivel elől két számozatlan lappal kezdődött, az új lapszámok véges-végig kettővel nagyobbak a régieknél.

Kötése a XVII. századból való, XII. Ince idejéből. A teljes vörösbőr kötést mélynyomású arany vonalak díszítik. Különösen figyelemreméltó a kötet gerincének díszítése: hat táblácskára oszlik és ezekben a Pignatelli-család aranynyomású címere, két-két egymással részarányosan elhelyezett füleskancsó. Fabre szerint ilyen volt akkoriban valamennyi, a XIII. századból származó pápai regiszter kötése.²¹² Ma az említett táblácskákból kettőt jelzetcédulák fednek.

A kódex kézírása nagyon rendes és gondos; azírás színe ma is élénk fekete. Az iniciálék felváltva vörösek és kékek, ellentétes színű indadíszsel. A Magna Hungáriáról szóló beszámoló iniciáléja vörös, kék díszítéssel. A minket érdeklő, Richardus testvértől származó szöveg a 380^v Col. *h-n* kezdődik és a 382^r col. II³ közepén fejeződik be. Ez az oszlop a továbbiakban üresen maradt.

Néhány üres lapot is találunk a kódexben, és pedig az új számozás szerint a 6, 65, 66, 72, 73, 74, 270 és 390. lapokat.

Külön említést érdemel a tényleges Liber Censuum első lapja (fol. 7^r), amelyet egymásba fonódó borostyánágak díszítenek.

MS. MARCIANUS LAT. 503.

A velencei Biblioteca Nazionale di San Marco 503. jelű Liber Censuum kéziratát Fabre XV. századi másolatnak mondja,²¹⁸ ellenben a könyvtár igazgatóságának

közlése szerint a XVI. századból való.²¹⁴ Anyaga papiros. (A lapok nagyságát nem ismerem.) Összesen 211 lapot tartalmaz; ebből 203 számozott és 8 számozatlan. Az üres lapok a következők; 164-226 és 229-230. Az írás fekete tintával készült, iniciálé nélküli folyóírás. A

kódex XVIII. századi bőrkötésben van, fedelén Szent Márk oroszlánjának száraz pecsétjével. Régi jelzete: Marc. XIV. DIU.

MS. VAT. LAT. 6223.

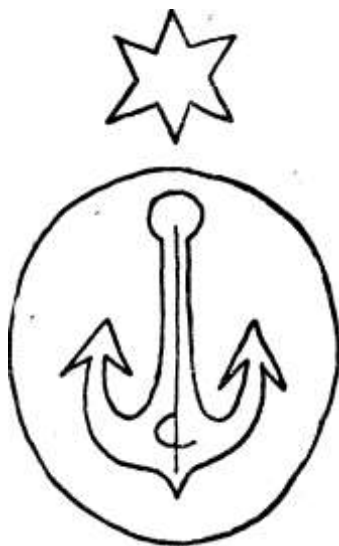
A Vatikáni Könyvtár kéziratosztályának fenti jelzetű kódexe a XVI. századból (esetleg a XVII. század elejéről) való Liber Censuum-másolat. Anyaga papiros.

Amikor tanulmányozni akartam, a restaurációs osztályon volt, mivel papirosát a csertinta teljességgel tönkretette. A lapok nagysága 280X220 mm. 209 lapot tartalmaz. A régi fedőlapok zöldszerű pergamenből voltak, egy Barberini-családbeli bíboros címerével. Hátlapját IX. Pius idejében fehér pergamennel javították.²¹⁵ Hogy a mai javítás után régi fedőlapját visszakapja-e, kérdéses.

MS. MISC. ARM. XV. t. 2.

A Vatikáni Levéltár fenti jelzetű, XVII. századi Liber Censuum-kézirata - miként láttuk - 1817. május 29-ről Parisban keltezett hitelesítésű másolat. 881 lapot tartalmaz. A lapok nagysága 270X200 mm. a tüköré pedig 220X170 mm. Anyaga természetesen papiros. Kötése fehér pergamen. A benne lévő vízjel tanúsága szerint²¹⁶ a kézirat papirosa XVI. századi eredetű és a Ferrarából 1583-ból ismeretes papirosokhoz áll legközelebb.

A minket érdeklő szöveget a 416^f-420^v lapokon találjuk meg.

A Misc. Arm. XV. t. 2. jelű vatikáni kézirat vízjele.

MS. VALLICELLIANUS I. 48.

A római Biblioteca Vallicelliana tulajdona. A Liber Censuumnak XVI. századi másolata. Anyaga papiros, 358 lapot tartalmaz. A lapok nagysága 310X220 mm.

Kötése fehér pergamen; a borítékon fekete tintával: Centius Camerarius.⁸¹⁷

MS. NEAPOLITANUS V. H. 63.

A nápolyi Biblioteca Nazionale tulajdona. A XVI. század végéről vagy a XVII. század elejéről származó Liber Censuum-másolat. Anyaga papiros. Lapjainak száma 578. (A lapok nagyságát nem ismerem.) Kötéséről Fabre nem közöl adatokat.^{217/v}

MS. BARB. LAT. 2514.

A Vatikáni Könyvtár kéziratosztályának fenti jelzetű kódexe a Liber Censuumnak XVII. századi másolata. Régi jelzete: Barb. XXXIII. 34. volt. Anyaga papiros. A lapok nagysága 265X190 mm, a tüköré pedig 205X125 mm. A kézirat 416 lapot tartalmaz. Az írás színe ma is élénk barnásfekete, jól olvasható.

Fedőlapja eredetileg sárga pergamen volt, de ez is második kötésnek látszik. A legrégebb kötésből csak egy 80X45 mm-es bőrdarab maradt meg, hullámvonalas keretben, ezzel a felírással: „Cencii De S. R. E. Censibus.” Később a pergamenkötés zöld papirosborítást kapott, úgyhogy ma félpergamen kötésnek látszik, noha a papirosborítás alatt ott van az eredeti pergamenfedőlap is.

MS. BARB. LAT. 3415.

Ugyancsak a Vatikáni Könyvtárban őrzik a volt Barberini-gyűjtemény 3415. számú, XVII. századbéli kéziratát is. Régi jelzete Barb. XLII. 100. volt. Anyaga papiros. A lapok nagysága 330X230 mm. A kézirat 423 lapot tartalmaz. A könyvkötő hibájából a lapok nem a megfelelő sorrendben következnek egymásra. Fedőlapja teljességében sárga pergamen.

A bolognai egyetemi könyvtár fenti jelzetű, XVII. századvégi kéziratos kódexének anyaga papiros. Mai jelzete 477. Régi jelzete (1. számnélküli lap rectóján):

God. num^o. 117. Aula II. A.

A kódex egy számnélküli lappal kezdődik, ezt kétlapos utólagos papirbetét, majd kilenc számnélküli lap követi. Ezután 438 eredeti római számozású lap következik. A római számok a lapok rectóján felül, középen vannak elhelyezve. Ugrás, tévedés nincs. A CCCCXXXVIII. lap után jön 3 számozatlan lap, amelyen különböző bejegyzések találhatóak, majd végül 7 számozatlan, teljesen üres lap zárja be a sort.

A Ms. Bonon 477.
liliomos vízjele
a vízjel *alatt* egy I

A lapok anyaga papiros a XVI. századból. Vízjeleik szerint két különböző gyárból valók. Az egyik papirosfajta vízjele a liliom, alul-felül S betűkkel, s a papirost 27 mm-kint függőleges vízjelvonalak csikozzák. Briquet adatai szerint legközelebbi rokonságban van az Ascoliban 1536-ban gyártott papirossal.²¹⁸ A másik papirosfajta simább, finomabb minőségű. Ennek a párhuzamos, függőleges vonalai egymástól 30 mm-re futnak; vízjelének rajza egyezik a Ms.

Vat. Lat. 7031-ével, (rajzot l. ott), a különbség mindössze annyi, hogy míg az utóbbinál

betű látható, a bolognai kódex vízjele *fölött* van egy F betű.

Az írás színe élénk: sötétszürke, vagy fekete. A csertinta erősen átüt a papíron, amelyen emiatt mindenütt barnás foltok mutatkoznak.

A kódex fedőlapjának (kötés) nagysága: 315X217 mm. Vastagsága kb. 63 mm. A foliók nagysága: 304X210 mm.

A kódex kötése piros bőr, XIV. Benedek címerével. A címer aranyozott, előzőleg beégetett rajzon. A hátsó fedőlap azonos. A kódex lapélei aranyozottak. Richardus beszámolója a CCCCXII^V lapon kezdődik és a CCCCXVF lapon ér véget.

MS. BRANCACCIANUS II. C. 6.

A nápolyi Brancacci-könyvtár tulajdonában lévő fenti jelzetű kézirat a XVII. századból keltezett Liber Censuum-másolat. Anyaga papíros.²¹⁹ (Minden más adata hiányzik.)

MS. CORSINIANUS COL, 34. G. 25-26, 21-22.

A Con. Lat Col. 34. G. 22.
jeltű római kézirat vízjele,

A római Corsini-könyvtár egy négy kötetből álló, a XVII. század végéről származó Liber Censuum-másolatot őriz. Mai jelzete a fenti, régi jelzete pedig: Cors. 249-250, 245-246. Anyaga papíros, a lapok száma összesen (a 4 kötetben) 1371. Az egyes kötetek részletes lapszámozásáról az V. fejezetben szóltunk már. A lapok nagysága 30aX210 mm, illetve

305X220 mm a különböző kötetekben. írása élénk fekete, feltűnően nagy, iromba betűkkel. A kódex lapjain talált vízjelek szerint a papiros a XVI. század közepén, vagy annak a második felében készült.²²⁰

MS. CORSINIANUS COL. 38. B. 13.

A fenti négy kötet kiegészítő ötödik kötete, ugyancsak a Corsini-könyvtárban. XVII. századvégi, vagy XVIII. századeleji kézirat. Anyaga papiros. Nagysága 275X205 mm. Anyagát az íráshoz használt tinta erősen kikezdte. Számozása: I-IV, és 1-175, ezenkívül egy számozatlan (védő-)lapot tartalmaz. Az összes lapok száma tehát 180. Kötése sárga pergamen, gerincén ezek a szavak:

*Fragment(a) De Gestis
Pontif. Rom. S. R. E.*

MS. CORSINIANUS COL. 34. D. 6.

A Corsini-könyvtár harmadik Liber Censuum-péfdánya erősen kivonatolt kézirat a XVII. vagy XVIII. századból. Anyaga papiros. A lapok nagysága 307X220 mm; lapjainak száma összesen 453. Számozásuk: I-X és 1-443. A I-IX. és a 440-443. lapok üresek. Kötése sárga pergamen.

MS. CATANENSIS.

Catania városi könyvtárának (tudtunkkal) jelzet nélküli Liber Censuum-másolata a XVIII. századból kelteződik. 384 lapot tartalmaz; ezek számozása a 105, számmal kezdődik és 489-nél ér véget. A kézirat anyaga papiros.²²¹ Kötéséről adatunk nincsen.

A Vatikáni Könyvtár kéziratosztályának fenti jelzetű pergamenkódexe a XIV. század első feléből való. A lapok nagysága 440X290 mm. Tartalmaz 207 egykorú számozású lapot. Az eredeti füzetek kézírása különböző másolókra vall. Ezeknek a füzeteknek terjedelme a következő:

I. köteg: 1-66; tartalmaz 8 drb. 8-lapos, és 1 drb. 2-lapos füzetet.

II. köteg: 67-74; tartalmaz 1 drb. 8-lapos füzetet.

III. köteg: 75-134; tartalmaz 6 drb. 10-lapos füzetet.

IV. köteg: 135-193; tartalmaz 5 drb. 10-lapos és 1 drb. 8-lapos füzetet.

V. köteg: 194-207; tartalmaz 1 drb. 8-lapos és 1 drb. 4-lapos füzetet, valamint egy hozzátoldott lapot. A kézirat ma élénkszürke színű, csupán a II. köteg írása fakult el nagyon. Váltakozóan kék és vörös iniciálékkal és ellentétes vonalka (inda) díszítésekkel. írása olyan szép és rendes, hogy nehezen találni párját. A tükörforma elrendezése az első füzetekben egészen egyéni. A lap belsejében a főszöveg helyezkedik el, ezt nagyobb betűkkel írták. Körülötte, mintegy keretként a kisérő szöveg, apróbb betűkkel. A kézirat kidolgozása befejezetlen, mert a legfontosabb lapok iniciáléi nem készültek el, noha látszik, hogy ezeket különösen szép, rajzos szövegkezdő betűknek szánták. A későbbi füzetek kétszörös elrendezésűek. Kötése vörösbarna teliesbőr

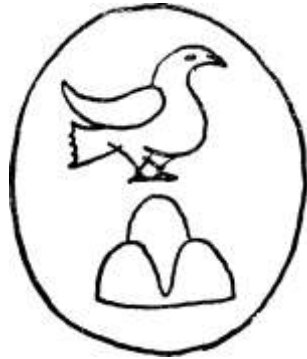
A Vat. Lat. 1437. jelű
kézirat írott tükörének
elrendezése.

fontosabb lapok iniciáléi nem készültek el, noha látszik, hogy ezeket különösen szép, rajzos szövegkezdő betűknek szánták. A későbbi füzetek kétszörös elrendezésűek. Kötése vörösbarna teliesbőr

Sir Th. Philipps cheltenham-i magánkönyvtárában, (Anglia) XVIII. századi papiroskézirat, kereken 100 lapot tartalmaz. Bővebben az V. fejezetben szoltunk róla.²²²

MS. VAT. LAT. 7031.

A Vatikáni Könyvtár fenti jelzetű kódexe XVII. századi papiroskézirat. A papiros anyagában talált vízjelek – Briquet adatai szerint²²³ – arról tanúskodnak, hogy a kézirat papirosa a XVI. század közepe táján, vagy annak második felében készült. A lapok nagysága nagyon változó,²²⁴ a legnagyobbak a 280X220 mm-t érik el. Az összes lapok száma 354.

Kötése sárga pergamen, gerincén a jelzetszámot tartalmazó (nyomtatott), kék alapszínű cédulával.

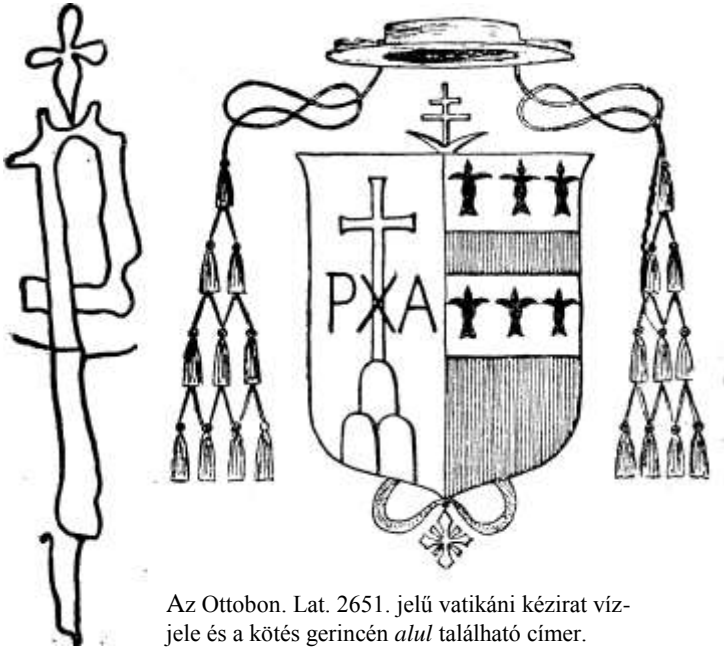
A Vat. Lat. 7031. jelű kézirat vízjele.

MS. OTTO BON. LAT. 2651.

Fenti kéziratot, amely a Liber Censuumnak egyes részleteit tartalmazza, és a XVI-XVII. század fordulójáról származik, ugyancsak a Vatikáni Könyvtár kéziratosztálya őrzi. Anyaga papiros. A benne talált vízjelek – csodálatosképpen – a XV. század utolsó negyedére utalnak.²²⁵ A lapok nagysága 280X200 mm, a kézirat terjedelme pedig 124 lap. írása élénk barnás-fekete, minden iniciálé nélküli folyóírás.

Kötése sárga pergamen, a gerincen fent IX. Pius

támere, alatta vörös bőrrátétén arany nyomással: „*OTT. 2651*” jelzet, majd ez alatt egy, a bencésekre valló címer, amelyben a PAX szó tévesen PXA alakban szerepel).

Az Ottobon. Lat. 2651. jelű vatikáni kézirat vízjele és a kötés gerincén *alul* található címer.

MS. BARB. LAT. 2592.

A Barb. Lat. 2592. jelű vatikáni kézirat vízjele.

A Barberini-gyűjtemény fenti jelzetű (régén: Barb. XXXIII. 112.), XVI. századvégi, vagy XVII. század eleji kézirat kódexét ma a Vatikáni Könyvtár kéziratosztályán találjuk. Papiros-kézirat. Anyaga a vízjelek tanúsága szerint az 1590-1600-as évekből való.²²⁶ A vékonyka kódex mindössze 81 lapot tartalmaz. Ezek nagysága 280X205 mm. A négy

első lap számozása: I-IV, majd az 1-76. lapok következnek, az utolsó lap pedig számozatlan. Egy-két üres lap is akad benne. (így a 38^{r-v}) írása szép és gondos.

Kötése szürke papirborításos kartonfedél; gerince sárga bőr. A gerincen arany nyomással egy kis címer, amely – mint egykori tulajdonosokra – a Barberini-családra vall.

MS. PARISINUS 5142.

A párisi Bibliothèque Nationale fenti számú, XIV. századi kéziratos pergamen-kódexének mai pontos jelzete: *Fond latin 5142*. (Régi jelzetei: Reg. 3622., illetve Colb. 129.) A lapok nagysága 387X260 mm, az írott tüköré pedig 260X168 mm. 334 számozott lapot tartalmaz. A számozás arab számokkal a lapok recto oldalának felső jobb sarkában fekete tintával valószínűen nem nagyon régen történt.

Ez a kódex Richardus elbeszélését nem tartalmazza.

A kódex 232. lapján XIII. Benedek címerét találjuk. Ebben az időben (1394-1423) tehát az avignoni pápai könyvtár tulajdona volt. Innen Jean Babtiste Colbert (1619-1683) könyvtárába került. Mai vörös szattyánbőrrel borított fedőlapjait is Colbert könyvtárában kapta, mert az ő címere díszíti azokat. Innen vándorolt később a királyi könyvtárba, a mai Bibi. Nationaleba.

MS. PARISINUS 5150.

A párisi Nemzeti Könyvtár harmadik, minket itt érdeklő darabja a XIV. századi eredetű, *Fond latin 5150*. mai jelzetű pergamen-kézirat. Elejétől végig egy kéz írása. Nagysága 310X215 mm, az írott tüköré pedig 230X165 mm. 175 számozott lapot tartalmaz. Számozása

ugyanúgy történt, mint a Ms. Paris. 5142-nél. *Richardus elbeszélését nem tartalmazza.* Mai borjúbőr kötése XVIII. Lajos korából (1814-24) való: az ő címere díszíti.

A kézirat első tulajdonosa *Petrarca* (1304-1374) volt.²²⁶ A Az első könyvtárnokok megörökítették Petrarcanak egy azóta eltűnt jegyzetét: „*Missus de F tor entia ubi mee . . . anno 1361, 5 iunii ad nesfperum.*”

Ézek szerint nagyon valószínű, hogy kéziratunk forrása vagy a Ricc. 228., vagy a Misc. Arm. XV. t. 1., vagy a Paris. I. jelű kéziratok egyike lehetett.

MS. PAL. LAT. 965.

A Vatikáni Könyvtár kéziratosztálya őrzi a fenti jelzetű, XIV. századbéli pergamen-kéziratot. A lapok nagysága 836X240 mm, az írott tüköré pedig hasábonkint 222X70 mm. Anyaga rendkívül erős pergamen. Az összes lapok száma: 254; valamennyi számozott. Az újabb, gépi számozás tökéletes sorrendben megy végig a kéziraton, az egykorú számozás azonban hibás, amennyiben a 139. sorszám után a 180. következik. Azonban – amint az egykorú tartalomjegyzékből kitűnik – sem lap, sem szövegi rész nem hiányzik, csak a számozást vétette el a másoló.

A 3^r és 91^r lapok különösen díszesek. Az előbbinek iniciáléjában II. János francia király alakja látható. A szöveget keretező, növényi elemekből álló díszítés XIV. századi francia munkára vall.²²⁷ A rendkívül díszes hártakódex elejétől végig egy kéz írása. Az írás egyenletes, igen jól olvasható.

A 201^r lapon (új számozás!) kezdődő Richardus-féle beszámoló iniciáléja szintén kivételesen díszes. Két, összefonódó nyakú, tátongó szájú, nyelvét öltögető sárkányt ábrázol.

A kéziratot erős, barna teljesbőr kötés védi. A 203^v lapon található feljegyzés szerint egykoron a kirssgarteni kolostor tulajdona volt.

A. Ms. Bonon. Univ. 477. fedő'táblája XIV. Benedek címerével.
(Piros bőr, arany díszítéssel. Hátsó oldala ugyanilyen.)

XII. tábla.

A Ms. Ricc. 228, fedőtáblája.
(Hátsó oldala ugyanilyen.)

VIII.

A KÉZIRATOK TÖRTÉNETE

A Liber Censuum régibb eredetű pergamen-példányainak igen érdekes történetük van. Majdnem azt mondhatnók, hogy mindegyik külön egyéni életet élt; pályafutásuk annál változatosabb, minél több súllyal szóltak bele az Apostoli Kamara ügyvitelébe. Áttekintésüket Cencius eredeti művével kezdjük.

MS. VAT. LAT. 8486.

Még munkánk legelején említettük, hogy Cencius művét megelőzően is volt már az Apostoli Kamarának (ahogy azidőben a pápai kincstárt nevezték) több, különböző korból származó jövedelemjegyzéke, de ezeket inkább csak kísérleteknek tekinthetjük. Az első rendszeres, ha nem is minden vonatkozásban megfelelő jövedelemjegyzéktt Cencius kamarás elgondolása alapján készítették 1192-ben. 1228-ig csak ez az egyetlen egy példány volt a Liber Censuumból, és azt az Apostoli Kamarában őrizték, mivel ott mindennapos hivatalos használat tárgya volt.

Fabre említi, hogy talált egy kétségbe nem vonható bizonyítékot arra nézve, hogy ebben az időszakban valóban csak Cencius műve volt az egyetlen Liber Censuum Rómában. Ugyanis a bolognai spanyol kollégium könyvtárában kezébe került egy formularium (215.

jelzet); ennek a 105. lapján van egy – a Liber Censuumból vett jegyzet, majd egy utalás, amelyben a jegyzet szerzője hivatkozik arra, hogy a Liber Censuumnak melyik helyéről vette adatát: „. . . *et hoc scriptum est in ultima pagina undecimi quaterni censualis camere domini pape ...*” Minthogy a szóbanforgó jegyzetet Fabre valóban a Vat. Lat. 8486. kézirat tizenegyedik füzetének utolsó lapján találta meg, kétségtelen, hogy az ismeretlen szerző (1236 előtt) csakis ezt a példányt használhatta forrásul.²²⁸

1192-től 1228-ig tehát csakis a Vat. Lat. 8486. jelű kézirat volt meg, és természetesen ebbe vezettek bele minden újabb adót és egyéb jövedelmet. Ma már azt is tudjuk, hogyan történt az adók bejegyzése: *rögtön*. Mihelyt kivetették az adót valamely egyházi testületre, azonnal belekerült az az adókönyvbe. Csak a bejegyzés után kerülhetett sor az adók behajtására. Ezért tapasztaljuk azt, hogy néhányhetes különbséggel kivett adókat is különböző időpontban vezették be a jegyzékbe.

1228 és 1236 között készült el IX. Gergely adókönyve, a mai Ricc. 228. jelű példány. Ez sokkal szebb, rendesebb és kényelmesebben kezelhető, és áttekinthetőbb is volt, mint az eredetije. A Vat. Lat. 8486. azonban mégsem került azonnal könyvtárba. Hosszú ideig ott feküdt még a Kamara asztalán, sőt az új adókat rendszerint csak ebbe vezették be, míg a Ricc. 228-ba csak jóval később másolták be *innen* azokat. Eszerint Cencius eredeti munkáját mintegy fogalmazványként használták a Ricc. 228. elkészülte után.²²⁹

Hogy milyen nagy volt Cencius művének jelentősége, megítélhetjük abból, hogy amikor IV. Ince elutazott Lyonba, hogy részt vegyen az oda összehívott zsinaton, magával vitte a Vat. Lat. 8486. jelű kéziratot is. (A 253. lap két, utólag beiktatott jegyzete 1247-ről,

illetve 1248-ról keltezve, Lyonban kerültek be az adókönyvbe.²³⁰) Amikor a pápa visszatért Rómába, a Liber Censuum ismét visszakerült az Apostoli Kamarába és folytatták benne az adók bejegyzését egészen X. Gergelynek Franciaországba való távozásáig. (1272) A jövedelemjegyzék ekkor ismét megjárta Lyont. Útközben Genfben is beleírtak egy ügyiratot, annak az írásnak a másolatát, amelyet a pápa adott *Berengario de Setureto de gestis per eum in camera domini pape*, 1275. október 10-én. Ez az akta van a kézirat utolsó oldalán.²³¹

Ez az időtáj fordulópontot jelent Cencius eredeti művének életében. Lassankint ugyanis a Ricc. 228. kézirat jelentősége a mindennapi használatban annyira előtérbe került, hogy ezentúl már nem is írnak be minden új aktát a Vat. Lat. 8486-ba, hanem csak az előbbibe, így pl. a Ricc. 228. kézirat 305-335. lapjain található, 1278-1279-ből származó gazdag okiratsorozat az eredeti munkából teljesen hiányzik. Fabre említi tanulmányaiban, hogy amikor 1264-ben Sinitius mestert Spanyolországba, 1282-ben pedig Giffredus de Vezzanot Angliába küldik az adók behajtására, a szóbanforgó adók jegyzékét nem a Vat. Lat. 8486-ból, hanem a Ricc. 228-ból másolták ki.²³²

Az ezutáni időkben a kamarai évkönyv eredeti példánya már csak egyetlen egy füzettel gyarapodott, de ez sem tartozik szervesen a könyvhöz. A kérdéses füzet a Szentszék időszakú (1288-1295-ig terjedő) igazgatására vonatkozó iratok gyűjteménye Viterboi Jakab kamarás összeállításában. Annyi tény, hogy sem tartalmilag nem tartozik a Liber Censuumhoz, sem alakilag nem illik bele a többi füzet sorozatába. Fabre úgy hiszi, nem is lehetett Viterboi Jakab kamarásnak az a szándéka, hogy ezt a füzetet is a Liber Censuumhoz csatolják; inkább valószínű, hogy merő véletlenségből kötötték azzal egybe.²⁸⁸

Mindenesetre tény, hogy amikor a pápai udvar az 1300-as évek elején átköltözött Avignonba, nem a Vat. Lat. 8486., hanem a Ricc. 2V8. jelű kéziratot jelölték ki hivatalos használatra, sőt az eredeti adókönyvet el sem vitték Avignonba, hanem Assisiben, Szent Ferenc kolostorának sekrestyéjében helyezték el.

A fontos kézirat assisi-i létéről is van néhány adatunk. Egy 1327. évi leltár csak általánosságban mond annyit, hogy volt a sekrestyében egy láda, amelyben - többek között - *libri censuum* is voltak.²⁸⁴ Egy 1334-ből keltezett okiratról azonban biztosan tudjuk, hogy Cencius eredeti műve valóban ott volt a sekrestyében. Ugyanis ebben az évben Benentesi Mathias assisi-i jegyző Pietro d'Atix kincstáros ellenőrzése mellett másolatokat készített a kolostorban őrzött fontos okiratokról és műveken*) összegyűjtötte mindazt az anyagot, ami a kezük ügyében lévő okmányokból a kolostorra és Tusciára vonatkozott.²³⁵

1339 tavaszán Giovanni d'Amelio, kincstári hivatalnok, aki Avignomból jövén Assisiben időzött, visszatért a pápai udvarba, s egyben több olyan kéziratot is vitt magával, amelyekbe a pápákról, az Egyháznak

*) Címe: *Hoc est exemplum seu transcriptum quarundam scripturarum repertarum in libro et registro antiquo scripto in cartis pecudinis in quadam cassa ligne a non ferrata, simplici, signat a desuvie cum numero LXXVIII in loco fratrum minorum sive ecclesia beati Francisai in Assiso.*

Az ezután köveikező *scripturae* bőségesen tájékoztatnak arról a regiszterről, ahonnan vették őket. Egy pillantással észrevesszük, hogy a Liber Censuumból származnak, és hogy a meglévő példányok közül csak az eredeti, azaz a Vat. Lat. 8486. felel meg teljesen az utaiásoknak. Először is a rubrikák számai, amelyeket ebből a *registrum antiquum*-ból vettek, pontosan «gyeznek a Vat. Lat. 8486. számaival; az assisi-i kéziratban számmal ellátott rubrikák a Vatikánban is meg vannak számozva, a számozatlanok pedig a Vat. Lat. 8486-ban is így szerepelnek.

biztosított kiváltságokról, adományokról, stb. volt szó. Ezek között a kötetek között, miként Ehrle bebizonyította, ott volt Cencius eredeti műve is.²³⁶ Érdeemes megjegyeznünk, hogy a XIV. századi avignoni leltárak egyike sem említi, sem a pápai levéltár, sem a könyvtár darabjai között.

A XV. században azonban már a hivatalos leltárak ismét említik, mégpedig a Vatikánban, ahova a Vat. Lat. 8486. visszakerült a Ricc. 228. és a Misc. Arm. XV. t. 1. jelű kéziratokkal együtt. A IV. Sixtus, VIII. Ince és X. Leo pápák idejében készült leltárak²³⁷ mind egyike említi ezt a három Liber Censuum-példányt, sőt azt is közlik, hogy közülük kettő fehér bőrből volt kötve, egy pedig (a Ricc. 228.) kötetlen volt. Egy, az 1533. évnél korábbi leltár,²³⁸ amelyet Fabre fedezett fel, egy negyedik Liber Censuum-példányt is említ a Vatikán tulajdonában lévő kéziratok között s az piros bőrkötésű.²³⁹ Azonban nem sokáig volt meg a négy jövedelemjegyzék együtt a Vatikánban. Éppen Cencius eredeti munkája volt az, amelyik Róma kifosztása alkalmával eltűnt a Vatikánból. Egy 1503. évi leltár²⁴⁰ a másik hármat pontosan felsorolja, de erről a kódexről mit sem tud. Nem sokkal később a Santa Croce bíborosa, a későbbi II. Marcellus pápa, leltárat szerkesztett a pápai könyvtár állományáról.²⁴¹ Az említett három bőrkötésű Liber Censuum-másolat ebben a leltárban is szerepel, de Cencius műve nem. Ám a III. Pál pápa idejében (1434-1549) szerkesztett nagy katalógus ismét négy példányról tesz említést.²⁴² Tudjuk, hogy *Onofrio Panvinio* ebben az időben találta meg a pápai könyvtárban az elveszettnek hitt eredeti Liber Censuumot és azt saját művéhez forrásul is használta.

Biztosan tudjuk, hogy a XVII. század legelején a Vatikánban még megvolt mind a négy Liber Censuum-példány. Ezeket, amikor 1611-ben (V. Pál pápa rende-

létére) megszervezték a Vatikáni Levéltárt, átvitték az újonnan létesített gyűjteménybe. Tény, hogy az első és második küldemény anyagában benne volt mind a négy hártakódex. Hogy melyik négy volt az, azt nehéz volna biztosan megmondanunk. Fabre szerint biztosan ott volt a mai Ms. Arm. XXXV. t. 18., a Ms. Ricc. 228., nagyon valószínűen a Ms. Ricc. 229. és negyediknek vagy a Ms. Misc. Arm. XV. t. 1., vagy maga az eredeti példány.²⁴³

Ha bekerült is Cencius eredetije a Vatikáni Levéltárba, semmi esetre sem maradt ott hosszú ideig, mert *Garampi*, a levéltári indexek csodálatos szorgalmú szerkesztője, a Marche d'Ancona egyik részletében találkozott az eltűnt kézirattal.²⁴⁴ Az is bizonyos, hogy *Muratori* is ismerte, mert forrásul használta *Antiquitates . . . c.* munkájához.

Biztosan azonban csak a XVIII. században tűnik fel újra. 1821-ben, amikor a Colonna-könyvtár 94 görög és 4 latin kéziratát áruba bocsátották, ezek között volt Cencius eredeti műve is. Egykorú feljegyzésből tudjuk, hogy Angelo Mai bíboros vette meg az alkalmi vásáron 300 tallérért a Vatikán számára.²⁴⁵

MS. RICCARDIANUS 228.

IX. Gergely, miként arról a IV. fejezetben már bővebben is volt szó, az Apostoli Kamara mindennapos használatának céljára másolatot készített Cencius eredeti munkájáról. Ez a másodiknak elkészült példány a mai Ricc. 228. jelű kézirat. Mivel kimondottan a Kamara hivatalos házipéldányának készült, felfektetése napjától kezdve azonnal beleírták az újabb keletű adókat is. Láttuk már fentebb, hogy előbb párhuzamosan használták a Vat. Lat. 8486. jelű eredetivel, majd a versenyben ez az újabb, szebb, kényelmesebben kezelhető és rendesebb példány lett a győztes és Cencius

művét könyvtári könyvvé minősítették. A Ricc. 228. elsőbbsége az 1262. utáni időkben már bizonyítható.²⁴⁰

Már IV. Kelemen pápa uralkodásának idejében (1265-1268) bekerültek olyan adatok az új Liber Censuumba, amelyeket a régibb eredetibe már nem vezettek be. III. Miklós alatt pedig (1277-1280) különösen szembetűnően gyarapszik a független adatokkal, mert ezek három teljes füzetet töltenek meg. (A Vatikán körüli földek adás-vételi szerződésai.) Ezekből az iratokból tudjuk azt, hogy ebben az időben a kéziratot *in sala palatii domini camerarii prope basilicam beati Petri apostoli*, tehát a pápai kincstárosnak (kamarásnak) a Sz. Péter bazilikájának közelében lévő palotájában őrizték.²⁴⁷ Fabre két bizonyítékot is felemlít arra nézve, hogy IV. Miklós korában is (1288-1292) a Ricc. 228. jelű kéziraté volt az elsőség.²⁴⁸

Amikor a pápák átköltöztek Avignonba, V. Kelemen (1305-1314) több más, fontos kézirattal, így VIII. Bonifatius és ÁL Benedek jövedelemjegyzékeivel együtt a Ricc. 228. jelű kódexet is átszállíttatta Avignonba. Hosszú, ökrösszekereken megtett út után tehát megérkezett kéziratunk a pápaság Alpokon túli új székhelyére, míg a Vat. Lat. 8486. Assisiben maradt. Tudjuk, útközben többször is ellenőrizték, hogy a nagyfontosságú kézirat nem vészett-e el. Spoletoi János 1305 szeptember 20-án Perugiában vette át és maga kísérte tovább a kódexet, majd átadta Gubbiói András pápai kincstárosnak, az utóbbi pedig Bordeauxban Saint-Marcel bíboros kezébe továbbította.²⁴⁹ Az 1314. május 29-i avignoni leltárban már szerepel.²⁵⁰

Avignoni tartózkodásának nyomait több, ott bejegyzett okirat őrzi. így 1327-ben, 1341-ben, 1344-ben és 1346-ban vezettek bele több adatot a Szentszéknek közvetlenül adózó egyházakra vonatkozóan.²⁵¹ Elmondhatjuk, hogy az egyházszakadás idejében, 1402-ig bezáróan, állandóan gyarapodott. Az utolsó akta, amelyet

XIII. Benedek rendeletére 1402-ben még bevezettek a kéziratba, Berry hercegnek VII. Kelemen kezébe tett 1391. évi esküje. Miért ért véget ebben az időpontban a Ricc. 228. fejlődése, ki tudná azt ma már megmondani. Tény, hogy XIII. Benedek rendeletére erről a példányról is másolat készült, a Ricc. 228. pedig egyszerű levéltári kötetté szorult vissza.

Tudjuk még, hogy az 1369. évi avignoni leltárban is szerepel és eszerint ebben az időben fehér bőrkötésű volt.²⁵²

A fentiekből következik, hogy XIII. Benedek sem vitte el magával Peniscolába, hanem Avignónban hagyta. Elvitelére csak 1411-ben került sor akkor, amikor XIII. Benedek pápa csapatai kiűrtették Avignont. Az ekkor felvett leltárban is szerepel. E leltár szerint a kéziratot az avignoni kincstár alsó szobájában, a Sant Angelo torony aljában őrizték. Kötése még mindig az említett fehér bőrkötés volt.²⁵³

Avignonból a kézirat közvetlenül Rómába került és ott még belevezették a conclave döntéseit az egyházi jövedelmeknek a pápa és a bíborosok közötti felosztásáról. Ez az 1431. márciusában kelt okirat az utolsó, amelyet beleírtak. Ezután IV. Jenő pápa könyvtárában helyezték el. Itt találja az 1443. évben felfektetett leltár is. Ebből megállapíthatjuk, hogy a kéziratot rendkívüli becsben tartották. Régi kötése helyett pompás új, vörös bőrkötést kapott és nehéz ezüstcsatok tartották össze.²⁵⁴ V. Miklós (1447-1455) könyvtárának leltárában²⁵⁵ ismét szerepel, és innen pontosan tudjuk, hogy négy aranyozott ezüstcsat díszítette a féltett kötetet, fedőlappjai pedig violaszínű bőrrel bevont fatáblák voltak.²⁵⁶ Úgy látszik tehát, hogy 1443 óta még egyszer megújították a kötését. Az a tobzódó pompa azonban, amelyet a pápai udvar a ritka és becses kézirat kötésére áldozott, oda vezetett, hogy a hártya-

lapokat a fedőtáblákból kifejtették és a drága burkolatot az aranyozott csatokkal együtt ellopták. (Talán ugyanilyen ok miatt kellett újrakötni IV. Jenő óta is.) Tény, hogy amikor IV. Sixtus korában (1471-1484) Platina új leltárt készített, a Ricc. 228. kéziratot *sine tabulis* találták.²⁵⁷ Ugyanígy emlékezik meg a kézitról VIII. Ince 1484. évi és X. Leo 1518. évi (fentebb már említett) leltára is. Fausto Sabeo és Niccolo de Maggiorani 1533-ban leltározták újból a pápai könyvtárat; ebben a leltárban²⁵⁸ már ismét fehér bőrkötésűnek tüntetik fel a kéziratot. Az azonosítás munkáját Fabre végezte el. Megállapította, hogy III. Pál pápa idejében (1534-1549) *in bibliotheca parva secreta, in X HI. Caps a* volt, és 1840-es sorszámot kapott.²⁵⁹ A Ricc. 228. két védőlapja közül az elsőn, a lap alsó szélén valóban ott van még ma is az 1840-es szám.

A XVI. századból leltárak nem említik a kéziratot, de a római Biblioteca Vallicelliana két kézirata, nevesen az I. 48. és a N. 38. közli velünk,*) hogy abban az időben kéziratunk a Vatikáni Könyvtárban volt,

*) A Ms. Vallicellianus N. 38. jelű kódex 14 más kéziratok kódexnek a tartalmáról nyújt felvilágosítást. Felkérésemre Taksonyi József dr. úr volt szíves átnézni azt s így az ő – és Fabre adatainak összevetésével a Ms. Value. N. 38.-ról a következőket közölhetem:

A benne foglalt 14 tartalomjegyzék egyikében sem talált Taksonyi magyar vonatkozású dolgokra. Sorrendben negyediként közli a Liber Censuum tartalmát a Ms. Ricc. 228. alapján. Ez világosan kitűnik a tétel címéből: *Liber Censuum camerae signatum numero 445*. Tudjuk, hogy „B. 445” a Ms. Ricc. 228. régi jelzete volt. (V. ö. 531.) Tartalmából Fabre ezeket közli:

fol. 1. Pro bisantino solvuntur duae partes unius ilorení, etc.

fol. 65. Hec. sunt nomina episcopatum assistentium super apostolico lateri, nomina episcopatum pertinentium ad sacram sedem.

fol. 67. Nomina abbatiarum et canonicorum sancti Petri,
fol. 69. Denarius beati Petri...

s jelzete a már többször említett *B. 445.* szám volt. Ezt a jelzetet Fabre még saját szemével látta; amint mondja: „1889-ben még a kötés hátlapján lehetett látni a fekete tintával írt *B. 445. jelzést*”,²⁶⁰ de az a kötés 1890-1892 közötti javítása alkalmával eltűnt a fedőlapról. (Ma a régi jelzés újból látható. V. ö. i42. 1.) Említettük, hogy 1611-ben – V. Pál rendeletére – megszervezték a Vatikáni Levéltárat. A *Ricc. 228.* ekkor – még három másik *Liber Censuum*-példány kíséretében – azonnal a levéltárba került. Erre nézve tanúbizonyságot szolgálhat Michèle Lonigo 1611. évi jelentése,²⁶¹ valamint Contelori kéziratos műve.²⁶² Ebben

fol. 72. Diploma Eugenii IV de reformanda ecclesia ... (1431 és 1434) stb.

Taksonyi a vonatkozó részletről közli, hogy a *Liber Censuum* negyedikként beiktatott tartalomjegyzékének terjedelme mindössze két (2) oldal. Már ebből is kitűnik, hogy nem teljes, hanem csak vázlatos tartalomjegyzékről lehet szó. E jegyzék szerint a *Liber Censuum B. 445.* jelű példányában az 1-16. lapon a jövedelmek jegyzéke III. Cölesztinig, a 16-26. lapon ugyancsak a jövedelmek jegyzéke 1346-ig, a 26-34. lapon I. Károly szicíliai király levele és X. Gergelynek egy – Szicíliával szembeni – tiltakozása, a 34-36. lapon Gerardus de Ventadoro hódolata, a 36-40. lapon (?) Montis presul jelentése 1364-ből, és Ferdinánd király privilégiuma, a 40-47. lapon a lichefeldeni püspökség 1349. évi ügyei, a 48-69. lapon a jeruzsálemi, antiochiai és konstantinápolyi pátriárkátus adatai,

a 69-72. lapon az olasz, a szicíliai, a dalmát, a szardíniai és a korzikai püspökségek adatai,

a 72. lapon pedig IV. Jenő pápa egy oklevele található. Ha Taksonyinak fenti közlését összevetjük az 51. oldalon lévő táblázat adataival, valamint az 56-57. lapokon írottakkal, teljesen világosan láthatjuk, hogy a *Ms. Ricc. 228*-nak csonka tartalomjegyzékével van dolgunk, mert az valóban csak (az 50. oldalon jelzett) 1-8. számú füzetek és a 9. füzet első négy lapjának a tartalmáról nyújt felvilágosítást.

Ezek szerint a *Ms. Vallic. N. 38*-nak Richardus jelentésével semminemű kapcsolata sincs.

az utóbbiban az említett szerző gondos jegyzéket készített (magában a Vatikáni Levéltárban) a Ricc. 228. tartalmáról. Munkájának részletességére jellemző, hogy 153 lapból áll és minden okiratnak teljes címét pontosan közli, ami az azonosítás minden kétség nélkül való keresztülvitelére nyújtott lehetőséget.

Contelori haláláig (1635) a kézirat ott volt a Vatikáni Levéltárban, de már egyik utódja a következő megjegyzést fűzte (évszám nélkül) Contelori munkájához: „ezt az indexet Contelori Cencius kamarás valamelyik kódexéről készítette, az azonban most nincsen az apostoli levéltárakban, mivel a jelzett lapok számozása nem egyezik sem a titkos levéltári, sem az angyalvári kézirat lapszámaival”. Valóban, a Ricc. 228. máig is kiderítetlen módon elhagyta a levéltárat, és , sem ott, sem az Angyalvárban többé nem volt található.

Hogy több, mint száz esztendőn át kiknek a kezén vándorolt, nem tudjuk. 1759-ben tűnik fel újra akkor, amikor Stosch báró eladta a gyűjteményét. Ekkor a Riccardi-család vette meg az értékes kéziratot, s azt a mai nap is a Biblioteca Riccardiana őrzi. *) Hogy Stosch báró mikor és hogyan jutott a kézirathoz, nem tudjuk. Reá emlékeztet az az ő címerét ábrázoló *ex libris*, amelyet a fedőlap belsejére ragasztva találunk.²⁶³

MS. MISC. ARM. XV. t. 1.

A XIII. század utolsó esztendeiben, minden esetre 1279 után, a Ricc. 228.-ról másolták a fenti jelzetű kéziratot. Kezdetben a kancellária hivatalos példányának kellett lennie, mert van benne néhány olyan okirat is, amelyeket más kéziratokban nem találunk meg. Később kivonták a mindennapi használatból és a levéltárban helyezték el.

*) A Biblioteca Riccardiana jelenleg zárva van, és azt ma a Biblioteca Laurenziana igazgatósága kezeli.

Az avignoni számúzetésig teljes összhangban fejlődik a Ricc. 228. jelű kézirattal, de a számúzetés időpontjától kezdve ez a helyzet megváltozik. Valószínűnek látszik, hogy a Misc. Arm. XV. t. 1. csak nagyon későn került át Avignonba, mert bővítésére a XIV. században alig került sor.²⁶⁴ Emellett megjegyezzük, hogy még az Avignonban történt bejegyzések is függetlenek a Ricc. 228.-tól, amit az azonos tartalmú szövegek eltérő fogalmazása bizonyít. Ugyanezt bizonyítja az a tény is, hogy olyan okiratokat is tartalmaz, amelyeket a Ricc. 228.-ba sohasem vezettek be.²⁶⁵

Ezután sokáig az Apostoli Kamara levéltárában őrizték. Még itt is vezettek bele néhány okiratot, mint például Aragóniai Frigyes esküjét és utolsónak a boszniai királyné végrendeletét. (1487. okt. 20.) Az utóbbi okirat alatt ott találjuk R. bíboros kamarásnak és az Apostoli Kamara két klerikusának, névszerint Annius de Viterbonak és Ludovicus Agnellusnak az aláírásait egy jegyzettel együtt, amelyből kitűnik, hogy a kézirat ebben az időben *in Camera Apostolica* volt.

X. Leo pápa idejében – amint láttuk – az addigi három Liber Censuum-példány mellé egy vörös bőrbe kötött negyedik másolat is bekerült a Vatikán titkos könyvtárába. Fabre az 1533. évi leltár alapján bebizonyította, hogy ez a negyedik példány a Misc. Arm XV. t. 1. volt.²⁶⁶ Mivel pedig az előző leltárakban nem szerepelt, 1522 és 1533 között kellett a Vatikánba kerülnie.²⁶⁷ III. Gyula pápa idejében – az akkori leltár szerint – a XIII. számú ládában őrizték és az 1860. sorszámot kapta.²⁶⁸

Hogy mikor hagyta el a Vatikánt, pontosan nem tudjuk. Minden esetre valószínű, hogy 1611-ben átkerült a Vatikáni Levéltárba, majd innen az Angyalvár levéltárába. Annyi bizonyos, hogy sem a XVI. század végi leltárak, sem Silvio de Paolisnak 1610 ben készí-

tett leltára az Angyalvárban még nem említenek egyetlen Liber Censuum-kéziratot sem.

Az azonban már bizonyos, hogy 1614-ben kéziratunk az Angyalvárban volt. Ugyanis V. Pál pápa 1614 május 13-án kiadott egy, a mai napig is fennmaradt rendelkezést, amely szerint Cencius Camerarius művét egynéhány más kötettel együtt át kell szállítani a Vatikánba. Később ezt a kötetet áthúzással törölték az átszállítandók jegyzékéből. Kéziratunk tehát egyelőre ott maradt az Angyalvárban és egy közel egykorú lapszéli feljegyzés szerint jelzete itt: *Arm. 3. inf. ad sinistrum* volt. Amikor Confalonieri leltárt készített az angyalvári kéziratállományról, valóban ott is találta azt.²⁶⁹ Borgatti szerint akkoriban az Angyalvár levéltárában, így a 113. számú teremben is, ahol kéziratunkat tartották, a falak mentén körös-körül magas polcok állottak. Ezek közül csak a könnyebben hozzáférhetőket használták, s ezeket I-XV. sorszámmal jelölték. A polcok felső része használatlanul maradt mindaddig, míg Confalonieri szükségesnek nem látta felhasználásukat. Megszámozta a rekeszeket A-tól M-ig, de csak kevésbé fontos kéziratokat helyezett azokba. A levéltári állomány nagyobb részét a polcok alján hagyta és az okmányokat ott külföldi ládáknak (*capsulas*) helyezte el. A regiszterek egy része a ládákon kívül maradt. Ezeket nemcsak a polc, hanem a sor számával is megjelölték. Így a polcok alsó felén elhelyezett okmányok „*Armiorum inferiorum*” jelzést kaptak.²⁷⁰

Egy feljegyzés szerint itt állott egy 486 lapot tartalmazó Liber Censuum is, mégpedig az itt tárgyait kézirat.

1798-ban, mikor az Angyalvár levéltárát egyesítették a Vatikáni Levéltárral, kéziratunk új jelzettel kapott, ez volt a már említett „*A. A. Arm. I-XVIII. (A. Arm. III) 1291.*”^a Mai jelzete egészen újkeletű és

az Arm. XV-re vonatkozik, ahova más egyéb, régebbi polcokról származó darabokat is elhelyeztek.

1680-ban P. Margarini néhány egyéb kézirattal együtt egy Liber Censuum-példányt is adományozott az Angyalvár levéltárának. Fabre véleménye szerint ez a mai *Misc. Arm. XV. t. 2.* jelű kézirat lehetett, mivel ez is az Angyalvárból származik.²⁷¹

MS. RICCARDIANŰS 229.

A nagy egyházzsákadás idejében mindkét pápai udvarnak egyformán érdekében állott, hogy Cencius műve, vagy annak másolata a birtokában legyen. Ezért az Avignonba költözködő pápák a Liber Censuum egyik példányát magukkal vitték, majd lassankint a többi, hatáskörükben lévő példány is oda vándorolt. A római pápák, hogy ne kelljen a fontos művet nélkülözniök, csináltattak egy új másolatot: mai jelzetén a Ricc. 229. kéziratot, s azután hivatalosan ezt használták. Mig az avignoni pápák kamarájában Francia-, Angol-, Spanyol- és Skótország adóit vezették be a náluk lévő adókönyvekbe, Rómában az oda illetékes Németország és Italia adóit vezették be a Ricc. 229. jelű új jövedelemjegyzékbe. Ilyesformán ez a Liber Censuum-másolat mintegy ellenlábasa lett a többinek. Így tartott ez a helyzet az egyházzsákadás végéig.

A Rómába visszatérő pápák megtartották a Ricc. 229. példányt az Apostoli Kamarában és a XV. század egész folyamán továbbra is szorgalmasan vezették bele az újabb adatokat. Mivel minden egyes leírást elláttak keltezéssel, nem nehéz kialakulásának menetét követnünk. Látjuk 1420-tól kezdve az egyes adatokat, amint felsorakoznak egymás után, egészen Zsigmond császár kiváltságleveléig, amely az utolsó lapon kapott helyet.

F. Lavesius pedig az Avignonból visszatért kötetekből a Ricc. 229. első lapjára átírja a különféle pénznemek összehasonlító táblázatát. A legfőbb gyarapodás II. Pál és IV. Sixtus korára esik.

1486-ban kéziratunk még az Apostoli Kamara hivatalosan használt példánya volt. Tanúbizonyosságunk erre VIII. Incének egy hivatalos levele, a *Testimonialis de Libro Censuum*.²⁷² Ebben felsorolja a limoges-i és a rogez-i egyházmegyék adóit. Ezek az adatok pedig csakis a Ricc. 229. -ben vannak meg.

Hogy mennyi ideig maradt a Ricc. 229. az Apostoli Kamarában, nem tudjuk. Annyi kétségtelen, hogy 1533 és 1550 között egy olyan Liber Censuum-példány került be a Bibliotheca parva secreta-ba, amely az 1533. évi leltárban még nem, hanem csak a III. Gyula pápa korabeli leltárban szerepelt, de arra nézve semmi támpontunk sincs, hogy ez a példány éppen a Ricc. 229. lett volna. Fabre valószínűbbnek tartja, hogy inkább talán valamelyik másik kéziratnak, esetleg magának az eredetinek a visszakerüléséről van szó.²⁷³ Még arról is tudunk, hogy a XVI. század vége felé is volt egy Liber Censuum-kézirat az Apostoli Kamara levéltárában és ennek egykorú jelzete B. 59. volt. Hogy azonban ez a kötet a Ricc. 229. volt-e, vagy sem, nem tudjuk.²⁷⁴

Az V. fejezetben leírt papiros-kódexek majdnem mindegyikének első lapján található kis jegyzetben van szó arról, hogy azokat az Angyalvárban őrzött Liber Censuum-példányról másolták. Mivel pedig fentebb már említettük, hogy a papiroskódexek kettő kivételével valamennyien a Ricc. 229.-ből származónak látszanak, nem lehet vitás, hogy ebben az esetben a Ricc. 229.-nek az Angyalvár levéltárában is meg kellett fordulnia. Hosszú ideig semmi esetre sem lehetett ott, hiszen az angyalvári leltárak nem is említik; de hogy ott is tartózkodott egy ideig, Fabre szerint abból is bizonyosnak

látszik, hogy Confalonieri bizonyos olyan okiratokat is kivonatolt gyűjteményében, amelyek csakis a Ricc. 229.-ben vannak meg. A szerzőről pedig tudjuk, hogy ehhez a munkájához csakis az Angyalvárban őrzött forrásokat használta.

Másrészt tudjuk azt, hogy Michèle Lonigo, a Vatikáni Levéltár első prefektusa is állandóan használta ezt a kódexet. Ebből, és abból a tényből, hogy az 1624. évi angyal vári leltárban nem szerepel, következik, hogy a Ricc. 229.-nek vagy 1611-ben, vagy 1611-1623 között a Vatikáni Levéltárba kellett kerülnie. Azonban innen is rövidesen eltűnt, és nem is tudjuk, hol rejtőzött 1759-ig, amikor is Stosch báró gyűjteményének alkalmi vásárára a Ricc. 229. is ott szerepelt az eladásra kínált kötetek között. Fedőlapjának belső felén még ma is megtaláljuk a báró *ex libris-ét*. A Ricc. 229. vették meg a Ricc. 228. jelű példánnyal együtt. Ma is a Biblioteca Riccardiana tulajdona.

Talán nem tűnik szerénytelenségnek részemről, ha Fabre – nem egy alapos okkal támogatott – feltevésével szemben ellenvéleményt kockáztatok meg, és azt mondom: nem látszik egészen biztosnak, sőt a magam részéről nem is merném állítani, hogy a Ms. Ricc. 229. volt az az angyalvári példány, amelyből a papiroskéziratok származnak.

Vizsgálataim ugyan nem terjedtek ki az egész anyagra, miként azt Fabre tette, mert én csak Richardus jelentésének tanulmányozásával foglalkoztam behatóbban. Ám ez a néhányoldalas szöveg is meggyőző arról, hogy Fabre feltevése nem lehet tökéletesen helyes.

Vegyük csak szemügyre például, milyen alakban fordulnak elő a *Veda* és *Bundáz* nevek a kezem közt lévő 12 kézirat fénykép másolatain:

Pergamen-kéziratok	}	Ms. Ricc. 228. (eredeti)	Veda, Bundaz
		Ms. Arm. XXXV. t. 18.	
		Ms. Vat. Lat. 1437.	Veda, Bundam
		Ms. Pal. Lat. 965.	
		Ms. Paris. I. (valószínűen)	Veda, Bimdzaz
		Ms. Paris. 4.88.	
		Ms. Misc. Arm. XV. t. 1.	Vela, Bundaz
Ms. Ricc. 229.			
Papiros-kéziratok	}	Ms. Va' Lat. 6223.	Vela, Bundam
		Ms. Barb. Lat. 2514.	
P k	Ms. Cors. Lat. Col. 34. G. 22.	Vela, Budani	

Az első nyolc esetben, mivel a 2-6. kéziratok kivétel nélkül a Ricc. 228.-ból származnak, a névalak torzulása minden további nélkül megérthető és természetesnek látszik. De mivel magyarázzuk meg azt, hogy a Ricc. 229.-ben található *Vela* és *Bundáz* névalakok, (amelyek közvetlenül a Ms. Misc. Arm. XV. t. 1.-ben előforduló névalakok hű másolatai), az áttanulmányozott öt papiros-kézirat egyikében sem lelhetők fel, hanem ott *Vela* és *Budám*, illetve *Budani* alakokra találunk.

Ez a jelenség nem lehet a véletlen játéka, hanem csakis azzal magyarázható, hogy az az *angyalvári hártyakézirat*, amelyről a papiroskéziratok készültek, nem a mai Ricc. 229. jelű volt, hanem egy egyelőre ismeretlen *Liber Censuum*-példány, amelyben *Veda* helyett *Vela*, *Bundáz* helyett pedig *Budám* névalaknak kell lennie.

Igen valószínűnek látszik, hogy ez az ismeretlen példány a Ricc. 229.-nek a hű másolata. Ezért tartalmazhatja azokat az okiratokat is, amelyeket egyébként ma csak a Ricc. 229.-ből ismerünk. Egyébként – miként láttuk – semmi írásos nyoma sincs annak, hogy

a Ricc. 229. valaha is az angyalvári levéltárban lett volna, ellenben tudunk arról, hogy a XVI. század végén még megvolt egy olyan Liber Censuum-másolat is, amelyről ma semmit sem tudunk. Ez az Apostoli Kamara levéltára XVI. századvégi jegyzékének előbb említett B. 59. jelzetű kézirati példánya. Nem tartom lehetetlennek, hogy ez a (talán XIV. századi, vagy XV. század eleji) hártya(?)-kézirat lehetett az az angyalvári példány, amelyből a későbbi papiros-kéziratok származtak.

MS. ARM. XXXV. t. 18.

A Ricc. 228. jelű kézitről a XV. század első felében készült a fenti másolat. Egyike azoknak a ritka Liber Censuum-példányoknak, amelyek – kezdettől fogva máig – mindenkor a Vatikán tulajdonában voltak. Ezt a kéziratot már Platina 1484. évi leltára és X. Leo leltára is említi.²⁷⁵ Tudjuk, hogy 1533 táján fehér pergamen-kötése volt és a Kamara kisebbik titkos levéltárában volt a helye.²⁷⁶ III. Pál idejében az 1848. sorszámot kapta; az ebben az időben készült leltár szerint kéziratunk tökéletesen egyezik az 1840. számúval, amely nem más, mint a mai Ricc. 28\$.²⁷⁷ Úgy látszik, egy ideig kötetlenül volt, mert a 277. jegyzetben idézett leltár ezt mondja: *N° 1848: Cencii camerarii volumen liber sicut is numero 1840 huius capsae ex membrano (in rubro)*. Törölve ezek a szavak: *sine tegimento* és helyettük írták be: *in rubro*.

A XVI. században új beosztást kapott. Erre vonatkozik az a jegyzet, amelyet még ma is megtalálunk a kézirat első lapján: „*Inferius in pluteo XI° bibliothecae magnae secretae bibliothecae apostolicae.*”^f Tehát átkerült az apostoli könyvtár nagyobbik titkos osztályába. 1611-ben helyezték el a Vatikáni Levéltárban, ahol ma is őrzik. A XIX. század végéig itt a 2529.

sorszámmal szerepelt, de századunk elején visszakapta a Garampi által készített leltárban viselt jelzetét: Arm. XXXV. t. 18.

MS. PARISINUS 4188.

A párisi Bibliothèque Nationale 4188. számú Liber Censuum-másolatát XIII. Benedek pápa készítette. Címere – miként láttuk – két ízben is szerepel a kódexben. VIII. Kelemen, XIII. Benedek utódja, egész sor könyvet ajándékozott Foix bíboros apostoli legátusnak; ezeket ma a Foix-kollégium levéltára őrzi. Ám ebben a levéltárban a fenti kéziratot hiába keressük.

Ellenben Ehrle megtalálta Foix bíborosnak 1429. sug. 6-ról szóló jelentését.²⁷⁸ Ebben arról van szó, hogy amikor V. Márton legátusa átvette VIII. Kelemen lemondását, 1429. aug. 6-án találkozott az aragoniai király követeivel, akik átadták neki a lemondólevelet és a teljes meghódolás jeléül átnyújtották szent Szilveszter pápa tiaráját és a Római Egyház adókönyvét is; ezeket a legátus nagy örömmel vette át. Azonban Foix bíboros nem sietett átadni ezt a Liber Censuum-példányt a pápának, sőt még halálakor is a magánkönyvtárában találták meg azt. Ennek a példánynak első lapja ezzel a szóval végződik: *guidonne*. Fabre megállapította, hogy az itt szereplő példány azonos a Paris. 4188. jelű kézirattal.²⁷⁹ Nincsen adatunk arra nézve, hogy kéziratunk valaha is elkerült volna Rómába, ellenben tudjuk, hogy a párisi királyi könyvtár 1708-ban vette meg 50 livre-ért.²⁸⁰

IX.

FR. RICHARDUS BESZÁMOLÓJA A LIBER CENSUUMBAN

Ezideig elég rejtélyes és érthetetlen kérdés volt számunkra, hogyan került bele ír. Richardusnak Julianus első útjáról szóló leírása a Római Egyház jövedelemjegyzékébe. Egy történeti és földrajzi értékű út-leírás és az adókönyv között valóban nehéz – mai szemmel – kapcsolatot találni. Azok után azonban, amiket az előző fejezetekben megtárgyaltunk, eljutottunk oda, hogy szárlól-szárla boncolgatva a csomói, megkísérelhetjük a Julianus útjáról szóló kútfők körül még fennálló homályos kérdések végleges tisztázását.

Láttuk, hogy Cencius kamarás eredeti munkája még 1235, tehát Julianus elutazása *előtt* elvesztette hivatalos jellegét és annak szerepét a IX. Gergely korában készített másolati példány, a Ricc. 228. vette át A Vat. Lat. 8486. tehát nem tartalmazza és soha sem tartalmazhatta Richardus leírását, ellenben a Liber Censuumnak abban a kötetében, amely szigorúan egy-

lenet tenet sem ketseges, sem vitas, nogy *a 10 keziratos kútfő közül* a Ricc. 228. jelű az eredeti.*) Ez a

*) A 2. és 3. a. id. munkák szövegeltérései alapján ennek a valószínűségét hangoztatta *J. Bromberg* 280/1. a. id., Helsinkiben 1940-ben megjelent tanulmányában.

megállapítás a forrásban előforduló földrajzi nevek kiértékelése és helyes magyarázata szempontjából különös jelentőségű.

De lássuk most, hogyan került bele ez az értékes leírás a Liber Censuumba. Ami a helyét illeti, levezetük, hogy az úgynevezett görög füzetben (vagy kötegben) a Niceába kiküldöttek terjedelmes jelentése *után* következik. Ez a füzet Dem tartozott a Ricc. 228. eredeti magvához; nem is tartozhatott, mert a legősibb füzeteket (kézírásuk jól elkülöníti őket a későbbi hozzátoldásoktól), 1228 táján állították össze. Leírtuk, hogy a görög füzet 1253 és 1279 között került bele kéziratunkba, tehát legalább két évtizeddel Julianus utazása (1235-1236) után.

IX. Gergely kiküldöttjei 1233-ban jártak Niceában. A görög füzetben a két egymást követő okirat kelte között is – ezek szerint – legalább három esztendő különbség van. Mivel azonban a szóbanforgó két szöveg ugyanazon kéz írása, nyilvánvaló, hogy az eseményeknél későbbi, de egyidejű másolatokkal van dolgunk. Igaz ugyan, hogy a görög füzet hártyalapjainak anyaga egyezik a kézirat többi lapjaiéval és ez is szabályos nyolclapos füzet, mint a kézirat füzetének legtöbbször, azonban alakja elüt a többiekétől; és ez máris felkelti azt a gyanút, hogy ezeket a szövegeket eredetileg talán nem is a Liber Censuumba szánták.

Ami az okiratok tárgyát illeti, semmiképpen sem tartozhattak az Apostoli Kamara, hanem csakis a Kancellária hatáskörébe. A niceai megbeszélésekről szóló irat annak a terjedelmes levélnek a másolata, amelyben a pápa kiküldöttjei számoltak be urukoak és megbízójuknak tárgyalásaik eredményéről. Ezt a levelet a pápai kincstár nem őrizhette éveken keresztül; az csakis a Kancellária levéltárába tartozhatott. A Richardus-féle leírás – függetlenül attól, hogy milyen körülmények között és ki írta azt – tárgya szerint szintén

elüt a kincstár ügykörétől. Egyáltalán nem kétséges előttünk, hogy az ú. n. görög füzet nem is az Apostoli Kamarában, hanem a pápai kancellária másolótermében készült.

Ezek után azt kérdezhetnők, ki, mikor és miről készítette azt. Hogy erre a kérdésre felelhessünk, előbb tisztáznunk kell a beszámolónak, mint írásműnek a természetét.

Már hat évvel ezelőtt leszögeztem azt a biztos tényt, hogy *fr. Richardus beszámolója nem levél.*²⁸¹ A XIII. századi levelek (akárcsak a maiak is) megszott és nagyon is kötött formájúak. Feltétlenül levél volt pl. a Julianus második útjáról szóló beszámold eredetije.²⁸² Ha összevetjük ezt Richardus elbeszélésével, minden további nélkül be kell látnunk, hogy az: utóbbi nem tartozhatik a XII. századi levelek csoportjába.

Eredetédek meghatározásában nagy szerepet játszik az a tény, hogy Julianus szerzetes első utazása után megfordult Rómában. A második útjáról szóló levélnek a *Pal. Lat. 443.* jelű vatikáni kódexben őrzött másolatában ezt olvassuk: „*Herum dum ego remansi in curia Romana...*”²⁸² vagyis: „*Midőn én a római kúriában másodszor időztem ...*” stb.

Nem áll szándékomban, hogy az események taglalására bővebben kitérjek; ezt megtalálja az olvasó 1 és 2 a. id. munkáimban. Arról van szó, hogy IV. Béla királyunk, felismervén Julianus híradásának – európai vonatkozásokban is – rendkívüli jelentőségét, hazatérése után azonnal útnak indította a derék szerzetest» hogy személyesen tegyen jelentést útjának eredményeiről, s különösen a tatárookra vonatkozó hírekről,, IX. Gergely pápának. Julianus körülbelül 1237 január havának közepe táján érkezett vissza kolostorába és még ugyanannak az évnek a végén nekivágott az orosz- lengyel pusztaságnak, hogy másodszor is felkeresse

uralvidéki véreinket.²⁸⁴ Neki tehát mindössze hét-, legfeljebb nyolc havi ideje volt arra, hogy közben ellátogathasson Rómába. Ha a Budapest-Róma közötti távolságot tekintjük, annak megtételére – abban az időben, lóháton – legalábbis 20-25 napot kell számítanunk. Mivel pedig ott is néhány hetet, talán egy hónapot is időzött, bátran mondhatjuk, hogy római útja legalább három hónapig tartott. Arról tehát nem lehet szó, hogy a két útja közötti időszakban kétszer is elment volna hazánkából Rómába, hanem a fenti szöveget vagy úgy kell értelmeznünk (és ez a valószínűbb), hogy Julianus egy ízben, még első útja előtt is járt a pápai kúriában, vagy úgy, hogy római tartózkodása során két ízben volt a pápánál kihallgatáson.

Közbevetően meg kell jegyezni, hogy Rómában abban az időben már állott a Monte Aventinon a domonkosrendiek Santa Sabina kolostora. Ez a legrégebb, 1215. évi alapítású római dominikánus kolostor, és akkoriban még nem is volt a rendnek több fészke az Örök Városban.²⁸⁵ Julianus tehát – semmi kétség! – itt szállott meg. A kolostort ma is ugyanabban a formában találjuk, mint ahogyan az a XIII. század elején állott. Az egyetlen lényeges különbség az, hogy a chiostronak a Tiberis felőli oldalán a folyóra nyíló ablaksora volt. Ennek egyes oszlopai még a mai napig is megvannak, de az ablakokat befalzták.²⁸⁶ (A kolostorban egyébként megtaláljuk Szent Domonkosnak kápolnává átalakított celláját is.)*

Mindenesetre valószínű, hogy Julianus a Santa Sabina kolostorból nem egyszer látogatott el a Kúriába és az is kétségtelen, hogy IX. Gergelynek személyesen tett jelentést.

*) A kolostor melletti bazilikát – a régi mintájára – 1914-1919-ben építették újjá.

Korábban az volt a nézetem, hogy a jelentéstétel alkalmával talán valamely Richardus nevű kúriai klerikus-írnok kivonatot készített Julianus előterjesztéséről.²⁸⁷ Ma – a forrás eredetének bővebb ismeretében – felfogásom megváltozott.

Már Szabó Károly észrevette, hogy a Riehardus-féle elbeszélés bekezdő sorai szoros rokonságban vannak, kifejezései élénken emlékeztetnek a magyar Anonymus művére.²⁸⁸ Majd Hóman Bálint kimerítő tanulmányban^{288/i} bizonyította be, hogy Richardus elbeszélésének kezdő sorai nem Anonymus művéből, hanem a magyar krónikák közös ősforrásából, az 1091-1092 táján készült, Szent László-kori „Gesta Ungarorum”-ból idéznek részleteket. Ezt tökéletesen bizonyított történeti ténynek fogadhatjuk el. Már pedig nem valószínű, hogy 1237-ben, Richardus elbeszélésének keletkezése idejében ebből a legősibb magyar Gestából másolatok lettek volna külföldön, különösen pedig a római Kúriában is. Ha tehát a leírás bevezető része valóban a Szent László-kori „Gesta Ungarorum” nyomán készült, (amint azt vitathatatlanak látjuk) csak három feltevési lehetőségünk marad. Az egyik az, hogy amikor Julianus hazaérkezett első útjáról, a rendben elbeszélte utazásának történetét, s azt egy Richardus nevű rendtestvére – *emlékezetből* – írásba foglalta. Emellett a felfogás mellett tanúskodik az a tény, hogy egyrészt a leírás harmadik személyben beszél Julianusról és társairól, másrészt az, hogy az események részletezésében bizonyos Ötletszerűség mutatkozik. Nem nehéz elképzelnünk, hogy a hosszú utazástól teljesen kimerült és pihenésre szoruló Julianus nem nagy mértékben vett részt az írás megszerkesztésében. Mivel pedig Richardus testvér arra törekedett, hogy kerekded írásmű kerüljön ki keze alól, röviden összefoglalta, mi készítette a magyar dominikánusokat az óhazabeli magyarság keresésére, s egyben röviden kitért Ottó testvér és társai

korábbi útjára is.²⁸⁹ Természetesnek találjuk, hogy korának szokása szerint a bevezetéshez már meglévő szövegre, nevesen ez esetben az azóta elveszett Szent László-kori „Gesta Ungarorum” elbeszélésére támaszkodott. És ha feltesszük, amint az nagyon valószínű is, hogy a leírásnak az volt a célja, hogy a Római Kúriát tájékoztassa Julianus utazásának eredményeiről, nem csodálkozhatunk azon, hogy Richardus főleg az egyházi vonatkozású dolgokat, így elsősorban a megtérítendő népekre vonatkozó adatokat emelte ki. Abban az időben különben nemcsak az egyháziakat, hanem az egész művelt világot áthatotta a keresztény hittérítésnek minél szélesebb területre való kiterjesztésének vágya. S egyben ez volt a dolognak az az oldala, amely Rómát is legelsősorban érdekelhette. Első feltevésünk tehát az, hogy az így elkészült beszámolót – még Julianus római útját megelőzően – Rómába küldték.

Másik feltevésünk az, hogy Julianus – hogy előadásának írásos nyoma maradjon – nemcsak szóban adta elő Rómában úti élményeit, és viszontagságos utazásának jelentős eredményeit, hanem a még idehaza elkészített leírást is magával vitte Rómába és azt is átnyújtotta vagy a pápának, vagy a kancellárnak, mint-hogy a kancelláriában a pápai kihallgatás előtt – a djlgok rendje szerint – különben is jelentkeznie kellett.

A harmadik lehetőség az, hogy Richardus testvér IV. Béla királyunk egyik udvari nótáriusa volt. Mint ilyen, ismerte az udvari könyvtárban lévő Gesta-kat, s mint jól iskolázott ember, ügyesen alkalmazni, felhasználni is tudta azokat. Valószínűnek látszik, hogy a Julianus és elődjei útjáról szóló beszámolót egyenesen a király parancsára készítette IX. Gergely számára, és azt Julianus személyesen vitte magával Rómába.

Hogy a három lehetőség közül melyik az igaz, nem tudhatjuk, de nem is lényegbevágóan fontos kérdés ez. A legvalószínűbbnek a harmadik lehetőséget

tartom. A lényeg az, hogy így, vagy úgy, Richardus leírása Rómába került, és ott a *kancellária* iratai között őrizgették. Kétségtelen, hogy húsz év múlva (ha nem később) még mindig megvolt az eredeti leírás, mert a görög füzetbe való lemásolás alkalmával bizonyára ezt használták.

Hogy a görög füzet a kancelláriában és nem a kamarában készült, arra még egy fontos bizonyítékunk van. Ugyanis a Ricc. 228. jelű kézirat tartalmaz egy magyar füzetet is. Ez a XXVIII. füzet és tartalmát illetően a magyarországi egyházi tilalomra vonatkozó okiratokat gyűjti egybe. Tehát tárgya még inkább idegen az adókönyvben, mint a görög füzeté. És azt a meglepőnek tetsző tényt volt alkalmunk látni (a IV. fejezetben), hogy a magyar és a görög füzet (vagyis a XXVIII. és a XXXVII-XXXVIII. füzetek) nemcsak alakra teljesen hasonlóak egymáshoz, hanem írásuk is egy és ugyanazon kéztől származik. Semmi kétség: mind a két okiratsomó a pápai kancellária anyagából került bele (szándékosan, vagy véletlenül?) a jövedelemkimutatásba.

(Talán szemet szűrt az olvasónak, hogy a fentiekben szó volt arról, hogy Cencius első utódja is bizonyos Richardus volt. Neve első ízben 1198. aug. 14-én jelenik meg a Liber Censuum eredeti kéziratában.^{29*} Gondolhatnánk arra is, vajjon nem ez a Richardus kamarás vezette-e bele a Liber Censuumba a leírást, vagy nem ő illesztette-e bele azt a saját neve alatt. Ennek a feltevésnek két érv szól ellene. Egyik az, hogy a Liber Censuumban szereplő kuriális tisztviselők neve mellett mindig megjelölik az illető tisztségét is; a másik az, hogy a kamarási tisztséget fiatal egyén nem nyerhette el. Ha Richardus kamarás 1198-ban csak 50 éves lett volna is, 1253-ban már semmiképp sem élhetett, de ha élt is, bizonyos, hogy nem volt már sem 1237-ben, sem később kamarás. Annyival is inkább

nem, mert – miként láttuk – már 1235-ben bizonyos Benedictus camerarius állott az Apostoli Kamara élén. így ezt a feltevést el kell ejtenünk.)

Richardus fr. személyére vonatkozóan tehát véglegesen annyit állapíthatunk meg, hogy – a szó XIII. századi értelmében – irodalmilag képzett magyarországi dominikánus volt, s nagy valószínűséggel IV. Béla * királyunk egyik udvari jegyzője. Különösebb tisztséget a rend kebelén belül nem viselt, mert neve – tudunkkal – egyetlen más okiratban sem maradt fenn. Ami az elbeszélést illeti, feltétlenül a Julianus hazaérkezése utáni hetekben kellett készülnie, tehát 1237. első hónapjaiban.

Az a körülmény, hogy a leírás a görög füzetben szerepel, bizonyítja azt, hogy a pápai kancelláriában ezeket az értékes adatokat nem a pannóniai Magyarország, hanem elsősorban a keleti ismeretek bővülése szempontjából tartották fontosnak, és nyilván ott is őrizték az értékes iratot a keleti levelek és a keleti egyházakra vonatkozó okiratok között. Ez azonban még nem volna elegendő ok arra, hogy ezzel magyarázzuk meg a leírásnak a görög füzetbe való beiktatását, hiszen nemcsak ezt a kettőt, hanem több száz keleti vonatkozású okmányt is őrzött a kancellária. Hogy a niceai kiküldöttek levele mellett éppen Richardus beszámolóját tartották érdemesnek a lemásolásra, az bizonyítja azt, mennyire tudták értékelni már a maga korában is Julianus utazásának eredményeit. Ez természetes is, mert azok a területek, amelyeket Julianus bejárt, s amelyeknek keresztény, vagy a kereszténység felé hajló népeiről hírt adott, egytől-egyig közelebbi, vagy távolabbi szomszédai annak a görög egyháznak, amelynek egyesítéséről éppen Niceában tárgyaltak. A cserkeszek és az alánok között pedig éppen görög-keresztény papok tevékenykedtek, ahogy már a Kr. u. III-

IV. század óta megvetették a lábukat a Kaukázus északi síkságán.²⁹¹ Julianus útmutatásai emezeknél sokkal távolibb területeket vontak Róma érdekkörébe. Legyen elég, ha itt csak a mordvinokat említem.²⁹²

Hogy Richardus beszámolója a Ricc. 228. jelű kéziratból az abból közvetlenül vagy közvetve származó másolatok majdnem mindegyikébe belekerült, azon nem csodálkozhatunk. Ez magától értetődő következés. Azt azonban ki kell hangsúlyoznunk, hogy még olyan különleges rendeltetésű munkák szerkesztői is felvették válogatott anyaguk körébe, mint ahogy azt a Frigyes császár, vagy János király számára készült különleges kéziratok esetében láttuk. Ez a három kézirat: a Ricc. 228., a Vat. Lat. 1437. és a Pal. Lat. 965. érzékeltetik azt az általános érdeklődést, amelyet Julianus u. ázása Európaszerte keltett. Róma, a Német Birodalom és Franciaország: maga a XIII. századi Közép-Európa, a hatalom birtokosai, a béke hivatott őrzői. Míg Rómát a dolog vallási vonatkozásai érdeklik elsősorban, a másik oldalon politikai természetű érdeklődéskörre gyanakodhatunk. III. Béla idejében a Magyar Birodalom tekintélye nagyon megnőtt. Ha később vesztett is valamit az ország tekintélyéből, II. Endre és IV. Béla királyaink még mindig éisővonalbeli uralkodóknak számítanak. Vajjon nem féltek-e Német- és Franciaország uralkodói, hova nő a Magyar Birodalom ereje és tekintélye, ha Magna- és Minor Hungariát, avagy a Régibb és Újabb Magyarországot sikerülne valahogy egyesíteni, vagy az urai vidéki magyarságot sikerülne a Duna medencéjébe telepíteni. Nagy és komoly kérdés volt ez abban az időben. IV. Bélának, majd később Mátyásnak határozott szándékában volt, hogy baskir-magyar véreinket átvezetik az új hazába, de nagyon sok politikai érdek szállott szembe nemzeterosító elgondolásukkal. Az első ütközőpont a moszkovita fejedelmi érdekek voltak. Az

oroszk soha sem nézték jó szemmel a két testvérnép közeledését, mert félték a kétoldali nyomástól. Később a baskir-magyarság és a tatárok „szövetsége”, azaz véreink hűbérviszonya akasztotta meg ezeket a terveket.

Leszögezhetjük azt is: Julianus utazásának leírása akkor került bele a „görög füzetbe”, amikor Piano da Carpino és Willelmus de Rubruk (Rubruquis) már hitet tettek Pascatir, azaz Baskíria létezése mellett. Megvoltak a tanúk; az események, a kibontakozó keleti ismeretek igazolták Julianus úttörő eredményeit s 1253 táján, amikor a pápai kancelláriában számba vették a legfontosabb keleti adatokat, az említett utazók testes munkái mellett nem nélkülözhatték a hős magyar szerzetes útvjáról szóló szerény beszámolót sem.

A császári és királyi krónikaszerkesztők számára ilyen tanúbizonyosság nem volt szükséges. Ők olyan forrást használtak, amelynek hitelességéhez, adatainak valódiságához a gyanú árnyéka sem férhetett, hiszen forrásuk maga a *Liber Gensuum Ecclesiae Romanae* volt!

A dolgok között a logikai kapcsolatot tehát meglettük: a leírást beiktatták a görög füzetbe, mert keleti vonatkozású; a görög füzetet pedig betoldották a Liber Censuumba, mert a niceai megbeszélések tárgya valóban közeli rokonságban van egyéb – hierarchikus vonatkozású és az egyházi jövedelemjegyzékbe sorolt – okiratokkal. Reánk nézve mindenesetre igen nagy szerencse, hogy Richardus leírása éppen ilyen nagy tekintélyű és feltétlen hitelű kéziratba került be, mert így még a gyanú árnyéka sem férhet az utazás tényének és Julianus eredményeinek hitelességéhez.

X.

RICHARDUS BESZÁMOLÓJÁNAK HAZAI KÉZIRATOS MÁSOLATAI ÉS KIADÁSAI

CSELES MÁRTON

A Julianus utazásáról szóló beszámolóval hazánk fiai közül legelsőnek *Cseles Márton* találkozott.

A XVII. század vége felé egy kitűnő magyar jezsuitában, *Hevenesí Gáborban* fogamzott meg az a gondolat, hogy eredeti források alapján kellene megírni a magyar egyház történetét. Kishevesi Hevenesí Gábor (1656-1715) előkelő vasmegyei család sarja volt. Tizenöt esztendőskorában lépett a jezsuita rendbe s ott hamarosan igen jó nevet szerzett magának. Tanulmányai végeztével a bécsi, grazi, győri és nagyszombati rendházakban tanárként működött, majd a bécsi Szent Antalról elnevezett noviciátus és a bécsi kollégium, valamint a Pazmaneum rektorává lett. Igen bizalmas barátság fűzte *gróf Kollonich Lipót* esztergomi bíboros érsekhez, akinek állandó gyóntatója is volt.

Amikor Hevenesinek említett terve a XVII. század utolsó éveiben megérlelődött, azt azonnal Kollonich érsek elé terjesztette, mert remélte, hogy benne hatalmas pártfogóra talál. Reményében nem is csalódott. Hamarosan készen volt a forráskutatások részletes tervével és ennek értelmében a munkába bevont tudós papi személyek különböző hazai és külföldi levéltárakban azonnal munkába álltak. Így – többek között –

bekapcsolódott a kutatásokba *Cseles Márton* (1641-1709) jezsuita páter is. Őt Hevenesi – a rendfőnökkel egyetértésben – Rómába küldte azzal a feladattal, hogy a nemrég megszervezett Vatikáni Levéltár magyar vonatkozású anyagát nézze át, illetve másolja le.²⁹³

Cseles Márton talán reménységen felül is megfelelt feladatának. Tizenegy kéziratot kötetre terjedő anyaggal tért haza. Minden kötet végén ott találjuk Kollonich érsek hitelesítő záradékát. Művének címe: *Excerpta ex archivo Vaticano per Martinum Cseles, Tomi I-XI**) A kéziratokat jelenleg a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi *Ab. 50.* jelzet alatt.²⁹⁴

Érdekes, hogy az indexek Richardus elbeszéléseinek sem a címét, sem a helyét nem közlik. így kénytelen voltam mindazokat a köteteket átlapozni, amelyekben remélhettem, hogy a keresett másolatot megtalálom.**)

VIII. kt. 84-89. lapján valóban sikerült arra rátalálnom. A másolat így hangzik:

Copia

De facto Magnae Hungariae a Fratre Riccardo Ordinis Fratrum Praedicatorum invenio Tempore Dni Gregorii IX.

Inventum fuit. . . etc. (84. I.)

Explicit (89. I.): ... et eius obedientiae subiugari.

*) Részletes indexe: Catalogue manuseriptorum bibi. r. se. Univ. Budapestiensis, Tom. II. Pars. 1. 1889. 59.1. Pars, 2. 333-393., 397-700.]. (Bp. 1894.) Cseles műveinek indexét megtaláljuk *Lánczy Gyula*, Vatikáni anyagok Magyarországnak Sz. István király által pápai hűbérül való felajánlásához c. dolgozatában is. (Századok, 1901.) Ebben a dolgozatban a szerző a 917-921. lapokon közli Cseles kéziratának indexét is, de azt egy ismeretlen jezsuitának tulajdonítja. Művében egyébként a Szilveszter-bullával kapcsolatban téves következtetésekre jut.

***) *Benedek András* dr. úr, az Egyetemi Könyvtár titkára nagyon készségesen volt segítségemre ebben a munkában, amit neki e helyütt ismételtlen hálással megköszönök.

A szöveget az alábbi záradék követi (89. 1.):

Descripta in Bibliotheca Vaticana Anno 1695 die 2 et 24 Januar ii.

Anno 1695. Mense Januario descripta est haec Relatio de verbo ad verbum ex libro in folio in membrana conscripto elegantia caractere veteri in Bibliotheca Vaicana cui Titulus: In Secunda parte Cronicarum continentur ea, quae sequuntur. Habet materias miscellaneas, quas inter haec praesent. Compactura libri – est viridis cum armis Urbani VIII. ad utrumque latus, et repositus est in parte Bibliothecae Vaticanae, in qua servantur Libri Palatini Rheni num. 965. Videtur res acta ad annum 1230um ad usque 40um quo tempore Gregorius IX Summus Pontifex et Béla quartus Rex Hungariae tueront.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Cseles a Magna Hungáriáról szóló elbeszélést 1695. január 2-án találta meg és részben aznap, részben 24-én másolta le. Nem kétséges az sem, hogy a mai *Pal. Lat. 965-* jelű kéziratban akadt rá a szövegre; ezt egyrészt a záradékban meg is mondja, de még ha a kötet számát nem közölné, akkor is világos, hogy csakis ezt a kéziratot láthatta, mert egyetlen más kéziratban sem találjuk Richard us neve után ezt a jelzőt: *Ordinis Praedicatorum*.

Értékes az a megjegyzése is, hogy a kéziratot vörös bőrkötésben találta s azt VIII. Orbán címerei díszítették. Ma címerek nélküli, barnásvörös bőrkötés óvja, tehát 1695 óta azt újra kötötték. Másolata egyébként hű, csak a címe nem eléggé szabatos, valamint írásmódja is a klasszikus latin szabályaihoz igazodik. Csodálkozom azon, hogy Cseles sem a Vatikáni Könyvtárban, sem a – Levéltárban nem akadt rá a Richardus-íele elbeszélésnek egyetlen más példányára sem. Úgy látszik, a Liber Censimm-másolatokat (az eredeti kivételével) nem nagyon forgatta. Saját másolatát a Vatikáni Könyvtárban nem hitelesíttette.

DESERICZKY INCZE JÓZSEF

Cseles értékes másolata idehaza észrevétlen maradt. Bár az általa Összehordott, 11 kötetet számláló kéziratos anyagból igen sok érdekes és fontos okmányt használtak fel tanulmányaikhoz történétíróink, a Julíanus útjáról szóló leírás elkerülte figyelmüket. Desericzkynek kellett jönnie, hogy Richardus testvér elbeszélése nyomtatásban is megjelenhessék a magyar történetírás fórumán.

Desericzky Ince József 1702-ben született Nyírában. Középiszkolai tanulmányai után a kegyesrendi tanító-szerzetbe lépett és kezdetben Győrben tanárkodott. Elöljárói hamarosan felismerték képességeit és nem is késlekedtek, hogy azokat kamatoztassák. 1742-ben – mint a rend kormányzótanácsának tagja és mint a rendi generális tanácsosa – Rómába került. Négy évig tartózkodott ott s ezt az időt felhasználta arra, hogy a Vatikáni Levéltárban és – Könyvtárban búvárkodjék. Szorgalmasan kutattatta a magyarok származására – őshazájára, vándorlására és őseire vonatkozó kútfőket. Összegyűjtött lehetőleg minden feljegyzést, amit csak őseinkre és a velük azonosnak hitt szkítákra, amazónokra, hunokra, avarokra, kunokra és más rokonnépekre vonatkozóan a Vatikánban talált. Több évi munkásságának eredményét ötkötetes nagy műve tartalmazza; címe: *De initiis ac maioribus Hungarorum*. Budán jelent meg, 1748-1760-ban „Tipis Veronicæ Nottensteinin, Viduae.” A forrásokat – miként Hóman is kiemeli – teljes szövegükben közli. Bibliográfiai utalásai sok új anyagot tártak fel s bár módszere több kívánnivalót hagy hátra, mint az őstörténeti források kiadója, maradandó érdemeket szerzett.²⁹⁵

Római tartózkodásának harmadik évében Desericzky – a jelek szerint Cselestől függetlenül – ugyan-

csak a Pal. Lat. 935. jelű kódexben – másodszor is megtalálta Richardus leírását. Gondosan lemásolta, és a Vatikáni Könyvtár azidőbeni prefektusával, *Assemanus J. Simon*-nal²⁹⁶ hitelesítette azt.

A kézirat felfedezésének körülményeit – mintegy bevezetésként – a következőkben írja le:

„Midőn hivatalos minőségben tartózkodtam minde-
nek fejedelmi városában, mármint az 1745. év elején,
ismételten felkerestem a földkerekség legnagyobb könyv-
tárát, a Vatikáni Könyvtárt és megszereztem az ismer-
etekben kiválóan gazdag, nagyméltóságú vezetőségé-
nek barátságát, akiknek különös gondjára bízta a ma
legnevezetesebb kódexek megőrzését. És mivel már a
múlt évben hozzáfogtam, hogy jegyzeteimet időrendileg
kellően összeillesztgessem, megkértem a levéltár jeles
őreit, ezeket az igen kiváló férfiakat, akik meglehető-
sok „Lucubratio”-juk eredményeinek közzétételével
szereztek nevet maguknak, méltóztassanak megjelölni
az utat és módot, hogyan kutathatok a hunokra és
magyarokra vonatkozó régi feljegyzések után a köny-
veknek és kéziratoknak e megszámlálhatatlanul gazdag
tömegében. Minthogy e nagyon művelt férfiak rendkívül
barátságosan s hamarosan beleegyeztek, hogy igen sok
jegyzéket átolvashassak, kedvező előjelek után rátalál-
tam arra a helyre, ahol a cím ezt az emlékezetes kéz-
iratot jelölte meg. Erre azután a rengeteg többi közül
kikerestem ezt a kódexet. Az egykoron – jellegzetes
gót betűkkel – oly gyönyörűen hártýára írt sorokat
gondosan lemásoltam és a hivatalos színezet végett,
nemkülönben annak hitelessége kedvéért megkértem
egyúttal az említett nagyméltóságú vezetőség egyik tag-
ját, hogy az azonos másolat díszül tanúsítsa írásban
annak helyességét, s bizonyítsa az emlék régi szármá-
zását. Ennek szószerinti szövegét e fejezet végén he-
lyeztem el.. .”²⁹⁷

Assemanus hitelesítő záradéka az alábbi:

„*Testimonium Authentieum Legitimae transcriptionis Superioris Manuscripti*]. Hoc Apographum ex Codice manuscripto Palatino Vaticano 965, pagina 200. descriptum, cum suo Autographo concordare, et Autographum ipsum membranaceum, in folio esse exaratum, atque perantiquum testőr. E Bibliotheca Vaticana, die 25. Februarii Anno Domini MDCCXLVI. Joseph Simonius Assemanus, Bibliothecae Vatic. Praefectus.”²⁹⁸

Ez a záradék nem hagy semmi kétséget sem a másolat forrását illetően. Richardus elbeszélése a Pal. Lat. 965. jelű kódexben valóban a 200. levél rectójának *bal* (heraldikailag jobb) hasábján kezdődik és a 202. versoján ér véget. így a régi számozás szerint. Az újabb számozás alkalmával minden egyes lap egy egységgel magasabb sorszámot kapott, s ezért a modern számozás szerint a beszámolót a 201^f-203v lapok tartalmazzák.

Desericzky feltétlenül tisztában volt a beszámoló átütő erejű jelentőségével. Erre vall az, ahogy leírta megtalálásának körülményeit, hogy Assemanussal hitelesítette azt, s végül, hogy oly bőségesen ellátta jegyzetekkel. Ő írta le legelőször azt a feltevést, amellyel a későbbiekben annyiszor találkozunk, hogy Richardus fráter a domonkosrend magyar tartományának vagy vikáriusa, vagy komisszáriusa lehetett. Lehetségesnek tartja, hogy IV. Béla parancsára Richardus válogatta ki azt a négy barátot, köztük Julianust is, akik megkísérelték az utat. A visszatérő Julianus – szerinte – természetesen kiküldőjének számolt be útja eredményeiről, s az közölte írásban Rómával a hírt. (Nem lehetetlen, hogy ez a feltevés a helyes, de nem tartjuk nagyon valószínűnek.)

Megállapítja, hogy IX. Gergely pápa és IV. Béla magyar király uralkodásának ideje, valamint a Julianus útjáról szóló időrendi adatok között teljes az összhang.

Gondosságára jellemző, hogy a beszámoló e részletéhez: „. . . Onnan költözött ki népeivel együtt a hét vezér . . .” megjegyzésképp felsorolja a vezérek nevét s nem mulasztja el, hogy Bonfinire s Thurócziira hivatkozzék.

Helyesen vélekedik Ottó atya útjáról. Megjegyzi, hogy annak vagy II. Endre uralkodása idején, vagy IV. Béla uralmának korai kezdetén kellett megtörténnie. Érdekesen vélekedik Ottó útjának eredményéről. Azok a barátok, írja, akik a második expedícióra indultak, semmiféle útbaigazítást sem kaptak Ottó frátertől. Mégis elindult a négy barát, nyilván IV. Béla parancsára, hogy felkeresse a magyarság szülőhazáját. A harmadik expedíciót ugyanezen céllal, amint Bonfini megírja (Dec. I. Lib. II. pag. 39), Mátyás király küldte ki a XV. században.

Asszán Bolgárországról és Romániáról (Tráciáról) teljesen helyes magyarázattal szolgál.

Az Alániáról szóló részhez: „. . . Ibi continuus est guerra ...-” etc. megjegyzi, hogy a XIII. századbeli latin nyelv a bellum szót szívesen felcserélte az olasz eredetű guerra szóval. Hasonló eseteket idéz Mátyás és Ulászló királyok idejéből.

Kétségkívül ismerte Desericzky az 1223. évi eseményeket is, ami kitűnik azon megjegyzéséből, hogy a tatárok Julianus útját megelőzően már jártak Magna Hungáriában, majd délnek fordulván, eljutottak a Kaspi tóig, sőt leigázták Perzsiát is. Megállapítja, hogy ezek az adatok a Julianus útjáról Írottakkal tökéletesen egybevágnak.

Már Desericzkynek is feltűnt, hogyan nyilatkozik Julianus az ázsiai magyarok vallási életéről. Mintha csak menteni akarná őket: Az ázsiai magyaroknak – írja – minthogy igen hosszú időn keresztül teljes elszakítottságban éltek a keresztény népektől, nem lehetett fogalmuk a mi keresztény Istenünkről. Ám, kiált

fel, már a szkítákról is megírták (pedig ők voltak ezek a magyarok!), hogy nem imádtak bálványokat Isten gyanánt. Ha háborút kezdtek, nem volt más szent tárgyuk, csakis a kardjuk. Erre vonatkozóan Hérodotoszt, Clemens, Alexandrinust, Ferreus Acinacest, Bonfinit, Thuroczit, Lucianust, Priszkosz rhétort, Jordanest, Bél Mátyást, stb. idézi.

Desericzky Rómában szorgos, gyors és eredményes kuíatómunkásságot fejteit ki. A rendelkezésére álló idő rövidsége miatti kényszerű gyorsasága okiratmásolatai nyelvezetének és a helyesírás hűségének rovására ment. Nem idegenkedem attól a gondolattól sem, hogy nem egyedül, hanem segítséggel dolgozott, s ő csak tollbamondta az okiratok szövegét. Ennek folyományaképp másolatai az eredetitől eltérően klasszikus latin helyesírással készültek.

Mivel Cseles a leírás címét pontatlanul, Desericzky pedig hibátlanul közli, valamint mivel Assemanus hitelesítette is a Desericzky közölte szöveget, nem kétkedhetünk abban, hogy a kiváló kegyesrendi tudós valóban forgatta a Pal. Lat. 965. sz. kódexet. Mivel azonban ebben a kódexben egyáltalán nem remélhet senki sem magyar vonatkozású anyagot, nem tartom lehetetlennek, hogy Desericzky a Cseles-gyűjtötte másolattal már idehaza is találkozott. Ez azonban nem von le érdemeiből semmit sem, mert végeredményben mégis neki köszönhetjük Richardus beszámolójának legelső hiteles kritikai kiadását.

KAPRINAI ISTVÁN

Richardus testvér beszámolójának kézíratos másolatát megtaláljuk *Kaprinai István* (1714-1786) gyűjteményében is. Ez a kiváló jezsuita történész kezdetben Kolozsvárott, majd Kassán tanárkodott, a rend eltörlése után pedig Budára költözött és csak a tudománynak

szentelte életét. Őreá hárult az a feladat, hogy rendezze Heveneszi 133-kötetes gyűjteményét. A munkát el is végezte és 54 nagy ívrétű kötetet számláló külön gyűjteménybe foglalta azt össze.²⁹⁹ Ezt a gyűjteményt ma a budapesti M. Kir. Egyetemi Könyvtár *Collectio Kaprinayana* néven őrzi.

Ennek a gyűjteménynek XXXV. kötetében, a 451-453. lapokon találjuk meg Richardus elbeszélésének másolatát. Címe:

De facto Magnae Hungariae a Fr. Richardo ordinis Praedicatorum invento Tempore Dni Gregorii papae noni.

Incipit: *Invenium fuit...* etc.

Explicit (453 1.): *et eius obedientiae subiugari.*

Ezt pontosan ugyanaz a záradék követi, mint Cselesnél láttuk: *Descripta est haec Relatio Anno 1695. Mense Januario, de verbo ad verbum . . .* etc. Explicit: *... Rex Hungariae fuerant.*

Hogy ez a másolat nem az eredeti forrás, hanem Cseles Márton kézírata nyomán készült, nem szi. ved kétséget.

Érdekes, hogy a leírás még egy másolatban is megvan ugyanabban a kötetben, a 473-476. lapokon. Szövege és záradéka a fentivel teljesen azonos, azonban címe eltér a szokásostól, mintha Kaprinai a címben óhajtotta volna összegezni az elbeszélés tartalmát. Azt azonban nehezebb megmagyarázni, miért tulajdonítja Magna Hungaria felfedezését Richardus testvérnek. Lehetséges volna, hogy csak átfutott a szövegen és Julianus nevét nem is vette észre? Az alanti címből legalábbis erre tudunk csak következtetni. Az elbeszélésnek ugyanis ezt a címet adta (473. 1.):

Relatio de Facto Magnae Hungariae. De Moribus Magnae Hungariae Invento a Fr. Richardo ordinis praedicatorum Tempore Gregorii papae noni. – relatio.

PRAY GYÖRGY

Richardus elbeszélésének még egy kéziratos példányát őrzi a budapesti Egyetemi Könyvtár; ez Pray Györgytől ered.

Pray György (1723-1801) 1740-ben lépett a jezsuita rendbe. Előbb a hazai középiskolákban tanárkodott, majd a bécsi Theresianum tanárává lett; 1760-ban a budai teológia tanszékén találjuk, 1773-ban pedig, amikor a rendet eltörölték, a királyi kegy hivatalból Magyarország történetírójává nevezte ki. Négy év múlva (1777) a budapesti Egyetemi Könyvtár első őrje. Nagyszabású irodalmi működést fejtett ki a magyar történet, de különösen a magyar őstörténet és egyháztörténet művelése körül.³⁰⁰ Ő erőszakolta ki, hogy a Hevenesi- és a Kaprinai-gyujteményeket a budai kamarai levéltárból átengedjék a budapesti egyetemi könyvtárnak, ahol ezek kiegészítésére elhelyezte saját becses kézirat- és könyvgyűjteményét is. Neki köszönhetjük, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtárban (néhány kötet kivételével) ma is együtt van a XVIII. századi magyar jezsuiták kéziratos adatgyűjtése 379 vaskos kötetben.³⁰¹

Richardus leírását a *Collectio Pray ana* XXIX. kötetében találjuk. (N° 5.) Címe, akárcsak Desericzky-nél:

De Facto Hungariae Magnae a Fratre Richardo ordinis praedicatorum invento tempore Domini Gregorii papae nóni.

Ezt követi a szövegközlés, majd ugyanazzal a záradékkal fejeződik be, mint Cseles kézirati másolata. Ebből azt láthatjuk, hogy Pray Cseles kézirátára támaszkodott, de előzőleg összevetette azt Desericzky hitelesített másolatával és a címben mutatkozó eltéréseket kijavította.

munkája, ennek 316-318. lapján foglalkozik a Richardus-féle elbeszélés boncolgatásával.

Már a latin szöveghez is bő megjegyzéseket fűz. Kezdi azzal, nem olyan bizonyos, hogy a legelők elégtelensége miatt költöztek ki eleink az őshazából, ennek emlegetése csak hagyomány szerinte. Hivatkozik Bíborbanszületett Konstantinoszra; az ő feljegyzései szerint a magyarokat a szomszédos törzsek legyőzték (a Patzinacitis victi) s ezért kényszerültek elhagyni addigi hazájukat.

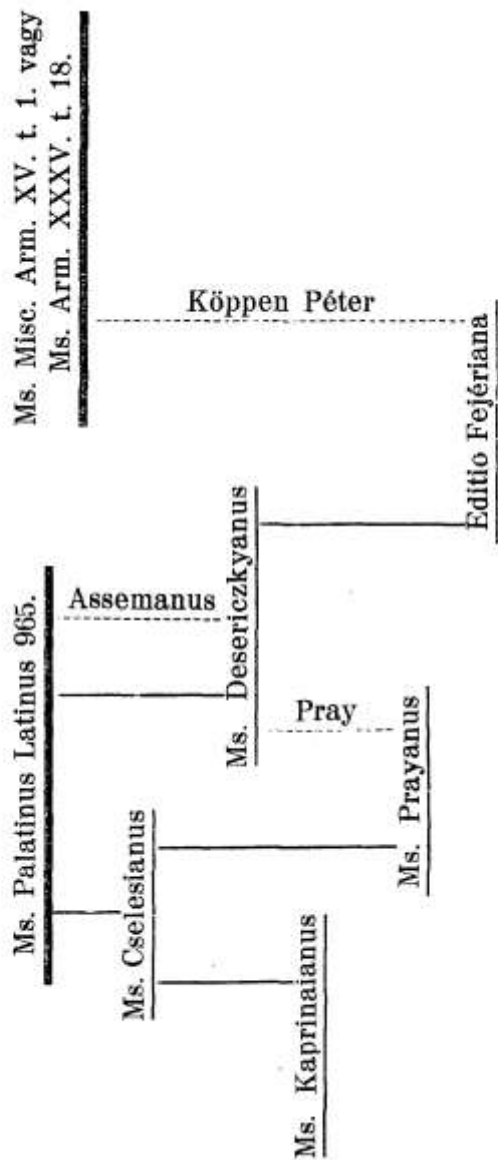
Ottó útjának időpontját illetően egyező véleményen van Desericzkyvel, és míg ez utóbbi Matrika helyét nem határozza meg, Pray – Bayerusra hivatkozva – megállapítja, hogy Szikhia a Kuban folyó két oldalán terült el, hozzásimulva a Fekete-tenger partjához.

A magyarok ősvallása kérdésében Pray szembe helyezkedik Desericzkyvel, és azt vitatja, hogy a régebbi kútfők szerint eleink már régidőtől fogva tisztelték a napot, holdat, csillagokat, az erdők vadjait, stb., és (Teofánész nyomán) felemlíti Ogurdának (Gordas) Bizáncban történt megkeresztelkedését is.

A beszámoló említi, hogy az ethiímenti magyarok hagyományaiban élt még az a tudat, hogy tőlük származtak a messzire szakadt, kereszténnyé lett magyarok. Pray rámutat, hogy Bíborbanszületett Konszantinosz szerint az európai és az ázsiai magyarság között már igen régen megszakadt az összeköttetés.

A tatárok perzsiái hadjáratával kapcsolatban felveti az eszmét, vajjon nem innen vonultak-e a tatár hadak egyenesen Magyarország ellen? És e futólagos megjegyzéseken túl igen gondos munkával, de nem minden célzatosság nélkül sorra veszi Toppeltinus, Siegfriedus Bayerus,³⁰² Jordanes,³⁰³ Simocatia,³⁰⁴ Theofánész, Bíborbanszületett Konstantinosz,³⁰⁵ Bryennius,³⁰⁶ Eccardus,³⁰⁷ Leo Grammaticus, Georgius Monachus,

A magyarországi kéziratok származási táblája*

*) A szaggatott vonalak és a reájuk írott nevek azt jelentik, hogy a másolatot melyik kézirrattal, illetve ki hasonlítottta össze.

Anonymus, Thuróczy, Dandalus műveit, ill. krónikáit csak azért, hogy a földrajzi, nyelvészeti, történeti adatok halmazával próbáljon rácafolni Desericzkyre. Ez időlegesen sikerült is neki, de ma már tudjuk, hogy ebben a harcban Desericzkynek volt igaza.

RICHARDUS ELBESZÉLÉSÉNEK KIADÁSAI

Miként a fentiekben láttuk, Desericzky és Pray nyomtatásban megjelent művei már foglalkoztak a Julianus utazásáról szóló beszámolóval. 1763-ban az elbeszélésnek újabb kiadása jelent meg

Bél Mátyás (1717-1782) nagy művének (Solemnia Magistrorum philosophiae et artium creandorum . ..) IV-V. kötetében; ez a kötet „De aviis Hungarorum sedibus e Bibliotheca Vaticana monumentanum” szól, és tartalmazza „De facto Ungariae Magnae” címen Richardus elbeszélését is.³⁰⁸

Fejér György (1766-1851) „Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis” című, Budán, 1829-ben megjelent 43-kötetes munkájának I. kötetében (50-57. l.) újból kiadta a leírást. A szöveget minden megjegyzés nélkül közli s miként záradékából kitűnik, a Desericzky-közölte szöveget vette alapul kiadásához. A sajtóhibákat is rendre átveszi, sőt meg is toldja azokat (így például „*lac equinum*” helyett „*lac et vinum*”^{Ot} ír.) Nem vitathatjuk azonban el tőle azt, hogy igyekezett kora tudományos követelményeinek eleget tenni. Ezért felkérte az azidőben Rómában tartózkodó *Köppen Péter* orosz geográfust és akadémikust (1793-1864), hogy a Desericzky-féle szöveget hasonlítsa össze az eredeti kézirattal.

A java férfikorában járó Köppen lelkiismeretesen igyekezett megfelelni feladatának, de a Desericzky és

a már Cseles által is használt Pal. Lat. 965. jelű kéziratot nem találta meg, hanem ehelyett a Liber Censuum-másolatok egyike akadt a kezébe. Ez tűnik ki a Fejér által közölt záradékból: „*Apud Desericum de initiis Hung. Tomo I. p. 170. Petrus Köppen, Petropolitano, monumentum praesens in appendice Centii Camerarii libri Censuum S. R. E. superesse, testatus est de anno 1826.*” Ebből a záradékból azonban nem tűnik ki, hogy Röppennek melyik másolat került a kezébe, mert – miként láttuk – a Vatikáni Levéltárban, illetve – Könyvtárban a Pal. Lat. 965. jelű kézíraton kívül még hat másolatban található meg Ri char-dus beszámolója. Mindamellett nagyon valószínű, hogy Röppennek vagy a Misc. Arm. XV. t. 1., vagy az Arm. XXXV. t. 18. jelű kézirat került a kezébe, mégpedig a Vatikáni Levéltárban, mert ha a Rönyvtár kézíratosztályán kereste volna Richardus elbeszélésének kéziratát, a Pal. Lat. 965. jelű kódexre rá kellett volna akadnia. Azonban azt is nagy eredménynek kell mondanunk, hogy Köppen nyomán értesültünk arról, hogy Richardus elbeszélését Cencius camerarius Liber Censuum tartalmazza.³⁰⁹ Érdekes azonban, hogy idehaza akkoriban ez a tény senkinek sem tűnt fel.

Endlicher István László (1804-1849) történetíró „*Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*” című művében a Richardus-féle elbeszélést újból közreadta (248-254. 11.). Forrását illetően azonban mindössze ennyi utalással kell beérnünk: „*E codice saeculi XIII. bibliothecae Vaticanae.*” Ez a kis utalás csak annyit akar kifejezni, hogy a kézirat eredetije a Vatikáni Rönyvtár egy XIII. századbéli kódexében található és nem hiszem, hogy a tudós professzor azt a hamis lát-szatot akarta volna kelteni, mintha a szöveget ő más-solta volna ki a vatikáni eredetiből. Egyébként a szö-veget Desericzky és Fejér szövegeinek összevetésével,

elég gondosan állította össze, bár így is maradtak benne íráshibák.³¹⁰ Épp ez a számos hiba, amely az eddigi kiadásokat terhelte, indította 1859-ben Theinert arra, hogy a nevezetes jegyzőkönyv szövegét újból, az eredeti kézirat alapján adja ki.

Theiner Ágoston (1804-1874) a Magna Hungáriáról szóló elbeszélést valóban egyik Liber Censuum-másolatból közölte, de nem a Pal. Lat. 905. jelű kéziratból, amelyet Cseles és Desericzky forgatott, hanem talán inkább abból, amely Köppen kezében járt. Magyarázó jegyzeteket nem fűz munkájához, de a szöveg végén közli a forrás teljes címét és lapszámát, ami részünkre igen becses adat: „*Lib. Censuum Cam. Apóst, fol. 445.*”^{*1}

A fentebb ismertetett Liber Censuum-példányok közül egyetlen egy olyan példány van csak, amely Richardus testvér elbeszélését éppen a 445. lapon kezdi, és ez a *Misc. Arm. XV. t. I.* jelű példány. Az elbeszélés ebben a kéziratban a régi lapszámozás szerint a 445. lap rectóján kezdődik és a 446. versóján fejeződik be. Ismertettük azokat az okokat, amiért ezek a lapok ma mint 364. és 365. számú lapok szerepelnek az új számozás szerint. Nem lehet tehát kétséges, hogy Theiner a Vatikáni Levéltár *Misc. Arm. XV. t. I.* jelű kéziratát használta szövegkiadásához.

A *Fejérpataky László* (1857-1923) szerkesztésében 1851-ben megjelent „A magyar honfoglalás kútfői. – Magyarország történetének forrásai” c. m. II. füzetében Richardus elbeszélésének korszerű kiadása jelent meg. A szöveghez fűzött jegyzetek szerzője *Fauler Gyula* (1841-1903); a gondos fordítást pedig, amely egyben az elbeszélés legelső magyar fordítása is, *Szabó Károly* (1824-1890) alapos felkészültségének köszönhetjük. A magyar fordítás szövege ugyanabban az év-

ben megjelent „Rogerius mester: Siralmas ének Magyarország IV. Béla király idejében a tatárok által történt romlásáról, Tamás spalatói esperes: Historia Salonita-jából a tatárjárás története” c. m. függelékeként „Nagymagyarország dolgáról” címmel Ráth Mór kiadásában. Szabó Károly fordítása alapjául a Theiner-féle szöveget fogadta el, de gondosan figyelembe vette a régebbi kiadásokat is.³¹²

A század elején *Szilágyi Sándor* (1827-189!) és *Panier Gyula* szerkesztésében megjelent „A magyar honfoglalás kútfői” című akadémiai kiadványban az elbeszélés latin szövegének közlésével találkozunk. A szerkesztők felkérésére *Fraknoi Vilmos* (1843-1924) újból összehasonlította az addigi kiadások szövegét egyik vatikáni kézirattal,³¹³ mégpedig – miként azt Fejérpataky a szövegkiadás Bevezetésében megmondja – a *Misc. Arm. XV. t. I.* jelű másolattal. Fejérpataky (valószínűen Fraknoi nyomán) ebben a Bevezetésben a Liber Censuumról eléggé hiányos és téves tájékoztatást nyújt, Cencius camerariust pedig a későbbi HL Ince pápának mondja (III. Honorius helyett), ami a továbbiakban szintén több tévedésre adott okot.

Ezt a kiadást Paulel jegyzetei igen alaposan és, bőségesen magyarázzák.³¹⁴

Budik Beda (1815-1890) osztrák történetíró nem közli ugyan a Richardus-féle elbeszélés szövegét, ellenben igen értékes felvilágosításokkal szolgált „Iter Romanum” c. munkájában a Pal. Lat. 965. jelű kéziratról, amelyben az 1852-1853. évi római tartózkodása során³¹⁵ ő is megtalálta a fontos beszámolót.³¹⁶

Wenzel Gusztáv (1812-1891) a régi magyar jog kiváló tudósa „Monumenta Hungariae Historica” című művének I. oszt. XII. kt. 549-560. lapjain közli a Juli-

anus utazásáról szóló kútföket. Richardus elbeszélését Theiner kiadásából veszi át, jegyzetek nélkül.³¹⁷

Magyar fordításban közölte a fontos elbeszélést *Mészáros Gyula* is „Magna Ungaria. A baskir-magyar kérdés. Budapest, 1910.” című munkájában.³¹⁸ (8-14.1.)

A beszámoló latin szövegének részleteit közli és boncolgatja *Gombocz Zoltán* (1877-1935) „A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány” c. igen becses dolgozatában.³¹⁹

A hétévszázados jubileum alkalmával *Bendefy László* „Az ismeretlen Juliánusz” c. munkájában Richardus testvér elbeszélésének új magyar fordítását adta, majd „Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői – Fontos authentici itinera Fr. Juliani illustrantes” c. művében a beszámolónak 1937-ben ismeretes kézirati példányai alapján közli azok hű latin szövegét, az új magyar fordítást és valamennyi ismert példányból a fényképmásolatokat is.

A *Szentpétery Imre* szerkesztette „Scriptores rerum Hungaricarum ...” című rendkívül alapos és becses gyűjteményes kiadásban Richardus elbeszélése újból megjelent, az eredeti latin szöveggel, *Deér József* gondozásában.³²¹ A tétel címe (p. 529.) *Relatio fratris Ricardi*.

A rendkívül becses és korszerű tudományos szintvonalon mozgó szövegközlés alapjául Deér – az eddig eredetinek tartott – Misc. Arm. XV. t. 1. jelű kéziratban foglalt szöveget választotta. Bevezetésében megemlékezik a párisi 3343. sz. kézitról is, amelyet – Fejérpataky nyomán – a leírás egyik másolatának tart.³²¹ Értékes megjegyzései közül ki kell emelnünk II. Balduin konstantinápolyi császár személyének megállapítását.³²² A „flumen magnum Ethyl” meghatározással kapcsolatban kimerítő magyarázatokat közöl a baskir-

magyarság hazájáról és a reá vonatkozó forrásokról.³²³ Ugyanígy értékes megjegyzéseket találunk a műben Magna Bulgáriára vonatkozóan is.³²⁴

Sajnálatos, hogy Alániát illetően teljesen átveszi Gombocz Zoltán tévedését, amikor így ír: „Alania in clivis Caucasi septemtrionalibus sita est fere 10 kilom. a Taman.”³²⁵ (Erre a tárgyra alább bővebben visszatérünk.) Helyesen utal azonban arra, hogy Alania iráni eredetű lakosságának már a honfoglalást megelőző korban kereskedelmi – s tegyük hozzá, bizonyos fokú vérségi – kapcsolatai is voltak a magyarsággal, mint-hogy a besenyő támadást megelőző évszázadokban egymás szoros szomszédságában éltek.

Richardus leírásáról bővebben szó van még a következő művekben:

Németh Gyula, Magna Hungaria (Beiträge zur Hist., Geogr., Kulturgesch., usw. hggb. v. H. Mzik, Leipzig-Wien, 1929. 92-98. 11.).

E. Hurmuzaki, Documente priv. la istoria Roman, vol. 1. Bukarest, 1887. no. CXVIII. 155-159. 1. Ugyan-ebben no. CXIV. A. es CXIV. B. alatt a 145-148., ill. 143 -152. lapon a Julianusnak a második útjáról szóló levelét is közli.

G. Popa-Lisseanu, Izvoarele ist. Roman, vol. VI: Descoperirea Ungariei Mari de Ricardus, Bukarest, 1935. (Szerző főként a „pascua Romanorum” kifejezést vizsgálja és magyarázgatja. Egyébként felveti azt a kérdést, vajjon R. nem azonos személy-e Julianussal. (!) Alább szintén azt a nézetet vallja, hogy R. IV. Béla király egyik jегyzője lehetett.)

A vonatkozó román irodalommal kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy *G. I. Bratianu*, Recherches sur le commerce génois etc., Paris, 1929. c. m. 209-211. lapján szintén foglalkozik Julianus szerzetes második útjával és leveleinek tartalmát kivonatossan és pontatlanul közli is.

A Julianus első útjáról szóló Richardus-féle beszámolót oroszra (Theiner szövege alapján) *W. N. Jurgievics* fordította le: Zap. Odessk. O-va ist. i. drevn. 5; 998-1002. 1. (1863. évi kiadás.)

FÉNYKÉPMÁSOLATOK

Bendefy László tanulmányai során Richardus testvér elbeszélésének hozzáférhető példányairól fényképmásolatokat készíttetett. Ezek közül 1) a Ricc. 228., 2) a Misc. Arm. XV. t. 1. és 3) a Pal. Lat. 985. jelű kéziratokból készült negatív fényképmásolatokat egy-egy példányban a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának engedte át, egy példányban pedig saját gyűjteménye számára őrizte meg. (Ezek a másolatok 1936-ban készültek.)

Az ehhez a munkához alapot szolgáltató tanulmányok során újabb fényképmásolatok készültek további kilenc kéziratból. Ezek: 4) a Paris. 4188., 5) a Ricc. 229., 6) az Arm. XXXV. t. 18., 7) a Misc. Arm. XV. t. 2., 8) a Barb. Lat. 2514., 9) a Vat. Lat. 6223., 10) a Vat. Lat. 1437., 11) a Bonon. 477. és 12) a Cors. Lat. Col. 34. G. 22. jelű kéziratok. így tehát a szerző gyűjteményében pillanatnyilag (az előbbiekkal együtt) tizenkét Julianus-kútfő fényképmásolata van meg, a további példányokról rendelt fényképmásolatok pedig rövidesen szintén elkészülnek. Megjegyezzük, hogy *1943-ban szerző a Ricc. 228. jelű legősibb kézitról eredeti nagyságba?! pozitív fény képmásolatot készíttetett.* Ezenkívül a szerző birtokában vannak a Julianus második útjáról szóló leírások: a Pal. Lat. 443. és a Vat. Lat. 4161. jelű kéziratok kódexek vonatkozó leveleinek fényképei is. Szerző ezt a gyűjteményt is – feldolgozás után – az Országos Széchényi Könyvtárnak adja át.

XI.

**RICHARDUS BESZÁMOLÓJÁNAK ÖSSZÖVEGE
A RICCARDIANUS 228. JELŰ KÉZIRATBÓL**

[f. 328 r] *De facto Ungarie Magne a fratre Riccardo invento,*)* tempore domini Gregorii pape nõni. | Inventum fuit in gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Ungaria Maior, de qua Septem I duces cum populis suis egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum; eo quod terra ipsorum | multitudine inhabitantium sustinere non posset, qui cum multa regna pertransissent, et destruxis- | sent, tandem venerunt in terram que nunc Ungaria dicitur. tunc vero dicebatur pascua romanorum; quam ad inhabitandum pre terris ceteris elegerunt. subiectis sibi populis qui tunc habitabant**) 1 ibidem. Ubi tandem per sanctum Stephanum primum ipsorum regem ad fidem catholicam sunt reversi. Priori- | bus Ungaris a quibus isti descenderant, in infidelitate permanentibus; sicut et hodie sunt pagani. | Fratres igitur predicatores hiis in gestis Ungarorum inventis, compassi Ungaris

*) Vessző téves helyen, mert a *Riccardo* szó után kellene következnie.

**) A szöveg 5., 6. és 7. sorának magasságában a lap külső szélén ezt *Ungnaria* ^{major} a megjegyzést olvassuk: *minor*

a quibus se descen- | disse noverunt; quod adhuc
 10 in errore infidelitatis manerent; miserunt quattuor
 de îratribus ad il- | los querendum. ubicumque eos
 11 possent iuvante domino invenire. Sciebant enim per
 scripta antiquorum | quod ad orientem essent. ubi
 12 essent penitus ignorabant. Predicti vero fratres qui
 missi fuerant, mûltis | se exponentes laboribus per
 13 mare per terras eos usque post annum tertium
 quesiverunt. nee tarnen propter j mûlta viarum pe-
 14 ricula poterant invenire. uno ipsorum excepto sa-
 cerdote nomine Octo,¹ qui tantum | sub mercatoris
 15 nomine processit, qui in quodam Regno paganorum
 quosdam de lingua illa inve- | nit. per quos certus
 16 eificiebatur ad quas partes manerent. set illorum
 provinciám non intravit. in- | mo in Ungariam est
 17 reversus; pro fratribus pluribus assumendis. qui
 cum ipso redeuntes fidem illis j catholicam predi-
 18 carent. Set mûltis fractus laboribus post octavum
 redditus sui diem; cum | omnem viam illos que-
 19 rendi exposuisset, migravit ad Christum. Fratres
 vero predicatorum in- | fidelium conversionem de-
 20 sidérantes, quattuor îrâtres ad querendam gentem
 predictam iterato mi- | serunt. qui accepta fratrum
 21 suorum benedictione habitu regulari in secularem
 mutatô, barbâ et | capillis ad modum paganorum
 22 nutritis, per Bulgáriám Assani, et per Romaniam
 cum ducatu et | expensis domini Bele nunc Regis
 23 Ungarie usque Constantinopolim pervenerunt; ubi
 intrantes in ma- | re per triginta et très dies ve-
 24 nerunt in terram que vocatur Sychia. in civitate
 que Matri- (ca nuncupatur. quorum Dux et populi
 25 se christianos dicunt. habentes litteras et sacerdo-
 26 tes | grecos. Princeps centum dicitur habere uxores.
 omnes viri caput omnino radunt et barbas |

¹) Recte: Otto, . . .

nutriant delicate, nobilibus exceptis qui in signum 27
 nobilitatis super auriculam sinistram | paucos re-
 linquunt capillos. cetera parte capitis tota rasa. 28
 Ubi propter societatis spem quam expec- | tabant,
 quinquaginta diebus moram fecerunt. Deus autem 29
 dedit ipsis gratiam in conspectu domine que (super
 centum uxores regis maior erat, ita ut mirabili eos 30
 amplexaretur aîfectu; et in omnibus | eis necessa-
 riis providebat. Inde progressi consilio et adiutorio 31
 dicte domine per desertum ubi nee do- | mos nee
 homines invenerunt, diebus tredecim transiverunt. 32
 ibique venerunt in terrain que Ala- | nia dicitur.
 ubi christiani et pagani mixtim manent. quot sunt 33
 ville, tot sunt duces, quorum | nullus ad alium ha-
 bet subiectionis respectum. ibi continua est guerra 34
 ducis contra du- | cem; ville contra villám, tempore
 arandi omnes unius ville homines armati simul ad 35
 Æampum | vadunt. simul omnes metunt. et contiguo
 terre spatio hec exercent, et quicquid extra villas | 36
 (f. 328 v] sive in lignis acquirendis, sive in aliis
 operis habent; vadunt omnes pariter et armati. nee 1
 possunt | ullo modo pauci per totam septimanam
 de villis suis quacumque de causa egredi absque 2
 periculo | personarum. excepta sola die dominica.
 a mane usque ad vesperam que in tanta devotione 3
 aput illos | habetur, quod tunc quilibet quantum-
 cumque mali fecerit; vel quotcumque habeat ad- 4
 versarios securus | potest sive nudus sive armatus,
 «tiam inter illos quorum parentes occidit vel qui- 5
 bus alia mala J intulit ambulare. Illi qui christiano
 ibi censentur nomine hoc observant, quod de vase 6
 illo nee bi- | bunt nee comedunt, in quo murem
 mori contingit. vel de quo canis comedit. nisi prius | 7
 a suo presbitero fuerit benedictum. et qui aliter
 ïacit, a christianitate efficitur aïienus. et si quis 8
 «eorum | quocumque casu hominem occidit, pro eo

9 nee penitentiam nee benedictionem acceperunt. imma-
 aput | eos homicidium pro nichilo reputatur. cru-
 10 cem in tanta habent reverentia quod pauperes sive
 indige- | ne sive advene qui multitudine secum
 11 habere non possunt, si crucem qualemcumque su-
 per hastam | cum vexillo posuerint; et elevatam
 12 portaverunt; tam inter christianos quam inter paga-
 nos omni tempore se- | cure incedunt. De loco illa
 13 fratres societatem habere non poterant procedendo
 propter timorem tar- | tarorum qui dicebantur esse
 14 vicini. propter quod duobus ex ipsis revertentibus;
 reliquis duobus perseve- | rantibus in eadem terra
 15 in penuria maxima sex mensibus sunt morati. infra
 quos nee panem | nee potum præter aquam habe-
 16 bant, set unus fratrum sacerdos coclearia et que-
 dam alia præpara- | vit. pro quibus aliquando parum
 17 de milio receperunt. de quo non nisi tenuerit nimis
 poterant | sustentari. unde decreverunt duos ex se
 18 vendere quorum pretio alii ceptum iter perficerent. |
 19 set non invenerunt emptores, quia arare et molere
 neseiverunt. Unde necessitate coacti | duo ex eis
 20 de illis partibus versus Ungariam redierunt; alii
 vero remanserunt ibidem, nolentes | desistere ab
 21 itinere inchoato. Tandem ipsi habita quorundam
 paganorum societate, iter arripien- | tes, per desert!
 22 solitudinem triginta septem diebus continue iverunt.
 Infra quos viginti duobus | panibus subcinericiis usi
 23 sunt; adeo parvis quod in quinque diebus potuis-
 sent, et non ad satietatem | totaliter comedisse.
 24 Unde frater qui sanus quidem set sine viribus fuit;
 cum maximo labo- | re et dolore, libenter tamen
 25 de deserto eduxit. Infirmus autem frater plus sano
 quam sibi com- | patiens illi frequenter dicebat;
 26 quod ipsum in deserto relinqueret tamquam mor-
 tuum et truncum inuti- | lem. ne per occupationem

ipsius negligenter² opus dei. qui nequaquam con- 27
 sensit set usque ad mortem | ipsius secum in iti-
 nere laboravit. Pagani comités vie ipsorum ereden- 28
 tes ipsos habere pecuniam | fere eos occiderant
 perquireudo. Transito autem deserto sine omni via 29
 et sémita tricesimo septi- | mo die venerunt in ter-
 rain sarracenorum que vocatur Veda in civitatem 30
 Bundáz, ubi nullo modo | apud aliquem poterant
 hospitium obtinere. set in campo man ere oportuit. 31
 in pluvia et frigore. | Diebus³ veró fráter qui sanus
 fuit sibi et infirmo fratri helemosynam per civita- 32
 tern querebat. et tarn in | potu quam in aliis potuit
 invenire. precipue a principe civitatis, qui eum 33
 christianum esse intelli- | gens libenter ei helemo-
 synas porrigebat. quia tarn prineeps quam populus 34
 illius regionis pu- | blice dicunt quod cito fieri de-
 bebant christiani et ecclesie Romane subesse. Inde 35
 ad aliam civitatem | processerunt ubi predictus frá-
 ter infirmus Gerardus nomine sacerdos in domo 36
 sarraceni qui eos propter | deum recepit, in domino
 obdormivit, et est sepultus ibidem. Postmodum ira- 37
 ter Iulianus qui so- | lus remanserat, nesciens qua-
 liter posset habere processum factus est serviens 38
 unius sarraceni; | sacerdotis et uxoris ipsius. qui
 fuit in magnam bulgariam profecturus. quo et pa- 39
 riter pervenerunt. | Est vero magna Bulgaria re-
 gnum magnum et potens apulentas habens civitates; 40
 set omnes sunt | [f. 329 r] pagani. In regno illo
 publicus est sermo quod cito debeant fieri christi- 1
 ani; et Romane ecclesie sub- | iugari. set diem as-
 serunt se nescire. sicut enim a suis sapientibus 2
 audiverunt. In una | magna eiusdem provincie civi-
 tate, de qua dicuntur egredi quinquaginta Milia 3

²) Recte: negligeret...

³) Recte: Dictus...

pugnatorum | frater unam Ungaricam mulierem
 4 invenit. que de terra quam querebat, ad partes
 illas tra- | dita fuit viro. Ilia docuit fratrem vias
 5 per quas esset iturus. asserens quod ad duas dietas
 ipsos | posset Ungaros quos querebat procul dubia
 6 invenire. quod et factum est. Invenit enim eos iuxta |
 7 flumen magnum ethyl, qui eo viso et quod esset
 Ungarus christianus intellecto, in adventu ipsius |
 8 non modicum sunt gavis. circumducentes eum per
 domos et villas, et de Rege et regno Unga- |
 9 rorum christianorum fratrum ipsorum fideliter perquiren-
 tes. et quecumque volebat tarn de fide quam de |
 10 aliis eis proponere; diligentissime audiebant. quia
 omnino habent Ungaricum ydioma. | et intelligebant
 11 eum et ipse eos. pagani sunt; nullám dei habentes
 notitiam; set nee i ydola venerantur. set sicut bestie
 12 vivunt. terras non colunt. carnes equinas, lupinas
 13 et | huiusmodi comedunt. lac equinum et sanguinem
 bibunt. In equis et armis habundant. | et strenuis-
 14 simi sunt in bellis. Sciunt enim per relationes an-
 tiquorum quod isti Ungari ab | ipsis descenderant.
 15 set ubi essent ignorabant. Gens thartarorum vicina
 est illis, set hü- | dem thartari committentes cum
 16 eis non poterant eos in bello devincere. innio in
 primo pre- | lio devicti sunt per eos. Unde ipsos
 17 sibi amicos et socios elegerunt. ita quod simul
 iuneti, quin- | decim régna vastaverunt omnino. In
 18 hac Ungarorum terra dictus fráter invenit thartaros
 et | nuntium ducis thartarorum qui sciebet Ungarin
 19 cum, Ruthenicum, Cumanicum, Theotonicum, | Sar-
 20 racenicum, et Thartaricum. qui dixit quod exercitus.
 thartarorum qui tune ibidem ad quinque | dietas
 21 vicinus erat, contra alemaniam vellet ire. set alium
 exercitum quem ad destructionem | persarum mi-
 22 serant expectabant. Dixit etiam idem quod ultra ter-
 rain thartarorum esse gens multa ni- | mis. omnibus

hominibus altior et maior cum capitibus adeo ma- 23
 gnis quod nullo modo videntur | suis corporibus
 convenire. et quod eadem gens de terra sua exire 24
 propoDit. pugnaturi cum omnibus | qui eis resistere
 voluerint, et vastaturi omnia regna quecumque po- 25
 terant subiugare. Fráter | hiis omnibus intellects
 licet ab Ungaris invitaretur ut maneret, donec de- 26
 crevit. dupli- | ci ratione. Usa; quia si Regna paga-
 norum et terra Ruthinorum que sunt media inter 27
 Unga- | ros christianos et illos; audirent quod Uli
 ad fidem catholicam invitarentur; dolerent, et | via» 28
 omnes forsitan de cetero observarent. timentes 29
 quod si illos istis contingeret, christianitate |
 coniungi; omnia regna inter media subiugarent. 30
 Alia ratione; quoniam cogitabat quod si eum in j
 brevi mori aut infirmari contingeret, frustratus esset 31
 labor suus. eo quod nee ipse profecisset | in Ulis;
 nee fratres Ungarie ubi esset gens eadem scire 32
 possint. Cum igitur vellet reverti do-1 cuerunt eum
 hiidem Ungari viam aliam per quam posset citius 33
 pervenire. Incepit autem | fráter redire tribus die-
 bus ante festum nativitatis beau Iohannis baptiste. 34
 et paucis diebus in | via quiescens; tarn per aquas
 quam per terras; secundo die post nativitatem do- 35
 mini Ungarie portas in- | travit. et tarnen per Ru-
 ciam et per Poloniam eques venit. In redeundo 36
 de predicta Ungaria tran- | sivit in fluvio Regnum
 Morduanorum quindecim diebus qui sunt pagani;et 37
 adeo homines cru- | deles qui⁴ pro nichilo reputatur
 homo ille qui múltos homines non occidit. et cum 38
 aliquis in | via procedit; omnium hominum capita
 quos occidit, coram ipso portantur. et quanto plu- 39
 ra | coram unoquoque portantur capita tanto me-
 lior reputatur. de capitibus vero hominum cifos | 40

⁴ Recte: quibus ...

- 1 [f. 329 v] faciunt. et libentius inde bibunt. Uxorem
ducere non permittitur qui hominem non occidit. |
2 Isti a prophetis suis accipientes quod esse debeant
christiani. miserunt ad ducem magne Laudame- |
3 rie, que est terra Ruthenorum illis vicina; quod
eis mitteret sacerdotem, qui ipsis baptismum | con-
4 ferret, qui respondit. non meum hoc est facere,
set pape Romani, prope enim est tempus, quod |
5 omnes fidem ecclesie Romane debemus suscipere;
et eius obedientie subiugari. |

Az elbeszélés magyar fordítása:

[fol. 328r] A IX. *Gergely pápa úr idejében fel-
talált Nagy (= Régi) Magyarország tényleges létezéséről Richardus testvér.*

A keresztény „Gesta Ungarorum”-ban bukkantak rá, hogy van egy másik, nagyobb [régibb] Magyarország is. Onnan költözött ki népeivel együtt a hét vezér, hogy lakóhelyet keressenek maguknak, mivel földjük nem bírta már a sok lakost eltartani. Miután sok országot bejártak és feldúltak, végre arra a földre érkeztek, amelyet most Magyarországnak hívnak, de akkor rómaiak legelőjének nevezték. A többi közül ezt a földet választották lakóhelyükül, s meghódították azokat a népeket, amelyek akkor ott laktak.

Végre első királyuk, Szent István, a keresztény hitre térítette őket. Az előbbi magyarok, akiktől ők származtak, megmaradtak hitetlenségükben, s mind a mai napig pogányok.

Mikor a hitszónok testvérek*) rájöttek minderre a „Gesta Ungarorum”-ból, megsajnálta azokat a magyarokat, akikről tudták, hogy őseik, mivel még mindig a hitetlenség tévelygéseiben élnek: kiküldtek négyet a

*) Azaz a dominikánus szerzetesek.

testvérek közül, hogy keressék meg őket, akárhol találnának is reájuk az Úr segítségével.

A régiek írásaiból tudták, hogy keletre vannak, de hogy hol lehetnek, nem is sejtették. Az említett testvérek tehát, akiket kiküldöttek, sok fáradságnak tettek ki magukat: tengeren és szárazon több mint három esztendeig keresték amazokat, de mindamellet az utak veszedelmei miatt mégsem találhattak reájuk. Egyetlen kivétel egy *Ottó* nevű pap, ez is csak kereskedő álnév alatt boldogulhatott. Ő egy bizonyos pogány országban talált néhány olyan anyanyelvűt,*) akik felvilágosították őt, milyen tájon laknak, de tartományukat nem kereste fel: ellenben visszatért Magyarországra, hogy több testvért vegyen maga mellé, akik ha vele visszatérnek, a keresztény hitet hirdessék amazoknak. Azonban a sok fáradozásban eltörödvé, egy héttel visszatérte után Krisztusban elhunyt, de előbb megmagyarázott minden utat, merre keressék amazokat.

A hitszónok testvérek később, mivel a hitetleneket szerették volna megtéríteni, az említett nemzet keresésére ismét négy testvért küldtek ki. Ezek társaik áldását fogadván, szerzetes-öltözetüket világival váltották fel, szakállukat s hajukat pogány módra megnövesztették, majd Asszán Bolgárországán és Románián keresztül, a Magyarország mostani királyától, Bélától kapott kísérettel és annak költségén Konstantinápolyig jutottak el.

Itt tengerre szálltak s 33 nap múlva a Szikhiának nevezett föld Matrika nevű városába jutottak. Ennek fejedelme és népe kereszténynek vallja magát, betűik és papjaik görögök.* A fejedelemnek, mint mondják, száz neje van. A férfiak mind kopaszra nyírják a fejüket, s ékes szakállt növelnek. Kivételek a nemesek, akik – nemességük jeléül – bal fültöyük fölött egy

*) T. i. magyart.

kevés hajjat*) meghagynak, fejük többi részét azonban tövig nyírják.

Itt az útrakelt társaság – reményük beteljesülésének vártában – 50 napig tartózkodott. És Isten kegyelemben részesítette őket azon úrnő színe előtt, aki a király száz neje között is a legelső volt: úgyhogy ez csodálatos jóindulattal fogadta, és mindennel, amire csak szükségük volt, ellátta őket.

Mikor innen az említett úrasszony tanácsával és segélyével továbbindultak, 13 nap alatt (olyan) elhagyott vidéken keltek át, ahol sem emberre, sem lakóházra nem akadtak. S ott arra a földre jutottak, amelyet Alániának neveznek. (Ezt a földet) keresztények és pogányok vegyest lakják. Ahány falu, annyi fejedelem, de ezek közül egyik sem tekinti magát a másik alattvalójának. Ott. folytonosan hadat visel fejedelem fejedelem, s falu falu ellen. Földmunkák idején egy-egy falu minden férfja együtt megy ki a mezőre, s mind együtt arat, s így van ez az egész tartomány széltében-hosszában. S bármi dolguk van is a falun kívül, [fol. 328^v] akár fahordás, akár más, falvaikból mindig együtt mennek ki: fegyveresen és semmiesetre sem kevesen.

Bármi okból akarnak is kimozdulni (házukból v. falvaikból), életük egész héten át veszedelemben forog. Kivétel az egyetlen vasárnap reggeltől estig; ezt (a napot) ők olyan szentnek tartják, hogy akkor bárki, bármilyen nagy rosszat tett, vagy bármennyi ellensége volna is, bátran járhat kelhet akár fegyverrel, akár anélkül, még azok között is, akiknek (esetleg) szüleit ölte meg, vagy egyebet vétett nekik. Azok, akiket ott a keresztény névvel illetnek, úgy tartják, hogy abból az edényből, amelybe egér talált dögleni, vagy amelyikből kutya evett, se nem esznek, se nem isznak, ha csak papjuk előbb meg nem szentelte azt; aki pedig

*) A ma is jól ismert hajtincset.

másképpen cselekszik, azt a keresztények közül kiközösítik. Ha valaki közülük bármi módon embert ölt, nem vezekel, sem bűnbocsánatot nem kér, mert náluk az emberölést semmibe sem veszik. A keresztet olyan tiszteletben tartják, hogy a szegények, akár bennszülöttek, akár idegenek és nem vihetnek magukkal kísérröket, ha bármilyen keresztet tűznek lobogóval együtt dárdájukra és azt felemelve hordják, mind a keresztények, mind a pogányok között minden időben bátran járhatnak.

Ezen a helyen a testvérek nem kaphattak útítársakat a tatároktól való rettegés miatt. Úgy mondták, szomszédosak velük. Éppen azért kettő közülük visszatért és csak a másik kettő maradt ott. Azon a földön a legnagyobb nélkülözések között időztek hat hónapon át. Ez idő alatt sem kenyerek, sem a vízen kívül más italuk nem volt. Az egyik felszentelt testvér kanalakat és holmi mást készített, amiért néha-néha egy kis kölest kaptak, (de) ebből csak nagyon szűkösen éldegélhettek. Ezért is elhatározták, kettőt eladnak maguk közül, hogy azoknak az árán a másik kettő a megkezdett utat megtehesse, de nem akadtak vevőre, mivel sem szántani, sem örölni nem tudtak. Mivel a szükség úgy parancsolta, ketten közülük arról a vidékről visszafordultak Magyarország felé, a másik (kettő) pedig ott maradt, minthogy nem akarták megkezdett útjukat félbeszakítani.

Végre ezek néhány pogány társaságában útrakeltek. Elhagyatott pusztaságon át meneteltek megszakítás nélkül 37 napon keresztül s ezalatt (csupán) 22 hamuban sült kenyeret fogyasztottak s azok is oly kicsinyek voltak, hogy 5 nap alatt könnyen megehettek volna azokat, s még csak nem is laktak volna jól! Innen az a testvér, amelyik bár egészséges, de erőtlen volt, társát nagy ügyel-bajjal, de mégis örömet cipelte ki a pusztaságból. A beteg testvér pedig jobban

sajnálta egészséges társát, mint saját magát, (ezért) gyakran mondogatta neki, hagyja őt, mint haszontalan tőkét meghalni a pusztaságban, ne bajlódjék vele, nem törődve Isten(-nek tartozó) munkájával. Az azonban sehogy sem egyezett ebbe bele, hanem bajlódott vele az úton mindhaláláig. Pogány útitársaik azt hitték róluk, hogy pénzük van; annyira kutattak (a *vélt* kincs után), hogy majdnem megölték őket.

Átkeltek a lakatlan vidéken. Egyetlen út és ösvény sem vezetett ott, (és) a 37-ik napon megérkeztek a szaracénok Veda nevű földjére, Bundáz városába. Itt senkinél sem kaphattak szállást, hanem esőben, fagyban a mezőn kellett maradniok. Az említett testvér pedig, aki egészséges volt, naponkint alamizsnát koldult a városban a maga s beteg társa számára. És kapott is mind italt, mind egyebet, különösen a város fejedelmétől. Amikor ez megértette, hogy keresztény, örömet nyújtott neki alamizsnát, mivel az országnak mind fejedelme, mind népe nyíltan hangoztatja, hogy nemsokára keresztényekké és a római egyház alattvalóivá kell lenniök.

Innen más városba mentek át, ahol az említett Gellért (Gerardus) nevű beteg testvér egy mohamedán házában, aki őket Isten nevében befogadta, az Űrban elszenderült. Ugyanott el is temették.

Ezután Julianus testvér, hogy boldogulhasson, egy mohamedán pap és neje szolgálatába állott, aki Nagy Bolgárországba szándékozott indulni; ide együttesen el is jutottak. Nagy Bolgárország hatalmas ország, több nagy várossal. (Lakosai) mind [fol. 329r] pogányok. Ebben az országban általánosan beszélnek, hogy nemsokára keresztényekké kell lenniök s a római egyházhoz tartozniok, de a napját – mint mondják – még nem tudják. Legalábbis így hallották bölcseiktől. Annak az országnak egyik városában, amely – mint mondják – ötvenezer harcost tud kiállítani, a testvér egy magyar

asszonyra akadt, akit éppen arról a földről adtak férjhez erre a tájra, amelyet ő keresett. Ez (az asszony) megmagyarázta a testvérnek, milyen úton kell mennie s azt állította, hogy két napi járőföldre kétségtelenül megtalálja azokat a magyarokat, akiket keres. Ez így is történt.

Megtalálta őket a nagy Ethil folyó mellett. Mikor azok meglátták és megértették, hogy magyar, nagyon örültek megérkezésének, körülvezették házankint és falvankint és hévvel tudakozódtak keresztény véreik királyságáról és országáról. És bármit is akart nekik elmondani akár hitükről, akár egyébről, nagyon szorgalmasan hallgatták őt, mivel nyelvük teljességgel magyar volt. Megértették őt is, és ő is azokat.

Pogányok. Istenről semmi fogalmuk sincs, de bálványokat sem imádnak, hanem úgy élnek, mint a vad állatok. Földet nem mi veinek, ló-, farkas- és efféle húst esznek, lótejet*) és vért isznak. Lovuk és fegyverük bővében van, és igen szívesen hadakoznak.

A régiek hagyományaiból tudják, hogy azok a magyarok tőlük származtak, de hogy (most) hol laknak, nem tudták.

A tatár nemzet szomszédos velük. Mikor ezek a tatárok hadakoztak velük, nem tudták levérni őket az ütközetben, sőt az első csatában (a magyarok) verték meg azokat. Ezért is szövetséges társaikká választották őket és így egyesülve tizenöt országot egészen elpusztítottak. A magyarok földjén találkozott a nevezett testvér tatárokkal, sőt a tatár fejedelem követével (is). Ez magyarul, oroszul, kunul, németül, bolgáru***) és tatáru beszélt, ugyancsak ez mondta, hogy a tatár sereg, amely akkor öt napi járőföldre volt tőlük, Németország ellen akar vonulni, csak egy másik seregre várakoznak, ame-

*) Kumiszt, azaz erjedt kancatejet.

**) Az eredeti szövegben: „*Sarracenicum*” áll, amin vagy a volgbolgárok nyelvét, vagy az arabot kell értenünk.

lyet a fejedelem a perzsák elpusztítására küldött ki. Ugyanő mondta azt is, hogy a tatárok földjén van egy nagyszámú nép, minden emberi fajnál nagyobb és magasabb, s olyan nagyfejű, hogy fejük – látszatra – egyáltalán nem is illik testükhöz. Ez a nemzet ki akar törni országából és hadakozni szándékozik mindazok ellen, akik ellenük akarnak szegülni, s el akarnak pusztítani minden országot, amelyet csak meghódíthatnak.

Amikor a testvér mindezeket megértette, bár a magyarok váltig kérlelték, hogy maradjon közöttük, két okból is másként határozott: egyrészt azért, mert ha azok a pogány országok s a rutének földje, amelyek a keresztény és ezen magyarok közé esnek, meghalának, hogy emezeket is a katolikus hitre térítik, nem vennék (ezt) szívesen és a jövőben minden utat elzárának: attól tartván, ha sikerülne ezeket amazokkal a kereszténység által összekapcsolni, valamennyi közbeeső országot meghódítanak. Másrészt (meg) azért, mert meggondolta, ha ő rövid időn belül meg találna halni, vagy elbetegesednék, munkája füstbe menne, minthogy sem egyedül nem boldogulhatna közöttük, sem a magyarországi testvérek nem tudhatnák, hol van ez a nemzet.

Amikor tehát vissza akart térni, azok a magyarok kitanították őt egy másik útra, amelyen hamarabb juthat haza.

Három nappal keresztelő Sz. János ünnepe előtt elindult a testvér hazafelé. Útjában – akár szárazon, akár vízen vitt az – csak néhány napot pihent s az Úr születése utáni másodnapon átlépte Magyarország kapuját. Rutén- és Lengyelföldön át lóháton jött.

Az említett Magyarországból való visszatértében 15 nap alatt folyón utazott át a mordvinok országán. Ezek pogányok és oly kegyetlen emberek, hogy semmibe se veszik azt, aki sok embert meg nem ölt.

Ha közülük valamelyik útrakél, előtte hordozzák mindazon emberek fejét, akiket az megölt. És minél több fejet hordoznak valaki előtt, annál derekabbnak tartják. Az emberkoponyákból kelyheket is [fol. 329^v] készítenek, s azokból örömet isznak. Annak, aki embert nem ölt, ném engednek nőt vásárolni. Mivel ezek jósaiktól úgy értesültek, hogy keresztényekké kell lenniök, elküldtek a velük határos rutén föld Nagy Vladimir fejedelméhez, küldjön hozzájuk papot, hogy megkeresztelje őket. Az pedig azt üzentek nekik: nem teszem meg, mert nem az én dolgom, hanem a római pápáé. Mindenesetre közel az idő, amikor mindnyájunknak a római egyház hitvallását kell elfogadnunk és annak hatalma alá kell kerülnünk.

JULIANUS 1235-1236. ÉVI ÚTVONALA

Az a körülmény, hogy ma biztosan tudjuk, hogy Richardus testvér elbeszélésének eredeti példánya (illetőleg az eredetiről készült legelső, fennmaradt másolat) a Ricc. 228. jelű firenzei kézirat, a szövegváltozások okozta nehézségeket egy csapásra megszüntette. A továbbiakban tehát csakis erre az egyetlen egy kútfőre kell tekintettel lennünk. A nevek olvasatában az összes többi szövegmásolat nem játszhatik többé szerepet, mert ha van is eltérés a nevek alakjában (ami bizony elég gyakori eset, és eleddig nem kevés gondot okozott), most már nyugodtan támaszkodunk az ősforrásra, és szigorúan ehhez kell tartanunk magunkat.

Korábbi forráskiadványaink (2. és 3. a. id. m.) szövegének vizsgálata alapján, miként említettük, *J. Bromberg*, az orosz források kiváló ismerője, id. munkájában annak a gyanújának ad kifejezést, hogy valószínűen a Ms. Ricc. 228 lesz a forrás eredeti kézirati példánya, vagy legalább is az eredetiről készült legrégebb s legjobb másolat. 1942. évi római levéltári kutatásaim ezt a feltevést teljes mértékben igazolták. A továbbiakban Bromberg rámutat arra is, hogy a *Veda* és *Bundáz* nevek egyértelműen megoldhatók.³²⁶ Szerinte a *Veda* név azonosítható a *Viada* folyó nevével, ez pedig a Szura mellékfolyója, míg a Szura-

Penza tartományban – a Volgába önti vízét. Penza tágabb környékén pedig több *Bundáz* (*Bundza?*) nevű helységet is emlegetnek az orosz krónikák. Az a *Bundáz*, amelyről Julianus útjával kapcsolatban van szó, minden bizonnyal azonos azzal a várossal, amelyet az orosz történelmi feljegyzések *Bezdez* néven emlegetnek; ez egészen a mai Penza közelében feküdt, de nem azonos a mai Penzával,³²⁷ hiszen ezt a várost csak a XVII. században alapították Moszkva egyenes parancsára.³²⁸ Lássuk tehát, hogy ezek után hogyan alakul végérvényesen, az őseredetiről készült legősibb forrásunk alapján, Julianus útvonala.

Julianus és társainak 1235-1236. évi utazása kilenc szakaszra bontható. Az első: elindulásuk pontjától (valószínűen Óbudától vagy Székesfehérvártól) Konstantinápolyig terjed. Ezt az útszakaszt eddig is tökéletesen ismertük: a szakállat növesztett szerzetesek keleti öltözetben hagyták el hazájukat, és Asszán Bolgárországán, illetve Románián keresztül érkeztek meg Konstantinápolyba. Ami ennek az útszakasznak a részleteit illeti, két feltevés jár közel a valósághoz. Az egyik az, hogy a szerzetesek azon a nemzetközi útvonalon haladtak, amelyen Barbarossa Frigyes kereszties csapatai vonultak Budától Konstantinápolyig. Ez az útvonal érintette Nándorfehérvárt, Nist, Szófiát, Philippopolist s Drinápolyt, és Bulgárián kívül Szerbián is keresztül haladt.

Mivel azonban a leírásban Szerbiáról nincsen szó, nagyobb valószínűségével egy másik útirány nyomul előtérbe. Ennek nemcsak az a jellemzője, hogy csakis azokat az országokat érinti, amelyekről a leírás betűszerint megemlékezik, hanem az is, hogy a legjobban kihasználja azt a lehetőséget, hogy a legnagyobb mértékben közelítse meg Konstantinápolyt a Magyar Birodalom területén belül. Mivel a szörényi bánóság a biro-

dalom szerves része, és Bulgáriával közvetlenül határos volt, valószínűnek látszik, hogy a szerzetesek ezt az útvonalat követték: Óbudáról a mai Szeged vidékére, a tápéi réven átkelven Aradra, onnan Báziasra, majd tovább (Szófiát esetleg elkerülve) Philippopoliszba mentek. Az út további része az előbbivel azonos. Talán mondanom sem kell, hogy Julianus idejében a közlekedés még igen sok térszíni nehézségbe ütközött a sok vadvíz, ingovány, a lápos és erdős területek miatt. Ám a fenti útvonal már a rómaiak, a hunok és a honfoglalók idejében is állandóan használt kereskedelmi út volt: a Bizánc felé irányuló kereskedelem egyik legfőbb útvonala.³²⁸

Asszán (Asen), vagy II. János bolgár király IV. Béla sógora volt, mivel annak második nőtestvérét, Máriát vette feleségül. A leírásban itt említett Románia nagyjában a mai európai Törökország területével azonos; Tráciának is nevezték. Itt feküdt a kelet-római birodalom akkori fővárosa, Konstantinápoly, vagy Bizánc. Uralkodója ezidőben II. Baldwin (1228-1261), II. András magyar király második feleségének, Jolán királynénak ifjabbik fivére.³²⁹ Amint látjuk tehát, a szerzetesek a tengerpartig csakis baráti országokon haladtak keresztül, s ezért is volt lehetséges, hogy Konstantinápolyig Béla király fegyvereseinek kis csapata kísérhette el őket, hogy megvédje a távolba küldötteket minden esetleges zaklatástól.

Útjuk második szakaszát hajón tették meg: Konstantinápoly tói Matrikáig. A város Szikhiához tartozott. Szikhiának, az egykori cserkeszföldnek XIII. századi kiterjedését pontosan ismerjük. A Fekete tenger keleti partvidékén terült el, s az ország határát nagy jából a Kubán folyó jelezte.³³⁰ Matrika, mai nevén Taman, a hasonló nevű félsziget legjelentősebb kikötővárosa volt már azokban az időkben is. A város nevééről Pogrányi Nagy Félix a következőket közli: „Mat-

tika = Taman, más-más aziánus-kaukázusi dialektusban. Jelentése: Város a (tenger)-be benyúló földnyelven.³⁸¹

Matrikában a szerzetesek ötven napig tartózkodtak. Ennyi idő alatt megtalálták a módját annak, hogy a cserkesz fejedelem száz neje közül a rangban első asszony, a legfőbb úrnő fogadja őket. „Csodálatos jóindulatban” volt részük. Az úrnő nemcsak jótanácsos, hanem minden szükséges útravalóval is ellátta őket.³³² (A sorok közül kiolvasható, hogy a cserkesz fejedelem azidőben Matrikában székelt.)

Útjuk harmadik szakasza Matrikától Alániáig tartott. Az alánok, a mai osszéték ősei, más néven ász-ok vagy jászok, mint tudjuk, a XIII. század végén ott éltek nagyobb, zárt csoportokban a Terek folyó mentén, de szállásföldjeik felnyúlottak a Kubán és Kuma folyók forrásvidékéig.³³³ Ennek a helynek hollétéről, ahova Juliánusék még 1235-ben eljutottak, igen különbözőképpen vélekedtek a kutatók. *O. Wolff* pl. így ír: „Sie zogen 13 Tage ostwärts durch eine Wüste, d. h. Steppen des nördlichen Awchasiens, im Süden des Kubans, wo sie weder Menschen, noch Wohnungen antrafen. So gelangten sie in das Land der Alanen... am Oberen Kuban.”³³⁴

Bár Abkáziaiban nincsenek sem olyan terjedelmes pusztaságok (steppék), sem olyan sivatagok, hogy az azokon való átkelés 13 napig tarthasson, a történetíró Wolffnak tekintélye még erre a kirívó földrajzi lehetetlenségre is jótékony fátylat borított, sőt még azt is biztosította, hogy tévedését jóhiszemű tudósok továbbplántálják, így átvette azt *Gombocz* is; ő a leírásból ezt olvasta ki: „Innen (t. i. Matrikából) újra útra kelnek, s 13 napig tartó vándorlás után a Tamantól kb. 70 km-re, a Kaukázus északi lejtőjén elterülő Alániába jutottak.”³³⁵ Kettejük között áll azonban még Pauler is, aki „A magyar honfoglalás kútfői”-ben adott magyarázatai

között³³⁶ Alániával is foglalkozik. Ő helyesebben fogta meg a kérdést; a szóbanforgó területet a Kuma és a Terek folyók között kereste (ahol az alánok abban az időben valóban laktak) és 70 *geogr. mérföldet* említ. Noha időközben szerző 1) a. id. munkájában rámutatott erre a tévedésre, a Szentpétery-féle kiadásban a 70 km említésével még mindig találkozunk.³³⁷

Fontosnak tartom, hogy ezt a kérdést végérvényesen tisztázzuk. A szöveg pontosan ezt mondja: „*Inde progressiv, per desertum ubi nee domos nee homines invenerunt, diebus tredecim transiverunt; ibique venerunt in terram, que Alania dicitur.*”

Tévedés azt hinni, hogy a fenti szövegből az következik, hogy a négy szerzetes gyalogosan megtett útjára Matrikától Alániáig, illetve addig a városig, ahol teleltek, 13 nap elegendő volt. Ezt a szöveg nem is mondja. Richardus mindössze azt közli, hogy a szerzetesek útjának fenti szakaszában volt egy olyan terjedelmes *elhagyatott lakatlan vidék is**) hogy az azon való átkelésük 13 napot vett igénybe. Ez a távolság semmi esetre sem lehet 70 km, hiszen akkor 5.4 km-es napi átlaggal kellett volna menetelniök, amit pedig mégsem tételezhetünk fel róluk! És ne is gondoljunk másra, csak arra, hogy ez a 70 km nem sokkal több, mint a Taman félsziget hosszának a kétsze-

*) A „per desertum” kifejezéssel kapcsolatban igen fontos körülményre kell rámutatnom. Ezt a szót minden bel- és külföldi szakember, aki csak foglalkozott a kérdés taglalásával, magamat sem véve ki, „sivatag” jelentéssel értelmezte. Ha pontosan és tüzetesen megvizsgáljuk a kérdést, a *desertum*, -i szó jelentése (egyes számban) „elhagyatott, lakatlan hely, – vidék, puszta, pusztaság”, és csak a többesszámú alak: *déserta*, -orum, jelentése „sivatag”. Mivel pedig ez a szó kivétel nélkül, mindig csak egyes-számú alakjában fordul elő Richardus leírásában, természetesen ennek megfelelően is kell értelmeznünk azt. Így az eddigiektől eltérő, de végeredményben maradék nélkül megoldható, tiszta képhez jutunk.

rése. Ha pedig azt tételezzük fel, hogy Gombocz közlésében sajtóhiba van és a szerző nem 70, hanem 700 km t akart írni, 13 nap alatt ezen a terepen ezt a teljesítményt szintén nem lehet elérni (napi 54 km), mert a bőven rendelkezésünkre álló adatok szerint nem számolhatunk napi 20-25 km-nél nagyobb átlaggal.⁸⁸⁸

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hol tölthette 1235-1233 telét Julianus és társasága. A leírás világo-

Európa növényiségi tájai.

(Hettner-Littke id. művéből 32. 1.)

san megmondja: Alániában. Egyéb XIII. századi kútfökből tudjuk, hogy az alánok ebben az időben főként a Terek folyó mindkét partján tanyáztak, s szállásföldjeik mind a jobbparti hegyvidékre, mind a balparti síkságra terjedtek. Arról, hogy az alán törzsek lakóhelyei a Terek és a Volga torkolata közti partsávot is tarkáz-

ták volna, vagy hogy a Volga deltájában nagyobb városuk lett volna, sem az egykorú orosz, sem a keleti kútfők nem szólnak.³⁸⁹ Így arról a korábbi feltevésről» amely Pauler óta³⁴⁰ kísértett a Julianusra vonatkozó irodalomban, hogy a szerzetesek valahol a mai Ászt-ráhány környékén teleltek volna, szó sem lehet.

Legelőször is azokat a földrajzi feltételeket kell szemügyre vennünk, amelyek a leírásból betű szerint kiolvashatók. Így ennek a környéknek mezőgazdaságilag művelhető, és kereskedő-karavánoktól látogatott vidéken kellett lennie. Richardus leírása ugyan egy szóval sem mondja, hogy a szerzetesek városban teleltek volna át, de a sorok közül kiolvashatjuk, hogy nagyforgalmú kereskedőváros közelében időztek. Erre vall egyrészt az a körülmény, hogy azokkal a fakanelakkal és egyéb fakésztségekkel, amelyeket egyikük; faragott, a többiek házaltak, és így szereztek maguknak némi ennivalót. Ha kisebb faluban élnek, hat téli hónapot bizonyára nem húztak volna ki ilyen megalapozottságú viszonyok között. Másrészt tudjuk, hogy a városban *rabszolgapiac* is volt, ahol kettejüket el akarták adni, de a *nagy kínálat* miatt nem akadtak vevőre, mert sem *szántani*, sem *őrölni* nem tudtak.

A nyári munkák leírásakor további, mégpedig mezőgazdasági természetű adatokról olvashatunk: „Aratás idején egy-egy falu valamennyi férfja együtt megy ki a mezőre, együtt aratnak mindnyájan és az egész tartomány szélében-hosszában ezt művelik. S akármi dolguk van a falun kívül, akár fahordás, akár más, mind fegyveresen mennek ki, együtt...” stb. Nagyon természetes, hogy fahordásról csakis ott lehet szó, ahol erdőségek vannak a közelben. Első gondolatul kínálkozik, hogy a szóbanforgó alán vidéknek a Kaukázus lábához simuló, erdőborította dombokon kellett lennie. Ilyen, föld- és erdőművelésre alkalmas területek övezték azonban azokat a füves pusztákat is, amelyek

széles sávban húzódnak át az Azovi tengertől a Kaspi tóig, a Terek folyó deltájáig³⁴¹

A leírás nem mondja, hogy az a város, ahol teleltek, kikötőváros lett volna; a közöltekből azonban – miként láttuk – következik, hogy élénk kereskedőváros volt. Ha tehát a tengerparttól távolabb fekvő városról van szó, csakis olyan vidék jöhet számításba, amely nagyobb karavánutak csomópontjában fekszik.

Matrika városa a mai Taman öse volt. Ott épült a Taman-öböl déli partján, s a városból a kelet felé vivő út a Kubán folyó és a Temrjuk tó között vezetett el a folyó jobb- (északi) partján. A leírás szerint a szerzetesek Matrikából elindulván 13 napi úttal lakatlan, elhagyatott vidéken keltek át. Ha egy-egy napra 20-25 km menetteljesítményt tételezünk fel, akkor 13 nap alatt 260-300 km utat tehettek meg. Ez az eredmény a földrajzi tényeknek valóban meg is felel. „Ekkora utat kellett megtenniök, hogy Tamanból (Matrikából) a Kubán folyó deltájának lagunáin, s a folyótól északra fekvő, ma is lakatlan pusztaságon keresztül átkeljenek a mai Usztyabinszkája (Uszt Labinszk) tájára, a sűrűbben lakott területek szélére”, írja Cholnoky.³¹² A IX. század végén a dél-orosz síkságon járt arab utazók szerint az ott lakó népeket 10-15 napi járóföldnyi szélességű lakatlan terület választotta el egymástól. A X. században a besenyők és a velük szomszédos magyarság között négy napi járóföld szélességű lakatlan védősáv volt.⁸⁴⁸ Nálunk ezeket a lakatlan, semleges sávokat gyepűvelvénnek, – az azokon belül húzódó természetes és részben mesterséges védővonalat pedig gyepűnek nevezték. Nem tartom lehetetlennek, hogy Ciszkaukáziában a gyepűelve alkalmazásának szokása, amit egyébként számos pusztai népnél megtalálunk, ezen a vidéken, az alánok és a cserkeszek között még a XIII. század elején is megvolt. Ez a feltevés jó magyarázatát adja annak,

miért mondja a leírás ezt a sávot teljesen lakatlan pusztaságnak.

Végeredményben tehát az elindulásuktól számított tizenharmadik napon a mai Usztyabinszkája, vagy az attól valamivel keletebbre fekvő Tifliszk környékére jutottak el. Nem mondja azonban a leírás, hogy Alánia határán, a tizenharmadik napon meg is állottak volna. Ez nem is lehetett érdekük. Bizonyára ők is, miként az idegenek és a szegényebb bensülöttek, ahogy – hazatérte után – maga Julianus beszélte el, valamiféle lobogóval ellátott keresztet készítettek maguknak, és annak a védelme alatt húzódtak egy közeli, hosszabb tartózkodásra alkalmas városig. Ha figyelembe vesszük azokat a földrajzi feltételeket, amelyekről fentebb említést tettem, ez a város – minden valószínűséggel – a mai *Tyihorjeck* környékén lehetett vagyis azon a földrajzi csomóponton, ahol a Volga középső szakasza mentéről Tamánba (Matrikába) vezető út, és a Tanából, vagyis a Don torkolatától Tifliszbe vezető út (mindkettő ősrégi karavánút) metszi egymást.

Julianus és társai hazulról körülbelül 1235. áprilisának első napjaiban indultak el. Április végén érkezhetek Konstantinápolyba, június elején pedig Matrikába. Onnan július 20. körül mentek tovább, augusztus 5-6 körül lépték át Alánföld határát, és néhány nap múlva meg is érkeztek a mai Tyihorjeck környékére. Ahogy a Kaukáziában járt utazók leírásában olvassuk, vannak olyan szigorú telek, amikor a Kubán és Kuma folyók síkságán már szeptemberben leesik a hó.³⁴⁴ Valószínűnek tartom, hogy talán különösen kemény telük lehetett, s ezért voltak kénytelenek utazásukat ilyen hamar félbeszakítani, de az is lehetséges, hogy a felszerelés hiányossága és (az azóta is minden magyar utazót végzetesen sújtó) pénzhiány készítette őket ilyen korai, kényszerű megállásra.

Tyihorjeck környékéről hat hónap múlva, tehát 1236. februárjának első napjaiban indultak tovább. Ha elfogadjuk Bromberg érvelését, útjuk negyedik szakaszának végén a mai Penza tájára érkeztek, de már csak ketten: Julianus és végleg elgyengült társa, Gerardus. Lássuk ennek a feltevésnek jogosultságát: megfelel-e a földrajzi tényeknek?

Európai Oroszország mai népsűrűségi térképe.

(Hettner-Littke id. művéből, 264. l.)

Előre kell bocsájtanom, hogy a leírás ezen a helyen kissé zavaros. Azt a benyomást kelti, hogy ez után a mondat után: *Tandem ipsi habita quorundam paganorum societate, iter arripientes*” valami kimaradt; lehet, hogy a római kancelláriában, a másolás alkalmával, lehet, hogy Richardus feledett ki egyet-mást a szerkesztés hevében. Az eddigiek ugyanis meg-

felelnek a földrajzi tényeknek; a Veda = Viada, illetve Bundáz = Bezdez³⁴⁵ azonosítás szintén helyesnek látszik. De hogyan alakult ebben az esetben Julianus útvonalának negyedik szakasza?

Egy igen fontos körülményre kell itt felhívni az olvasó figyelmét. Mindaddig a leírásban egy szó sincs arról, hogy Julianus a Volgát látta, vagy azt keresztezte volna. Lehetetlennek tartom, hogy ne említene a leírás, ha átkeltek volna valahol a nagy folyamon. Valóban: ahhoz, hogy az ember Tyihorjeckből a mai Penza környékére jusson, a Manicsjon kívül egyetlen nagyobb vízfolyás keresztezésére sincs szükség.

A nagy északi út a Manicsj horpadást ma Veliko Knyaseszk-nél lépi át, tehát azon a ponton, ahol a meder az év nagyobbik részében kiszárad. Nem hiszem, hogy a XIII. században ebben a tekintetben más viszonyok lettek volna. Innen kezdve az út fokozatosan, de lassan emelkedik, ahogy közeledik a Jergenyi domb-sághoz, és csak a Don balparti kisebb mellékfolyóit keresztezi. így érkezik el a Don és a Volga nagy könyökéhez, ahol a két folyó mintegy 60-70 km-re közelíti meg egymást, a mai Sztálingrád (Caricin) környékén. Ez a távolság (Tyihorjecktől számítva) körülbelül 500 km, s ennek megtételére, napi 25 km menetteljesítményt számítva, három hétre lehetett szükségük.

Ahogy az út a nagy Don-könyöktői északra az Ilovlja folyót átlépi, a dombok magassága rohamosan csökkenik, és a Medvjedica folyón túl már csak enyhe halmok és lapos háta tarkítják a térszínt. Északabbra haladván nagy területek tökéletes síkságnak látszanak, bár lapos talajhullámok és mélyedések váltogatják egymást, és a folyók helyenkint beárkolódtak, s földlépcsők peremén folynak.³⁴⁶ A vidék a Kaukázus északi lábától a Kazany-Rjezsany- Karácsé v (Brjanszktól DK-re) – Csernigov vonalig a füves puszták övébe tartozik. Julianus idejében a Don és Volga közti nagy síkság, tehát

a mai Penza környéke is, nem tartozott az orosz fejedelemségek uralmi körébe, hanem különböző török-tatár népek találtak ott otthonra. Így a Volga-Káma vidékén a bilérek, vagy volgai bolgárok, tőlük nyugatra, az oroszok szomszédságában a mordvinok, a Dontól nyugatra pedig nagyobb területi egységben a kunok (polovci, polovec). A kunok-, illetve a mordviniakta földek között azonban óriási, rendszeresen nem lakott, mondhatnók lakatlan terület terpeszkedett. Ha megtekintjük Oroszország mai népsűrűségének térképét, láthatjuk, hogy azon a területen, amelyen a íyihorjeck-penzai útvonal vezet, ma is csak 0-10, 10-20, illetve 20-50 lélek él *egy* négyzetkilométeren. Ha ezeket az adatokat visszavetítjük a XIII. századi keretekbe, négyzetkilométerenkint csak 0-2, 2-4, illetve 4-10 lélekkel számolhatunk. De mivel a szóbanforgó területen egyrészt sátoros pásztorok éltek, (s ez az életforma igen gyér lakosságot tételez fel), másrészt mivel a tatárok portyázó csapataitól is rettegtek az emberek, nem valószínű, hogy a Sztálingrád és Penza közötti vidéken bárhol is kettőnél, de legfeljebb négynél több lélek élt volna egy-egy négyzetkilométeren.

Hogy milyen volt a Don és Volga közötti pusztaság képe Julianus idejében, azt ez az egyetlen mondat is jól érzékelteti: „Egyetlen út és ösvény sem vezetett ott;” nem, mert nyájaikkal legelőről legelőre vándorló pásztornépek földje volt.

Hogy a „per desertum” kifejezést, vagyis a pusztaság, az elhagyatott vidék fogalmát hogyan kell értékelnünk és értelmeznünk, arra nézve az alábbi néhány példát hozom fel:

Toulousei Raimund és csapata 1096-ban Itálián, Isztrián, Dalmácián, Albánián stb. keresztül vonult Konstantinápoly irányában. Raimund d' Agiles az Adriai tenger keleti partvidékéről ezt jegyezte fel:

„Szlavónia (Sclavonia) hegyes, járhatatlan és sivár ország; három hétig semmiféle állatot sem láttunk... Majdnem 40 napig voltunk Szlavóniában.”^{346/1}

Ismeretlen szerző írja az 1148-1189 közötti időkből a baranyavármegyei Dárda község és Belgrád közötti útszakaszról: „Ezután három napig keresztül kell menni egy száraz, kopár pusztaságon (ez a Szerémséget jelenti) a Száva (Suouma) folyóig; ennek túlsó partján a derék és gazdag Belgrád emelkedik...”^{346/2}
Majd: „Belgrádtól hét napig folytonosan pusztaságon, rengeteg erdőkön és hegyeken keresztül haladva következik Nis. Ezután négy napig egy pusztaságon át Szredecig (Straliz, Szófia középkori neve);...”^{346/3}

Nikeforosz 1326-ban utazott Szkopjébe, Decsanszki III. Urosz István szerb királyhoz. Útleírása csak a Sztrumánál kezdődik. Ez a folyó választja el Macedóniát Tráciától. A folyó környékéről szerzőnk azt írja, hogy »a rablók portyázása miatt az egész vidék puszta és elhagyatott volt, ennél fogva céltalanul ide-oda bolyongtunk.”^{346/4}

Richardus is azt közli, hogy Alániából a tatár hordák közelsége (és nyilván támadó, – rablószándékú portyázásai) miatt nem nagyon mertek a tyihorjeck – bolgari-i úton közlekedni az emberek. A Bundázba vezető steppék néptelenségének nyilván ez is egyik oka lehetett.

A távolság a Don nagy könyökétől Penza vidékéig 520-550 km. Ezt 37-tel osztva 14-15 km-es napi átlagos menetteljesítményt kapunk. Ha Julianus és társa a Don-könyökig napi 25 km-es sebességgel mentek, három heti út után éppen eléggé kifáradhattak. Emellett nagyon szűkösen állottak élelem dolgában is. A hátralévő több, mint félezer kilométerre (noha ők nem tudhatták, hogy ilyen irdatlan út áll még előttük), mindössze öt napi ételmük volt, az is szűkösen számíva. Nem csoda tehát, hogy a további gyaloglásban

egyikük, Gellért testvér annyira elgyengült, hogy Julianusnak, aki ugyan még egészséges, de szintén erőtlén volt, nagy ügyel-bajjal kellett társát cipelnie. Azt hiszem, fölösleges minden további szó, hogy belásuk, arra a 37 napra, amíg a Bundázba való megérkezésük előtt a pusztaságban vándoroltak, semmiképpen sem szabad napi 14-15 km-nél nagyobb teljesítmény-átlagot feltételeznünk. Még ezt is inkább soknak, mint kevésnek tartom. Beláthatjuk, hogy valóban az a helyzet: Riehardus leírásából egy rész: talán csak pár mondat hiányzik, mégpedig az a részlet, amely az alániai város és Bundáz közti út első felének mikénti megtételéről számol be. Hogy ez így van, abból is következtethetjük, hogy már a vakmerőségnél is több lett volna: meggondolatlanság, ha két bátor és tudós magyar szerzetes, akiknek vállán a király által reájuk rótt küldetés nagy feladata és felelőssége nyugodott, ilyen hosszú és bizonytalan időtartamú útnak mindössze öt napi élelemmel neki mertek volna vágni. De ezt nem is hihetjük, s nem is tételezzük fel. A dolog legvalószínűbb magyarázata az, hogy élelmük javarésze az útnak abban az első három hetében, amelyről a leírásban nincsen szó, elfogyott, s a Don-könyöknél már nem volt alkalmuk pótolni azt.*)

Bundáz lakosairól a leírás nem mond mást, csak azt, hogy szaracének, tehát hihetőleg mohamedánok voltak, és saját fejedelmük fennhatósága alatt éltek. Julianus ezzel a fejedelmi személlyel, sőt a város lakosaival is meg tudta értetni magát, így jutott egy kis alamizsnához. Mivel a magyarországi dominikánusok

*) Bromberg úgy hiszi, hogy Julianus és társa útjuk negyedik szakaszát összesen 37 nap alatt tették meg.³⁴⁷ igaz, hogy papíroson elfogadható eredményt ad, ha a Tyihorjeck és Penza közti 1000 km-es távolságot 37-tel osztom, mert mindössze napi 27 km-es átlagot eredményez, de a fenti meggondolásokból mégis látnunk kell, hogy okoskodása nem lehet helytálló.

kunföldi térítései révén Julianus bizonyára tudott kunul, igen valószínű, hogy Bundáz lakosai valamiféle török nép voltak. Nagyon valószínűnek látom, hogy vagy valamely mordvin-, vagy valamely bolgár-rokon törzs lehettek.

Számításunk szerint 1236. márciusának vége felé kellett a két vándornak megérkeznie Bundazba. Eredményünket valószínűsíti a leírásnak az a közlése, hogy esőben s fagyban kint kellett tartózkodniuk a szabad ég alatt. Tehát a leírás is télvégi, vagy koratavaszi időjárásra utal.

Bundazban kezdődik útjuk ötödik szakasza, és az azon a bilériai városon keresztül, amelyben Julianus azzal a bizonyos magyar asszonnal találkozik, aki véglegesen útbaigazította, a nagy Ethil folyóig tart.

Erről az útszakaszról a leírás ismét szószavúan beszél. Olvassuk, hogy a két szerzetes Bundazból egy másik városba ment át, ahol Gellért az Úrban elhunyt, s ugyanott el is temették. Ezután Julianus egy mohamedán paphoz elszegődött szolgának, hogy továbbjuthasson; ugyanis a pap Nagy Bolgárországba készült. Ide együttesen el is jutottak.

Mivel Nagy Bolgárország a mai Penzától északkeletre volt, annak a városnak, ahol Gellért testvér meghalt, valahol Bundáz és a Kama-torkolat közötti vonalon kellett lennie. Arról a bolgár városról, ahol Julianus a baskir-magyar származású asszonnal beszélt, csak annyit tudunk, hogy nem volt azonos Bulgarral, Bileria fővárosával, és a Volgától kb. 50-60 kilométernyire nyugatra kellett lennie. Ugyanis Juliánus innen elindulva két nap alatt, tehát mintegy 50-60 km úttal megérkezett „a nagy Ethil folyóhoz”, és ott megtalálta azokat, akiket keresett: uralvidéki baskir-magyar véreinket.

Ami a „nagy Ethil folyót” illeti, az 1860-as évekig

senki sem kételkedett abban, hogy ez a kifejezés a Volgát jelenti. A Szabó Károly-féle fordítás jegyzeteiben (1881-ben) még Pauler is ezt a nézetet vallja. Később Pauler volt az, aki a Budai Szemle hasábjain azt bizonygatta,³⁴⁸ hogy az Ethil név itt nem a Volgára, hanem a Bjelájára vonatkozik. Ezt bizonyítaná az a körülmény, hogy a baskírok a Bjeláját még a múlt század derekán is Ak-Ideinek nevezték. A magyar tudományos világ Paulernek módosított felfogását a fenti érveléssel bizonyítottnak tekintette.

Ám Bromberg id. tanulmányában³⁴⁹ szembeszáll ezzel a véleménnyel és az eredeti felfogás helyességét igazolja. Érvei a következők:

1. Julianusnak kortársa volt Benedictus Polonus. Ő 1245-ben, tehát mindössze 9 évvel Julianus után járt az Ethil folyónál és ezt írja arról: „ . . . *magnum flumen Ethil, quern Rusci vocant Volga*,. . .”³⁵⁰ Julianus a baskir-magyarokhoz utaztában nem beszélt oroszokkal, valószínűleg ezért nem említi a Volga nevet.

Erősítsük ezt meg azzal, hogy Rubruquis Intineráriumának XIV. fejezetében, a 2. bekezdésben³⁵¹ igen pontos és félremagyarázhatatlan leírást nyújt az Etilia (= Ethil) folyamról, úgy hogy mindennél világosabban kitűnik az Etilia és a Volga folyók azonossága.

2. Ahogy már egyszer említettük, figyelembe kell vennünk, hogy Richardus leírása ezideig egyetlen egyszer sem említi az Ethil folyót, márpedig ha az Ethii a Bjeláját jelentené, ez esetben Julianusnak át kellett volna kelnie a Volgán. Elképzelhető-e, hogy egy szóval sem emlékeznék meg az óriási folyamról, mikor pl. Rubruquis ismételten vissza-visszatér említésére, és nem győz kifejezést adni ámulatának. Egy ízben pl. így ír róla: „ . . . *pervenimus ad Ethiliam cuius aquas cum vidi, mirabar unde ab aquilone descenderunt tante aque*.”³⁵² Igazat kell adnunk Brombergnek: Julianus addig, amíg ama bizonyos bileriai városon túl

el nem érkezett a nagy Ethil folyó partjára, még sohasem láthatta a Volgát.

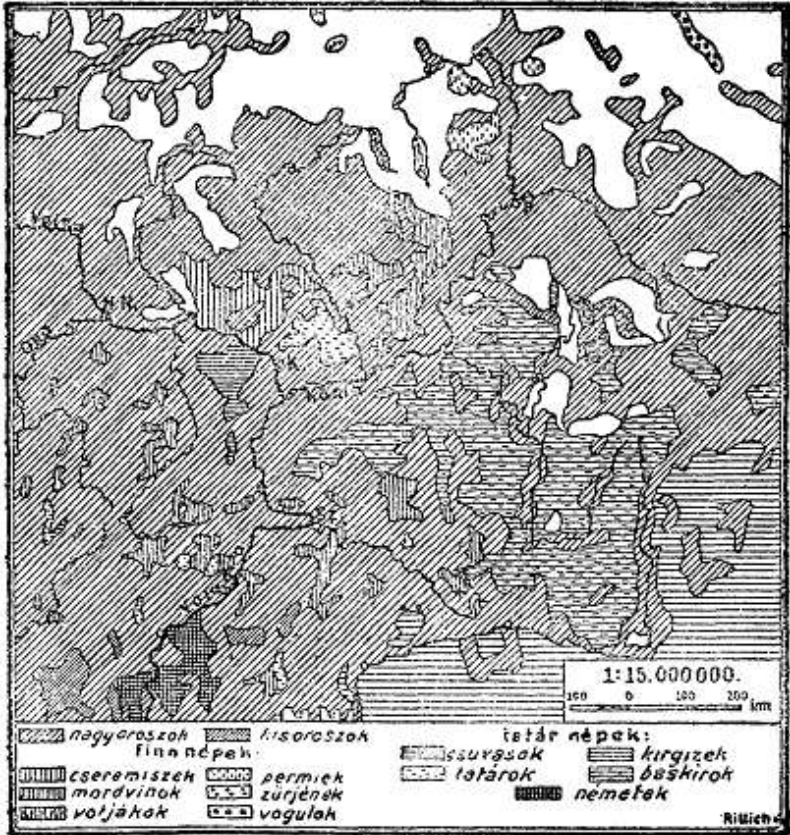
3. Az a tény, hogy a baskírok még a múlt század derekán is Ak-Idelnek nevezték a Bjeláját, nem bizonyít Pauler feltevésének helyessége mellett. Ugyanis igaz, hogy Ak-Idel = Bjelája, vagy Belaja, de a Belaja jelentése is: „a fehér” (t. i. folyó).³⁵³ Ugyanígy a Kámát is a csuvasban Sura-Adal-nek nevezik, ami betű szerint „fehér Volgát” jelent.³⁵⁴

4. Vegyük még ehhez azt is, hogy maga Julianus is meghatározza az Ethil folyó hollétét a második útról írt sajátkezű levelében, amikor így ír: „*Una pars a fluvio Ethil in finibus Ruscie a plaga orientált ad Sudal (Susdal) applicuit.*”^{3TM}

Nem láthatjuk kétségesnek ezek után, hogy a régebbi általános tudományos felfogás, amely Richardus leírásának „nagy Ethil folyóját” a Volgával azonosította, teljességében helyes volt. Vizsgáljuk meg azonban a baskír élettér szempontjából is a kérdést: vajjon lakhattak-e még egyáltalán a XIII. században baskír-magyarok a Volga mentén, mégpedig körülbelül Szamára és a Káma-torkolat közötti területnek közepe táján.

Az orosz kutatók a volgai bolgárok városainak kutatásával eléggé behatóan foglalkoztak. Közléseikből tudjuk, hogy a bolgároknak négy nagyobb és 13 olyan kisebb városuk volt, amelyeket vagy romjaikból vagy egykorú kútfőkből ismerünk. Ezek a bolgár városok – egynek-kettőnek a kivételével – mind a Volga folyam közvetlen környékén helyezkedtek el, tehát itt volt Bileria gazdasági és művelődési gócpontja. Az a két város, amely a Volgától távolabb, keletre volt valaha, és pedig *Brjahimov* a Káma felső folyása mentén, *Tobulga-Atasi* pedig a Bjelája közelében, még 1220 előtt, illetve az utóbbi még a X. században elpusztult.³⁵⁶

Baskirföld területi kiterjedése, ha nem a politikai határokat, hanem a baskírok által ténylegesen lakott terület kiterjedését vizsgáljuk, a julianusi idők óta alig-alig változott. „Hiszamu-d-din és Kusztu baj feljegyzése szerint, olvassuk Mészáros Gyula id. művében,³⁵⁷ egybehangzóan a szóhagyománnyal, a baskírság-lakta

A Volga-Uralvidék néprajzi térképe.

(Hettner-Littke id. művéből, 279. 1.)

föld északnyugati irányban addig a területig ér, ahol a Bjelája folyó beleömlik a Kámába és az egyes törzsek a X. század körül a Bjelája és ennek mellékfolyói: a Szim és Inzer, s a Szakmar folyó partjai men-

tében tanyáztak keletre, egész az Ural folyóig, ugyanott, ahol még ma is laknak.”

A szovjet tanácsköztársaságok keretébe beillesztett, s kulturális autonómiával felruházott Baskírföld politikai határai³⁵⁸ nagyjában valóban magukban foglalják a baskírság zömét, de – a központi szovjetkormány uralmi elveihez hűen³⁵⁹ – a politikai keretekből az Urálon túli baskírok éppúgy künnrekedtek, mint amazok, akik a Kama és Bjelája torkolatán áthaladó délkörtől nyugatra laknak. Pedig ezek az utóbbiak is igen tekintélyes számúak és jelentős területeket népesítenek be. Szállásföldjeik – miként a mellékelt néprajzi térképen láthatjuk – olyan mélyen benyúlnak a Kama, Volga és Szamára folyók közébe, hogy a Kammat 20-100, a Volgát 50, a Szamárát pedig 70-120 km-re közelítik meg.

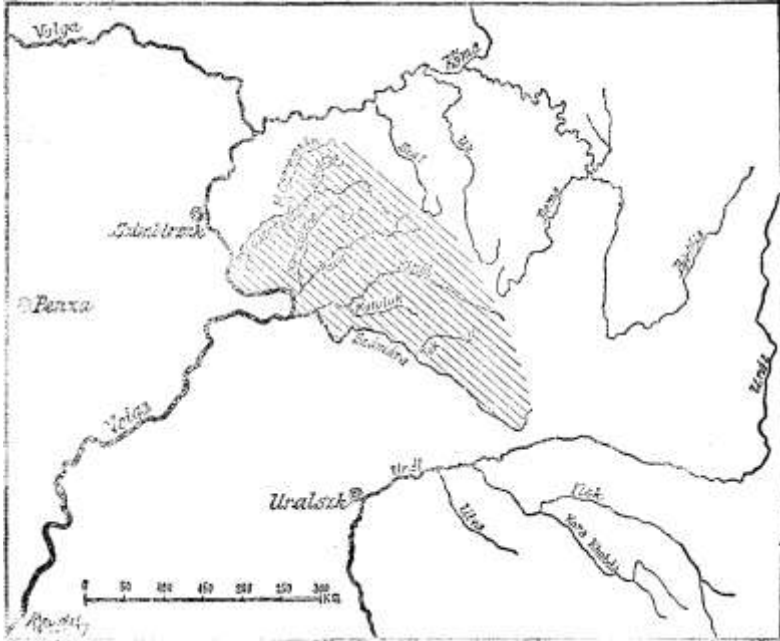
6. a. id. munkámban kifejtettem, hogy Ottó testvér 1231-1234. évi útja alkalmával valószínűen a mai Kujbisev (Szamára) környékéig jutott el. Ott találkozott néhány baskír-magyarral, de országot nem kereste fel.

Valószínűnek tartom, hogy a baskírok-lakta föld korábban, Julianus idejében sem terjedt lényegesen nyugatabbra, mint ma. Falvaik tehát akkor talán csak 40-50 km-re kezdődtek a Volgától; de lehetséges az is, hogy szállásföldjük egy-két ponton érintkezett a folyamóriással. Ha azonban ezt nem is tételezzük fel, semmi hihetlent sem találok abban, hogy Julianus mégis a Volga partján találkozott az első baskír magyarokkal, mert elképzelhetetlen, hogy egy-két átkelőhelyet ne tartottak volna kezükben akkor is, ha telephelyeik nyugati határa egy-két napi járásnyival keletrebbre lett volna.

Azonban határozott nyomaink vannak arra nézve is, hogy a baskír-magyarok valaha kimondottan a Volga partján laktak. Mészáros Gyula gyűjtéséből több baskíriai *élő szájhagyományt* ismerünk, amelyek világo-

san azt állítják, hogy „a baskírok régente a Volga (Idei) partjain laktak.”^{3,59} A Ezt a hagyományt ma nemcsak a volgaközeli baskír törzsek között, hanem Orenburg és Ufa stb. környékén is megtaláljuk.

Másik nagyon fontos idevágó forrásunk *Ibn Fadhlan* tudósítása. A jeles szerző valószínűen titkára volt

A baskír-magyarok szállásiöldje K. u. 920 táján
Ibn Fadhlan szerint.

annak a követségnek, amely Kr. u. 921-922-ben Bagdadból elindulva a volgai Bolgárország fővárosába ment, majd onnan kiindulási pontjára tért vissza. A követséget Muktedir kalifa küldötte a volga-bolgárok fejedelméhez azzal a céllal, hogy a volga-bolgár népet az iszlámnak megnyerje. Eddigi tudásunk szerint Ibn

Fadhlannak az az eredeti kézírata, amelyben utazásuk történetét örökítette meg, elveszett; ám tudtuk azt hogy Jakut, a híres földrajzi lexikon írója, egyes részleteket megőrzött Ibn Fadhlân leírásából is.^{359/2}

Napjainkban vált csak szélesebb körökben ismertté, hogy Ibn Fadhlân eredeti munkájának szövegét (vagy annak hű másolatát?) egy török tudós megtalálta. Ebben az eredeti útleírásban azt olvassuk, hogy *a követtség az Ilek-, vagy a Kara Khohda folyók mení én érkezett el az Urál folyóhoz. Azon és a Csaghan folyón átkelvén, elértek a Szamára folyóhoz. Ott kezdődnek – írja Ibn Fadhlân – a baskírok szállásföldjei. És mialatt a Szamára folyótól a Tok, Kutuluk, Kinél, Szók és a Kondurcsa folyókon keresztül a Cseremsán folyóig el nem érkeztek, mindig a baskírok földjén haladtak. Közli, hogy a volga-bolgárok országa a Cseremsán folyó északnyugati partjánál kezdődik; azoknak fa-és kőházaik vannak, viszont a Cseremsánon innen falvak, vagy városok egyáltalán nincsenek.*^{359/3}

Ibn Fadhlân tudósítása a Kr u. 921-922. évi viszonyokat írja le, de teljesen egybevág Mészáros Gyula fenti adataival, és minden nehézség nélkül egyeztethető Richardus beszámolójának idevágó közléseivel is. A baskír-magyarok szállásföldjei valóban szomszédosak voltak a Volgával a Fehér Cseremsán torkolatától a Szamára torkolatáig (Ibn Fadhlân szerint). Ha tehát Julianus Bundzából, azaz a mai Penza tájékáról a mai Szimbirszk vidékén létezett egykorú bolgár városba ment, ahol az említett baskír-magyar asszonyal találkozott, onnan a Fehér Cseremsán torkolata valóban nincsen 70-80 km-nél távolabb: éppen kétnapi járásnyira.

Abból azonban, hogy Ibn Fadhlân a Szamara és a Cseremsán folyók között találta a baskírokat, egyáltalán nem következik még az, hogy azok csakis a szóban-

lorgó folyók vidékén éltek. Ez a tudósítás nem zárja ki ugyanis azt a lehetőséget, hogy egyes baskir-magyar törzsek már akkor is megtelepültek a Bjelája folyó lapályán és attól keletre: az Urál hegység lankáin.

Ami pedig Ibn Fadhlánnak a bolgár falvakkal és városokkal kapcsolatos megjegyzését illeti, egyesek hajlandók azt a következtetést levonni, hogy Richardus elbeszélésének ez a kitétele: „... körülvezették őt házanként és falvanként...”, valójában sátrakra és sátor-táborokra vonatkozik. Noha a két forrás eredete közötti, majdnem kerek három évszázad alatt a baskir-magyarok is eltanulhatták a házépítés fortélyát a szomszédos bolgároktól, megvan a másik feltevésnek is a lehetősége. Az előbbit az a meggondolás támogatja, hogy Richardus elbeszélése a baskirokat teljesen lovaspásztorokként írja le, amikor kereken kijelenti, hogy „földet nem mi veinek.” Már pedig minden megtelepedésnek, sőt féligmegtelepedésnek is a földművelés, a földhözköttöttség az alapja.

Julianus tehát 1236. áprilisának második felében érkezett meg a Volga partjára, az uralvidéki magyarok közé. Innen számítjuk útjának hatodik szakaszát, amely teljes egészében Magna Hungáriában, vagyis a baskirolakta földön vezetett körül. Aránylag rövid ideig, 8-9 hétig időzött csak véreink között, mert – miként o'vassuk – „három nappal keresztelő szent János ünnepe előtt elindult a testvér hazafelé”. Visszaindulásúak napja tehát pontosan: 1236. június 21-ike volt. A baskir-magyarok őt házról-házra, illetve faluról-íalura vezetgették. Körüljárt az országukban. Természetesen nem gyalog, hanem lóháton. („Lóban – írja - ... bővelkednek”). Ha naponta csak néhány órát lovagolt, könnyen megtehetett napi 20-25 km-t. Eszerint baskirföldi útvonalát legalább 800-1200 km-re tehetjük, amiből az következik, hogy – ha akarta – érinthette

Julianus első útjának időtáblázata.

		1235	
Indulás Magyarországból		április elején	F
Megérkezés Konstantinápolyba .		április végén	B
Megérkezés Matrikába	33 nap	június elején	A
Tartózkodás Matrikában	50 nap	július 20 körül	A
Megérkezés Alániába, Tyihor- jeck vidékére	13+? nap	aug. elején	A
		1236	
Vesztelés Alániában	6 hónap	január végéig	A
Tyihorjeck környékéről indulván megérkezik a nagy Don-kö- nyökhöz		febr. 20 körül	B
A Don-könyöktől indulván meg- érkezik Bundaz városába . . .	37 nap	március végén	A
Megérkezik a nagy Ethil folyam partjára		ápr. 20 körül	B
Visszaindul a volgamenti magya- roktól		június 21-én	R
Megérkezik (Bundazon át) a Mok- sa folyóhoz		július elején	B
Csónakon átszeli a mordvinok földjét	15 nap	július közepe	A
Megérkezik Nagy-Vladimirba . .		július végén	B
Orosz és Lengyelországon át megérkezik a magyar határra		dec. 27-én	R

Jelek: R. Richardus által megadott időpont

A = A szöveg adataiból biztosan számítható időpont

B = A megtett út alapján számított, valószínű időpont

F = Feltételezett időpont

a Bjelája folyó környéki telepeket is, sőt talán azoktól még keletebbre is hatolt, mert a rendelkezésére álló idő alatt akár az Erdős-Ural magasvidékének közelébe is eljuthatott.

Hazafelé jöttében sokkal rövidebb utat választott, mint amelyen Magna Hungáriába érkezett. Ezt az utat uráli véreink magyarázták el neki. A jelek szerint (bár a leírás ezt a tényt nem említi) mindenekelőtt visszatért Bundazba. Ettől, (azaz a mai Penza környékétől) mintegy 30 km-re van északnyugatra Moksány városa. Ez a város pedig a Moksza folyó jobbpartján fekszik. Mind a város, mind a folyó a moksza-mordvinoktól vette nevét; a folyó teljes hosszában még ma is mordvinok laknak, s ugyanígy volt ez a múltban is. Ha tehát azt ajánlották baskir véreink Julianusnak, hogy a mordvinok országán csónakkal hatoljon keresztül, először is Moksányba kellett (gyalog, vagy lóháton) eljutnia. Ez volt útjának hetedik szakasza.

A következő, nyolcadik szakaszt teljes egészében vízen tette meg. Moksány környékén csónakba szállt és végigevezett a mordvinok földjén. Mivel a folyó lefelé vitte, könnyen haladt, és a Moksány s a Moksza-Oka torkolat közti kb. 400 kilométert 15 nap alatt minden megéröltetés nélkül tehetette meg. (Egy-egy napra kb. 27 km esik.) De könnyen megtehetette azt is, hogy az Okán, amely ezen a szakaszán igen kis esésű, hiszen rengeteg kanyarulata és zátonya van ezen a tájon, felevezett még mintegy 50-60 km-t a mai Kaszimov tájáig s onnan már gyalog is megérkezhetett egy hét alatt (a Kojp mentén) a 150 km. távolságban lévő Nagy-Vladimírba, illetve Szuzdálba, II. György (Jurij) fejedelem székhelyére. Valószínűen itt hallotta azt a hírt, hogy a mordvinok követeket küldöttek Nagy-Vladimir fejedeleméhez azzal a kéréssel, hogy küldjön az hozzájuk hittérítőket.

Útjának utolsó, kilencedik szakaszát lóháton tette meg. Nagy-Vladimirba körülbelül 1236. július vége felé érkezhetett meg. Onnan a Kárpátokig 1400-1500 kilométert számíthatunk a Moszkva-Szmolenszk-Minszk (Mjenszk)-Bjalystok-Varsó-Krakkó-Eperjes útvonalon. A Poprád folyó szorosát³⁶⁰ „az Úr születése utáni másodnapon”, tehát 1236. december 27-én lépte át, tehát kereken 5 hónap, 150 nap állott a mintegy 1500 km-nyi út megtételére rendelkezésére. Tudjuk, hogy Julianus Rutén- és Lengyelföldön át lóháton jött. Ha tehát csak napi 20 km-t haladt is előre, 75 nap alatt elérhette volna a Kárpátokat. Úgy látszik, a többi időt a viszonyok kipuhatolására használta fel. Az országhatártól Budáig bizonyára az Eperjes-Kassa-Miskolc-Buda vonalzású, régi kereskedelmi útvonalon jött.

Vessünk egy pillantást a baskir-magyarok és a tatárok közötti kapcsolatra.

Magna Hungáriában Julianus a tatárok vezérének követével találkozott. Wolff véleménye szerint valószínűleg Suutáj herceg követéről lehet szó. A herceget, aki különben Batu káu kilencedik öccse volt, Ogotáj 1230-ban Kipcsakba küldötte 30.000 emberrel; ezalatt Batunak a kínai hadjáratban kellett részt vennie. Ez lehetséges. Az ellenben, hogy az ural vidéki magyarok még 1223 előtt meghódoltak volna a tatároknak és Dzsudzsi seregében már baskírok is harcoltak volna az orosz- és kún seregek ellen a Kalkánál, ahogy Wolff gondolja, tévedés.³⁶¹

Éppen Julianus közli (Richarduson keresztül), hogy „a tatárok hadakoztak velük (t. i. a baskir-magyarokkal), de nem tudták leverni őket az ütközetben, sőt az első csatában (a magyarok) verték meg azokat.” A második útról szóló levélben pedig maga Julianus így ír: „Innét (a tatárok) Nagy Magyarország

feé tértek vissza; onnét származunk mi magyarok. Tizenégy esztendőn át ostromolták, míg a tizenötödikben legyőzték ezt az országot is, amint maguk a pogány magyarok beszélték el nekünk élénk szavakkal.”³⁶⁸

A kalkamenti ütközet előtt a Kaspi-tó déli oldala felől felvonuló mongol seregek előbb a kaukázusi népeket hódították meg, közöttük a kumamenti magyarságot is. *Ezek a magyarok* vettek részt a kalkamenti ütközetben.³⁶³ A baskír-magyarságra csak jóval később került sor. Tizenégy esztendei hadakozásuk kb. 1220-1234-ig tarthatott; mindeneseire még Julianus ottjárta előtt kellett viszonyuknak rendeződnie, ha a hős szerzetes úgy találta, hogy a tatár fegyveresek, sőt a kán követe is békésen járnak-kelenek uráli eleink országában.

Feltűnő Julianusnak a tatár kán követéről tett közlése, amely szerint ez a férfiú mongol anyanyelvén kívül bolgárul, oroszul, kunul, szaracén nyelven (tehát vagy törökül, vagy perzsául, vagy arabul), magyarul, sőt *nemeiül* is beszélt. Milyen felkészültséggel vonultak fel a mongolok a nagy nyugati hadjáratra, hány esztendőn át készülhettek arra, ha voltak olyan embereik, mint az említett követ is, akik a leigázni szándékolt országok nyelvét már előzetesen elsajátították.³⁶⁴ Julianusnak ez a közlése is megerősíti a második útjáról szóló levelének azt az állítását, hogy a mongolok nyugati hadjáratának főcélja a Német-Római Császárság (Alemania) meghódítása volt.

A mordvinokkal kapcsolatban olvassuk, hogy követeket küldtek Nagy-Vladimir fejedelméhez azzal a kéréssel, küldjön hozzájuk keresztény papokat mert ők is erre a hitre szeretnének téroi. A Szuzdálj tartományban lévő Vladimir fejedelme ebben az időben // *György (Jurij)* volt, aki 1232-től kezdve a mordvin seregeken nem egy jelentős győzelmet aratott, sőt részben hűbéruralma alá kényszerítette a mordvin

népet. Mivel György fejedelem görög-keresztény volt, bizonyára nem a pápára, hanem I. Cyrillre, Oroszország akkori metropolitájára hivatkozott üzenetében, hogy az majd intézkedik a mordvinok áttérése ügyében is.³⁶⁵ Azonban a latin-keresztény szerzetesek – talán ártatlanul, talán azért, hogy Róma hittérítési buzgalmát még inkább serkentsék – nem ezt a magától értetődő, természetes választ rögzítették írásban, hanem a fejedelemnek olyan szavakat tulajdonítottak, amelyek egyenesen felhívják a pápát a gyors cselekvésre.

Végül meg kell még emlékeznünk arról, hogy a Ricc. 228. jelű kéziratban a Magna Hungaria megtalálásáról szóló leírásnak a címében olyan szerencsétlen helyre tette a másoló a vesszőt (az *invento* szó után), hogy emiatt a cím szerint valóban úgy látszik, mintha uráli véreinket nem Julianus, hanem Richardus testvér találta volna meg. Ez a rossz helyre írt vessző sok félreértést okozott a későbbiekben is, mert akadtak a kéziratnak egyes másolói, akik a megtalálás tényét valóban Richardusnak tulajdonították.

MS. PARIS. LAT. 3343.

Ez a tévedés vezette félre Fejérpataky Lászlót is, aki „A. magyar honfoglalás kútfői”-nek a szövegkiadásához írott bevezetőjében arról lesz említés, hogy a párisi Bibliothèque Nationale 3343. sz. latin kéziratában szintén megvan a Julianus útjáról szóló kútfők egyik másolati példánya.³⁶⁶ A kérdéses forrást fényképmásolatban megszereztem, és az így folytatott vizsgálatok nyomán ki kell jelentenem, hogy ennek a kéziratnak Julianus útjához a legkevesebb köze sincs. Címe: „*De sarracenis. Liber peregrinationis fratris Ricaldi ordinis predicatorum.*”

A terjedelmes leírás az eredeti kéziratban 11 oldalra terjed, mégpedig a 80. levél versojától a 86. levél versojáig. A szöveg a lapok mindegyikének teljes tükörnagyságát kitölti. A kézirat kódex további tartalmáról, a szóbanforgó kézirat tüzetes ismertetésével együtt, külön tanulmányban számolok be. A szóbanforgó szöveg a 80. levél versoján a címmel kezdődik és változó tartalma szerint fejezetekre oszlik. Évszámot és szerzőjének nemzetiségét hiába keressük a leírásban; mindössze annyit közöl a szerző, hogy Ricaidus, domokosrendi szerzetes azzal a céllal indult Keletre, hogy a szaracénok (azaz a mohamedánok) hit- és életviszonyait tanulmányozza. Ebből a szempontból a leírás határozottan nagyjelentőségű, és megérdemli, hogy tüzetesebben is feldoigoztassék. Vázlatos tartalma a következő:

fol. 80 v:

*De sarracenis
Liber peregrinationis fratris Ricaldi ordinis
predicatorum.*

In civitate Valdarum... tuncregnabat calipha... etc.

De operibus... sarracenorum.

De studio sarracenorum.

fol. 81 r: De orationibus sarracenorum.

De elemosina... sarracenorum ad pauperes.

fol. 81 v: De reverentia sarracenorum ad nomen Domini.

De svavitati sarracenorum in moribus.

De affabilitate sarracenorum ad exclusos.

fol. 82 r: De concordia sarracenorum.

fol. 82 v: Exquisita de loquela sarracenorum.

Que horum sarracenorum sunt profusa,

fol. 83 r: Que horum sarracenorum sunt sedulia.

fol. 83 v: Que horum sarracenorum sunt mendosissima.

fol. 84 r: Quid horum propter dominum est invariabilis.

fol. 84 v: Quid est violentia.

fol. 85 v: Muneralia*) sarracenorum.

fol. 85 v alján: Explicit liber peregrinationis fratris Ricardi ordinis predicatorum... etc.

A kézirat nem eredeti, hanem az ismeretlen eredetűnek XV. századi másolata. Valószínűleg egy diáknak a műve.^{366/1}

Fejérpatakyt – aki különben sohasem láthatta a szóbaníró kéziratot, s talán csak a katalógusok alapján szerzett tudomást arról – nyilván a Richardus név, és a címben előforduló, említett tévedés csalta tévútra. A kézirat egyik teljes fényképmásolatát a M. Tud. Akadémia könyvtárának engedtem át, ahol azt „*Latin Kódex 4-rét 38.*” jelzet alatt őrzik. A fényképmásolatnak egy másik, tökéletesebb példánya, valamint a teljes szöveg filmnegatívja birtokomban van. Feldolgozás után a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában fogom elhelyezni azt.

*) Recte: Munera.

XIII.

JULIANUS MÁSODIK UTAZÁSÁNAK FORRÁSAI

Alig hogy Julianus visszatért Rómából, 1237 őszén újból útra kellett kelnie, hogy Béla király megbízásából másodszor is felkeresse uráli véreinket. Ezt az utat negyedmagával, Poroszország érintésével, Lengyel- és Oroszországon keresztül tette meg, de már későn. Ugyanis mire a Volga-Káma torkolat közelébe érkeztek, akkorra az előretörő mongol seregek már előzönlötték Magna Hungáriát, legázolták a biléeket, megtörték a mordvinok ellenállását, sőt már Oroszország peremvárosainak kapuit döngették.

Julianus közvetlen közelből szemléli a véres eseményeket. Igyekszik mindent megtudni és felderíteni, majd egy terjedelmes levélben ad az átélt borzaimag napokról számot. De nem elégszik meg a pillanatnyi történések rögzítésével, igyekszik behatolni a mongol háborúskodások múltjába, majd pár komor vonással megrajzolja Európa napjait arra az esetre, ha a mongol seregek – Oroszország leigázása után – megjelenének nyugati határain.

színekkel érzékelteti a tatárok törgeteges támadását, a menekülők páni félelmét, a megtámadottak elszánt védekezését. Ezen felül pedig egyedülálló forrás a maga nemében azért is, mert csakis ebből a levélből ismerjük azt az ultimátumszerű üzenetet, amelyet Batu

kán, mint a Nyugat ellen felvonuló mongol seregek parancsnokló hercege Béla királyunkhoz intézett.

Ezt a levelet elsősorban – nyilván – a pápai udvarnak szánta Julianus, azt a példányát azonban, amely egyenesen Rómába került, nem ismerjük. Ezen kívül azonban elküldötte a levélnek egy-egy másolatát néhány olyan számottévő külföldi előkelőségnek is, akiktől valamilyen formában segítséget lehetett remélni, így a levél egyik példánya elkerült Aquileja érsekéhez, névszerint *Bertholdhoz*, aki IV. Bélának anyai ágról nagybátyja volt. Az érsek átküldötte a levelet *Henrik* (e néven IV.) brixeni püspöknek (meghalt 1239-ben), valamint *Meinhard* tiroli grófnak. A levélnek egy másik példányát egyenesen Perugia püspökéhez, *Salviushoz*,⁸⁶⁷ az Apostoli Szék legátusához küldték, az pedig a fontos iratot Rómába továbbította.

Sajnos a sürgős segítség, amelyet Béla király és Julianus a levél nyomán egyaránt várt a külföldtől, elmaradt és a magyarságnak – mint annyiszor – ezúttal is egyedül kellett szembeszállnia az előretörő tatár seregekkel.

MS. HORMAYRIANUS IGNOTUS.

Julianus levelének másolatai közül ma három példány ismeretes. Ezek közül legkorábban az a példány vált a tudomány közkincsévé, amelyet több mint száz esztendeje *Böhmer János Frigyes* (1795-1863) talált meg, valószínűen valamelyik németországi, vagy ausztriai levéltárban. Ő ezt a kéziratot lemásolta és a másolatot átengedte *Hormayr-Hortenburg József bárónak* (1782-1848) anélkül, hogy a kéziratot őrző levéltárt megnevezte volna. Hormayr „Die goldene Chronik von Hohenschwangau, München, 1842.” című munkájában (II. rész 67 skk. 11.) adia közre a másolatot. *Eredetijét ma sem ismerjük.*²⁶⁸

Amikor *Dudik Beda* 1852-ben Rómába került és ott megkezdte a Vatikáni Levéltárban nagyjelentőségű kutatásait, rövidesen kezébe került a fenti jelű kézirat kódex és abban Julianus levelének másolata. Dudik a levelet a Hormayr-féle kiadás eredetijének hitte, de ennek ellenére is közölte „*Iter Romanum*” c. munkájában.³⁶⁹ A közreadott másolatot dr. Bethmannal hitelesíttette.

A Vatikáni Könyvtár kéziratosztályán őrzött Pal. Lat. 443. jelű hártya (pergamen-) kódex kétségtelenül XIII. századi eredetű. Ugyancsak a heidelbergi Palatina Bibliothecából került a Vatikáni Könyvtár kézíratainak állományába. A kódex nagyalakú, 328X235 mm-es lapokkal. Lapjainak száma 122, ebből 121 számozott. (Számozatlanul csak a hátsó védőlap maradt.) Sárgásfehér, teljes pergamenkötés védi. Eredeti címlapja elpusztult; ennek maradványát ráragasztották az 1. recto lapra. Ezen a töredéken ezt olvassuk:

IOANNIS
LEODIENSIS
SERMON(ES)
(TOT)MAN(I)

Az 1. lap versoján a könyv egykori őrzőhelyére vonatkozó utalást találunk: *Liber Sancte Marie virginis in sconangia marmario poni debet.*

A fol. 2^r – fol. 97^v -ig „Mag. Johannis Leodiensis Sermones totius anni” c. mű tölti meg a lapokat.

fol. 2²: *Sermones totius anni magistri Johannis Leodiensis. Dominica prima adventus. Ad te levavi animam meam... etc.*

fol. 97^v: *... et elemosinas impendere In secundo ascensu qui est continentum, tria necessaria sunt, humilitas, castitas et Caritas. Unde dicum est.*

Ezután a 98-105 lapi? „*Attributiones, ordine litterarum digestae*” következnek, s ezek a két hasábra, osztott 105. lap rectóján a bal hasáb felső harmadában végződnek.

E szövegrészlet kezdete:

	Purus natura reconciliator fidelis in custodiendo
Angelus	obediene in exequendo contemplaturus fruendo setivus nuntiando

Vége: Uxor ... *Casta, dilecta, fecunda, obediens.*

fol. 105r-v; Juliamis levele. Incipit: *Viro venerabili in Christo patri dei gratia perusino episcopo ... etc.*

Explicit: ... *Unde et thartari sunt voeati.*

A levél az „*Attributiones ...*” végén a 105. lap rectóján üresen maradt bal hasábban kezdődik és megtölti ennek kétharmadát. A szöveg ezen az oldalon 28 sorban 155X79 mm tükörmagyságot foglal el. A kézirat teljesen elüt az előzőktől; rendkívül apróbetűs. A betűk nagysága mindössze 1.1-1.2 mm, a sorközök 5-6 mm-esek.

A 105. verso oldal tükörmagysága 290X205 mm; 53 teljes és egy csonka sort tartalmaz. A sorok távolsága és a betűk nagysága azonos a 105. oldal rectóján lévő írással. Az ezen az oldalon lévő szöveg nem kéthasábos, hanem lapszéltől lapszélig terjedő hosszú sorokban fut; margót alig hagytak, hogy a teljes szöveg elférjen ezen az alig másfél oldalon. Ebből azt következtetjük, hogy a levelet az eredetileg üresen hagyott lapokra későbbi időben, de még mindenesetre a XIII. század folyamán másolták be. Az írás színe sötétbarnává fakult fekete. Iniciálék, színezés és díszítés nélkül.

A kézirat további tartalma: „*Danteii sermones*” és pedig;

fol. 108^v: De purificatione béate Virginie Danieli.

cl. 106^v: De annuntiatione beaté Virginia eiusdem.

Conhabat vno epla de uita tartaroy
 in xpo pu. Perissimo epd. Si iudi-
 anu fratru ordi pdicatoru. Teru ur
 scata. Qu scdm iuncta michi obedi-
 cia ue deberē ad magna hugarā ē frī-
 bz in aduictū iunctū nobis iter pfice-
 cupientes cū ad ultimos fines pruce
 deuenissent. rei didiscunt uitate. q oēs
 hugarū pagani. ⁊ regna quipitima.
 a tartari sunt penit deuastata. Qu ā
 sūt illi tartari cui ue secte. uob re-
 noxe pscntū. enarrabo. Relatū est
 aut michi a quibzda qd tartari. pri-
 thū abant roma. dicitur i ueritate.
 filii hilmachi. Vn hilmachū ē tartari.
 uolūt uocari. Terra ā de q pnt sunt
 egressi. gotha uocabat. quam subē
 gotham uocant. Prmu ā bellum
 tartaroy. est tatarū inchoatū. Dux e-
 rat i illa tra gotha. Gursaita noie
 q soror hūc uigine. Qui penobul
 defūctū sue familie pscidē ⁊ more
 uirili ut dī se gerēt. expugnauit
 quēda ducē uicini. ⁊ eūdē suū bonū

et hinc quod uolo quod non uallo
 refero uobis gratias
 in xpo et gratias bonis ad sui obsequia uobis
 peccatis et letania singulari. Dicitur in
 vobis litteris diligenter meum animi
 veraciter exultant / cor meum est exultans
 sermo et tenore. // Dilige me et uidebitur
 gratias domini et refabile, sedis gratia qd apud te
 fama ut puritate mei non fecit notum
 meo meo tempore et illi qd scripsisti qd
 p illam qd scribere ualuerit, negare de
 diligenter et effudeter in xpo posse cupidi
 et plus qm uerbo defideras gratias

XVIII. tábla Egy XIII. századi humanista levelének fogalmazványa.?)
 a Ms. Vat. Lat. 4161 fol. 44. versolán.

- fol. 107^v: Item eiusdem: de palmis.
 fol. 108^v: In nativitate Johannis Baptiste: eiusdem.
 fol. 110²: Item eiusdem: de assumptione béate Virginie.
 fol. 111^f. Item eiusdem: de nativitate Beate virginis.
 fol. 112^f: In Epiphania.
 fol. 113^f: Item eiusdem: in adventu Sancti Spiritus.
 fol. 114^r: Danielis sermo communis ad quoslibet religiosos.
 fol. 114^v: De pascha ad moniales: eiusdem.
 fol. 115^v: Item eiusdem: de omnibus Sanctis.
 fol. 116^v: Item eiusdem: in nativitate Domini.
 fol. 118^f: Item eiusdem: De assumptione Beate virginis,
 fol. 120^r: Item eiusdem: In palmis.
 fol. 121²: Item eiusdem: De omnibus Sanctis.
 fol. 12 1^r alján a könyv egykori tulajdonosaira vonatkozó bejegyzést találunk:

Is te liber est béate Marie virginis in schonangra Cisterciensis ordinis wormiensis diocesis.

A 121. lap két oldalán még néhány bejegyzést találunk. Ezek – mivel a kézirat valószínűen hosszabb ideig kötés nélkül lehetett – részben olvashatatlanokká váltak. Jelentőségük abban áll, hogy az utolsó sorokban pontos keltezést találunk. E töredékek szövege az alábbi:

- fol. 121^r: Premisit, qui de ergastulo carnis nondum educti, cupiunt dissolvi et esse cum Christo, qui mortem ha bent in desiderio et vitam inaniam. Quorum vita (sic) nominari potest . . . (a továbbiakban olvashatatlan.)
- fol. 121^v: Notum sit inspecturis quod sua... post mortem suam dimidium ingerum agri et duo malta, silvis inclusis, XXX. nunc vendita War ... horto . . . Johannes Gerildis de Wineheim Henricus Esera et filii eius dederunt nobis ... de uno ansere de vinea fratris Ruperti.
- fol. 121^v: Indieis..... eius Spirenses.....
 noverint universi presentium inspectores quod berthha vidua dicta de rochus concivis nostra dudum a bone memorie quondam Ottone abbate Seonangensi XX⁰ malta tritici puri gpirensis mesure perpétua pro LXXX. libris hallensibus compravit et decano Amuhusen annis singulis assignata. Omissis ... etc.

Testa liuius rei sunt Sigulo dictus hominum, Marquardus Lanisbuch Civium magistri, botschaltus dictus Scheielm senior, botschaltus filius suus, Bernannus Bethelus, Jo. de rorhus, Sifridus reschelinus. Jo. dictus Cranich, Fridericas dictus Erpe, Volzo in Salzhova, Knolz consules et alii cives Spirenses. Acta sunt hec Anno Domini M^oCC^oLXXXIII^o - XVII. Kalendas Februarii.

Az egész kódex négy kéztől származik. Az első kéztől való az 1-105. lapok szövege, a másodiktól Julianus levelének másolata, a harmadiktól a 106-121^r lapokon lévő „Danieli sermones”, végül a negyediktől a 121. lap két oldalán lévő hozzátoldások. Nyilvánvalóan az utóbbi iratok kerültek be legkésőbb a kódexbe, mégpedig 1285. januárjában, vagy nem sokkal később. Ebből következik, hogy Julianus levelét valószínűen még a XIII. század derekán másolták be az eredetileg üresen maradt másfél oldalra. Ez a körülmény megengedi annak feltételezését is, hogy a levelet esetleg magáról az eredetiről másolták be.

A kéziratban tekintélyes számú vörös (cinóber) testű iniciálét találunk. Vonaldíszüket előrajzolták, de kifestésükre sohasem került sor.

Miként a részletesen közölt tartalomból láthatjuk, a Pal. Lat. 443. jelű kézirat egy jellegzetesen középkori, könyörgéseket tartalmazó kódex, amelyet a Szent Szűz tiszteletére tartott ájzatosságok alkalmával használtak. Erre vall emellett még az is, hogy a kézirat a cisztercita rend egyik – a Szent Szűzről nevezett - kolostorának és templomának szertartáskönyvei közé tartozott.

Hogy a perugiai püspökhöz intézett levél eredetije, vagy csak annak másolata került-e a kézirat tulajdonosainak kezébe, nem tudhatjuk. Az egyetlen biztos tény csupán annyi, hogy a levél szövegét 1237-1240 és 1284 között másolták bele az egyébként merőben más tartalmú kéziratosságyűjteménybe. S hogy ide je-

gyezték fel azt, ez a tény azt bizonyítja, hogy a kis cisztercita kolostor lakói nagyon is megértették, milyen nagyfontosságú dolgokról van szó a levélben. Nem akarták tehát a könnyű elveszés veszélyének kitétt pergamen-darabkákra feljegyezni azt, hanem olyan kézirat-kötegbe, amelyet féltve őriztek, s ahol minden időben, minél többször, minél többeknek szeme elé kerül a döbbenetes erejű szöveg. Talán ezen a módon akarták figyelmeztetni az egyház fiait arra az istencsapásra, (hogy Julianus szavaival éljünk), amely oly végzetesen közeledett, hogy beteljesítse Nyugat végzetét.

Hogy a „*sconangia*, var. *schonangra*” néven említett ciszterci kolostor melyik volt, kétséget kizáró módon tisztázható.” P. Leopold Janaushek: *Originum Cisterciensium* című művében³⁷⁰ ismerteti Schonaugia (Schoenau, Sconaugia) régi ciszterci apátságot, mely a wormszi egyházmegyében feküdt. „*Illustris haec abbatia, ab amoenissimo loco silvae Odonianae in quo erecta est vocata, in Palatinu et antiqua dioecesi Wormatiensi sita erat (hod. in circulo Rhenano-inferiore magnitudatus Badensis) et milliarium ab Heidelberga aim tabat. . .*” Minden kétségen kívül erről az apátságról van szó.

Schönaui a Badeni nagyhercegség alsórajnai kerületének ma is virágzó községe. Valaha Pfalzhoz tartozott. Ott fekszik – Heidelberg ősi, egyetemi városkától KÉK-re, (légvonalban) 145 km távolságyira – az Odenwald középhegységjellegű, erdős-dombos vidékén. Innen a község neve is, amely szép környezetével van vonatkozásban. így könnyen érthető, hogy a kézirat a schönaui kolostorból a Palatina Bibliothecaba, onnan pedig 1622-ben Rómába került.

* E helyütt is hálás köszönetet mondok *Endrédy Vendel* zirci apát úr Önéltőségának e kérdés megoldásához nyújtott szíves útbaigazításáért.

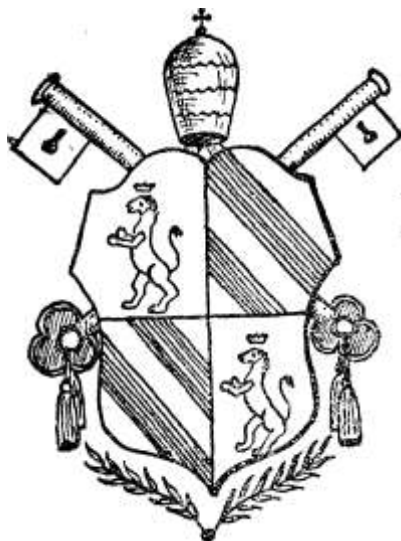

Amikor „A magyar honfoglalás kútfoi” c. akadémiai kiadvány szerkesztői újból közölni óhajtották Richardus elbeszélésének latin szövegét, felkérték *Fraknoi Vilmost*, hogy a Desericzky kiadásában megjelent szöveget hasonlítsa össze a vatikáni eredetivel. E munka közben akadt rá Fraknoi Julianus levelének egy addig ismeretlen másolati példányára a Vatikáni Könyvtár kéziratosztályának fenti jelzetű, kis alakú kézirat kódexében. A forrás, miként azt felkérésemre Battelli prof., a pápai paleográfiai intézet igazgatója, megállapítani szíves volt, kétségtelenül XIII. század végi kézirat.

Nagysága mindössze 175x127 mm, az irott tüköré pedig 105x75 mm. A sorok távolsága 4.8 mm. A lapok száma 52, anyaguk pergamen. Igen gondos kivitelű munka, szép iniciálékkal. Ezek kék betűk vörös mezőben, kék, vörös és zöld vonaldíszekkel. Az iniciálék nagysága a szövegben foglaltak fontosságához igazodik, A 45. laptól kezdve az első iniciálé vörös testű zöld dísszel, a többi egyszerűen nagyobb betű, esetleg vörös vonaldísszel.

A kis kódex eredeti kötése fehéres sárga pergamen volt; erre később zöld bőrborítást kapott. A kötés gerincén két címer: felül IX. Pius (1846-1878) címere (a Mastai-Ferretti címer), alul egy elmosódottan látszó, bencésekre valló címer. Az első fedőlap külső oldalát V. Pál pápa (1605-1621) címere díszíti (Borghese-címer), míg a hátsó fedőlap külső oldalán ugyanezt a címet látjuk püspöki kalappal. Bár a kéziratban a régi tulajdonosára nézve semmiféle utalást sem találunk, a fedőlapokon és a kötés gerincén lévő címerekből azt olvassuk ki, hogy a kézirat V. Pál pápának már püspök korában tulajdona volt és ő adományozhatta 1621 táján, nem sokkal halála előtt a vatikáni

könyvtárnak; mai kötését pedig valószínűen IX. Pius
alatt nyerte.

A Vat. Lat. 4161. jelű kis vatikáni hártakódex kötésének
gerincén látható címerek mintegy ötszörös nagyításban.

A felső IX. Pius pápa címere.

A kis kódexről a Vatikáni Könyvtár kéziratának indexei a következőket tartalmazzák:³⁷¹

Petri Alphonsi Disciplina liber sic inscriptus

1. in quia plura colligit ex Proverbiis Philosophorum et Fabulis. Dixit Petrus Alplmnsi. ..
2. Fratris Juliani ord, Praedicatorum Epistola de vita, secta et origine Tartarorum. – Venerabili viro ...
3. Fragmenta quoddam Boetij.

A kis kódex lényegileg valóban csak ezt a háromféle iratot tartalmazza és még ezen felül (amit az index nem jelez) egy – a XIII. század második feléből való – beírást, mégpedig – Battelli véleménye szerint – egy *nem olaszországi* születésű humanistának a levelét. A kézirat tartalma pontosan az alábbi: fol. 1^r – 40^v: *Liber Petri Alphonsi*

Címlapja hiányzik, Incipit fol. 1^r: *Invocatio Petri Alphonsi. Dixit Petrus Aíphonsi servus Jhesu Christi, compositor hums libri. . . . etc.*

fol. 40^v: *Explicit liber Petri Alphonsi qui intitulator disciplina prout habetur in prohemio. Deo gratias.*

fol. 41^r: *Epistola de vita Tarlarorum. Venerabili viro in Christo patri, Perrillustrissimo episcopo Fr, Julianus fratrum ordinis predicatorum... etc.*

fol.. 44^r: *Explicit epistola de vita, secta et origine tarlarorum.*

fol. 44^v: Egy XIII. századi humanista levelének másolata.

Incipit: *Cum v es tr arum...* Explicit:.... *desideramus complacere.*

fol. 45^r: *Incipit liber primus... b...um* (feketével.)

Incipit liber Boetii (alig kibetűzhetően, kopott cinóberrel).

Carmina qui quondam studio florente peregi... etc

fol. 52^v: *Explicit:.. . Postremum adusus fortunam dolor incanduit conquestusque es . . .* (itt a szöveg; megszakad.)

Az utolsó lapon beragasztott kis cédulatöredék

(Pet)ri Alfonsi lib. qu... Mivel a cédula a sorok végét elfedte, az elejét pedig letépték, csak ez a töredék maradt meg belőle.

Az egész kézirat igen gondos kivitelű; szép iniciálék díszítik. Az 1^r -44^r lapok egy kéz írása; a 44^v nagyon öreges írás; a 45^r -52^v egy harmadik kéz írása.

Julianus levele a kódex 41-44. lapját (összesen 7 oldalt) foglalja el. Kezdőbetűje tengerkék, vörös indadíszsel. A harmadik szótól kezdve az első sor vörös színű (*Epistola de vita tartarorum*), s ezek a szavak nem tartoznak a szövegbe, hanem a levél címe. Ez is azt mutatja, hogy ez a szöveg nem Julianus eredeti levele, hanem annak másolata, amelyet érdemesnek tartottak készíteni az érdekes és fontos beszámolóról. A levél szövege egyébként fekete, csupán az utolsó mondat (*Explicit epistola de vita, secta et origine tartarorum*) vörös betűs ismét. A szöveg átlagos betűnagysága 2'3 mm, a sorok távolsága pedig 4*8 mm.³⁷²

Julianus levelét a következő fejezetben teljes egészében közöljük, most pedig a 44. lap versoján található levél szövegével kívánunk foglalkozni.

A levél a XIII. század második feléből való. Szövege helyenkint nehezen, másutt pedig egyáltalán nem olvasható. A kétes szavak olvasatát és az egész szövegnek az itt közölt másolattal való pontos egybevetését Battelli professzor úrnak köszönöm.

Idehaza a levél szövegét a magammal hozott fényképmásolat alapján Gál István dr. és Magyar László dr. kegyesrendi tanár urak szívesek voltak újból felülvizsgálni, fordítását pedig Gál István ta-

nár úr készítette el. Szíves fáradozásukat ehelyütt is hálásan köszönöm.

A levél pontos szövege az alábbi:

Cum vestrarum vestras (sic!) pr(o)x(imarum) licterarum...* est si non quantas volo, quantas tarnen (törölve: vobis) valeam refero vobis grates Vestrarum licterarum tenoré perpendere quia volueritis exaudire se ipsum et promictam semper ad sui obsequia voluntatem speciali gaudio vel letitia singulari quod nunc XV° Kalendas octobris visis nuper vestris licteris diligenter meus animus veraciter exultavit, cognoscens ex ipsarum série et tenoré – diligere vos** laudabiliter ostendistis gratiosum donum et inefabile iucundum, felix gratia, que apud talem famam vel puritatem mei nominis fecit nota(m) ipso tunc vero tempore, tarn illius pro quo scripsistis, quam aliorum pro quibus scribere volueritis negotia – diligenter et efficaciter iuxta posse curabimus permanere... et plus facto quam verbo(desidera) complacere

A levél fordítása:

Minthogy, utolsó levelének ... bár nem amekkorát szeretnék, hanem amekkorát tudok, akkora hálát adok Önnek. Az Ön levelének hangjából ki (tudtam) olvasni, hogy saját magá(nál) akarta meghallgatni... És különös örömmel és páratlan boldogsággal ígérem meg ön iránti hódolatomra való készségemet, mivel most a minap, szept. 17-én, levelének gondos elolvasásakor, lelkem valósággal ujjongott, minthogy annak gondolatmenetéből és hangjából értesültem, hogy ... szeret bennünket.(?)** Dicséretesen kegyes és kimond-

* Itt egy szó hiányzik.

** A szövegben kétségtelenül vos áll: valószínűen elírás nos helyett.

hatalatlan(ul) kedves ajándékot adott (mutatott). Gazdag kegy, mely nevem ilyen hírével és tisztességével kapcsolatban egyszerre ismeretessé tette – mégpedig éppen a kellő időben – nemcsak annak a viselt dolgait (érdemeit?), akinek Ön írt, hanem másokét is, akiknek írni akart! Tehetségünk szerint szorgosan és eredményesen igyekezünk megmaradni.... és inkább tettel, mint szóval óhajtunk kedvében járni.

Meg kell jegyezni, hogy a 44. lap versoja idők folyamán szemmel láthatóan nagyon sokat szenvedett a nedvességtől. Első sorban alig-alig olvasható. A levélben több helyütt betoldásokkal és törlésekkel találkozunk. Ezek alapján úgy hiszem, nem is annyira egy levél másolatáról, mint inkább annak fogalmazványáról van szó. Ha feltevésünk igaz, nem fogalmazhatta és nem írhatta azt ide bele más, csakis a kis kéziratos kódex egykori tulajdonosa, egy ismeretlen, XIII. századi humanista.

A levél látszólag teljesen gyökértelenül illeszkedik bele a kódexbe. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az érdekes irat egy eredetileg üresen hagyott oldalt tölt meg. Sajnos a szöveg annyira romlott, hogy nem lehet belőle kiokosodni, s lehetetlenség bármilyen határozott eredményre jutni. Gál I. és Magyar L. tanár urakkal együttes nézetünk az, hogy a szöveg talán eredetileg is hiányos, fogyatékos lehetett. Éppen ezért a hiányzó részleteket nem is egészítjük ki.

Könnyen lehetséges, hogy ez a levél bizonyos kapcsolatban van Julianus levelével. Ha nem is tényleges válasz Julianus levelére, hanem talán annak eredetileg is hiányos, inkább csak nyers fogalmazványa, vázlat, egyes gondolatok papírra vetése abból a célból, hogy az illető ezeknek az alapján szerkessze meg végleges válaszát. Ezt a feltevést azonban bizonyítani semmivel sem lehet.

Ha most szemügyre vesszük a fentebb ismertetett levélszövegmásolatokat, a következőket állapíthatjuk meg: A vatikáni gyűjteményekben levő kéziratokban található szövegek Julianus levelei egykorú másolatainak látszanak. A tulajdonnevek mindkettőben hibásan, ezzel szemben a Hormayr-féle kiadásban feltűnően jól fordulnak elő. Ebből ép úgy következtethetünk arra, hogy Böhmer a levél eredeti példányát találta meg, mint arra, s hogy valamely későbbi másolatot, amelyben a másoló a neveket a kor írásának megfelelően javította.

A levelek szövegének lényege mindhárom esetben ugyanaz, de mindegyik tartalmaz változó részeket is. így pl. a Fraknoi-féle változatnak ez a részlete: „... tartari prius inhabitabant Romam” Dudik szövegében így hangzik: „... tartari inhabitabant terram, quam nunc Cumani inhabitant.” (A kódexíró az előbbi esetben a „terram” szót „Romam”-nak írta, a következő mellékmondatot pedig elhagyta.) Az eltérések második csoportját a hosszú terjedelmű záradékok alkotják. A Hormayr-féle kiadás záradéka pl. arról számol be, hogy kiknek a kezén fordult meg Julianus levelének Böhmer által megtalált példánya. Ez a záradék valószínűleg a tiroli gróftól ered. A Fraknoi-féle változat záradéka a tatár sereg létszámáról ad pontos felvilágosítást.

A Dudik által megtalált levélmásolat különösen azért érdekes, mert egyedül ebben beszél el Julianus annak a négy magyar domonkos szerzetesnek történetét, akiket azalatt küldöttek ki Magna Hungáriába, amíg ő Rómában időzött, hogy első útja eredményeiről IX... Gergely pápának személyesen tegyen jelentést.

A következőkben a levél szövegét összesített formában közöljük latin eredetiben és hű magyar fordításban, majd a nevek magyarozatára térünk. Mivel pedig ezek a névelírások a szöveg eredeti értelmét teljesen kiforgatták, sőt helyenkint érthetlenné tették, ahol szükséges, zárójelben közöljük a megfejtett értelmű szavakat is.

XIV.

JULIANUS LEVELÉNEK EREDETI SZÖVEGE

EPISTOLA DE VITA TARTARORUM»

Viro venerabili in Christo Patri, Dei gratia Perusino^{b)} Episcopo, Apostolice Sedis Legato, fráter Julianus Fratrum Ordinis Predicatorum in Ungaria, Servus Vestre Sanctitatis, Revereniam tarn debitam, quam devotam. Cum secundum iniunctam mihi obedientiam ire deberem ad magnam Ucgariam cum fratribus mihi adiunctis, iniunctum nobis iter arripere[^] cupientes, cum ad ultimos fines Brussie[^] devenissemus, rei subscripte dedimus veritatem,

[P] quod omnes thartari, qui etiam Ungari pagani vocantur, et Bulgari, et Régna quam p̄urima a Thartaris penitus sunt devastata.

[V] quod omnes hungarii pagani, et regna quasm plurima, a tartaris sunt penitus devastata.

[HJ Oy res miseranda et omnibus stupenda ' Ungari pagani et Bulgari et régna plurima a Tartaris sunt destructa.

Quid autem sint űli Thartari, cuiusve secte sint, prout melius potuimus directe Vobis tenoré presentium enarrabimus. Relatum est autem mihi a quibusdam, quod Thartari inhabitabant terram prius, quam

Megjegyzés: A szöveget a lehető legteljesebb formában közöljük.

Jelöléseink: H = Ms. Hormayrianus, P = Ms. Pal. Lat. 443., V = Ms. Vat. Lat. 4161.

a) Ezt a címet csak V tartalmazza – b) H perutino, V Perillustrissimo – c) H és V perficere – d) H Bruscie, V Prucye -

nunc Cumani inhabitant, et dicuntur in veritate filii ysmahelis, unde et Ysmahelite volunt nunc thartari nuneupari. Terra autem, de qua prius sunt egressi, Gotta^{f)} vocatur, quam Ruben Gottam^{h)} vocavit. Primum autem bellum Thartarorum sic est inchoatum: Dominus erat in terra Gotta, Gurgatam^{h)} nomine, qui sororem habebat virginem, parentibus defunctis sue familie presidentem, et more virili, ut dicitur, se gerentem. Expugnabat quendam ducem vicinum, et eundem suis spoliabat. Elapsis autem quibusdam diebus, cum Ducem iterum predictum Thartarorum natione, sicut consueverat, expugnare niteretur; ille sibi precavens, comisso bello cum puella supradicta prevaluit in pugna, et earn, quam prius habuit adversariam, captivavit, conversoque in fugam suo exercitu, ipsam in captivitate positam violavit, et in signum mairis vindicte, defloratam iam turpiter decollavit. Quo audito frater Puelle memorate Gargatam supradictus Dux, nuntio ad prefatum virum delegato, tale fertur mandatum transmississe: „Intellexi, quod sororem meam captam et defloratam decollasti; noveris, quod opus mihi contrarium exegisti: Si soror mea tibi forsitan fuit inquieta, dampnificans te in rebus mobilibus, poteras ad me accedere, equum de ea iudicium petiturus; vel si volens te propriis manibus vindicare, debellatam captivasti et deïJorasti, ducere earn poteras in uxorem. Si autem earn occidendi propositum habuisti, nullatenus debueras earn deflorare. Nunc vero in duobus dampnificans, et virginali pudicicie turpitudinem intulissii, et capitali earn mortem miserabiliter condempnasti. Propter quod in vindictam necis puelle nominate scias, me tecum totis viribus congressum.” Hoc audiens Dux necis perpetrator, et videns,

e) V quod tartari: prius inhabitabant romain. H quod Tartari, qui prius inhabitabant terram quam Cumani nunc inhabitabant,

f) V gotha, H Gothia – g) V gotham, H Gothiani, Gothia

h) V Gurguta, H Gurgutha

se non posse resistere, fugit cum suis ad Soldanum de Ornach') terra propria derelicta. Hiis itaque *gestis* erat dux quidam in terra Cumanorum^ü, nomine Vithut,^k cuius divitiae tam preclare predicantur, quod etiam pecora in campis in aureis canalibus adaquantur. Quern dux alius Cumanorum de flumine Buc^{l)}, nomine Gureg^{m)}, expugnavit propter divitias, et devicit. Qui devictus cum duobus filiis et quibusdam paucis, qui de belli periculo evaserant, ad iam dictum soldanum de Ornacli transfugerunt. Soldanus vero memor iniurie, quam sibi quondam forte intulerat, quia vicinus extiterat, receptum in porta ipsum suspendit, et populum suo dominio subiugavit. Duo vero filii eius ad Euthetⁿ⁾ fugam protinus arripuerunt; et quia refugium alias non habebant, ad prefatum Euthet, qui patrem eorum et eosdem ante spoliaverat, sunt reversi. Qui ferali attritus rabie cum equis cupiens maiorem interficere; minor autem cupiens fugere, venit ad Gurgatam Ducem Thartarorum iam ante nominatum, rogans eum obnixius, ut de Euthet, qui patrem spoliavit, et fratrem interficit, vindictam exerceret, dicens, quod ista duo, videlicet quod Gurgatam honor remaneret, et sibi pro nece fratris, et patris spolio, retributio fieret et vindicta. Quod ita factum est. Hac habita victoria rogavit alterum ducem Gurgatam iuvenis prefatus, ut de soldano de Ornach vindictam acciperet pro miserabili nece patris; dicens, quod etiam populus relictus a patre, qui ibi quasi captivus tenebatur, esset in presidio sui exercitus in progressu. Ille iam de victoria duplici corde et animo debachatus, sedulo concessit, quod iuvenis postulavit, et egressus contra soldanum, victoriam habuit sibi glorificam et honestam. Igitur quasi undique victoria fretus laudabili Gurgatam, supradictus dux

i) H Hornaeh, V Ornach - j) V in terra Chananeorum - k) H Withoph, V Wroccus - l) H Buchs, V Bux - m) H Urech, V Gauex, Gruex - n) H ad prefatum Urech, V ad prefatum Gruex

thartarorum; cum toto impetu belli progressum fecit contra Persas, pro quibusdam Guerris, quas primitus habebant ad invicem; ubi victoriam habuit perhonestam, et Regnum Persie sibi totaliter subiugavit. Ex hiis audacior effectus, et fortiolem se reputans omnibus super terram, cepit facere contra regna, totum mundum sibi subiugare proponens. Unde primum ad terram Cumanorum accedens, ipsos Cumanos superavit, terram sibi subiugans eorundem. Inde reversi ad magnam Ungariam, a quibus nostri Ungari originem habuerunt, expugnaverunt eos XIIU. annis, et in XV° optinuerunt eos, sicut nobis ipsi pagani Ungari retulerunt viva voce. Ulis optentis reversi versus occidentem spatio unius anni vel parum amplius, V. regna maxima paganorum obtinuerunt, Sasciam^o \ Fulgariam^{p)}, etiam LX.^{ta} castra munitissima capiebant tam populosa, quod de uno eorum poterant exire L.^{ta} milia militum armatorum. Ceteruin quoque et Wedin[^], et Merowiam, Poydowiam, Mordanorum regnum expugnabant. Cuius duo principes fuerunt. Et unus princeps cum toto populo et familia thartarorum dominio se subiecerat. Alter vero munitissima loca ad tuendum se petiit cum paucis populis, si valeret. Nunc autem cum nos in finibus Ruscie maneremus, prope rei scimus veritatem, quod totus exercitus thartarorum veniens ad partes occidentis, in IIII^{or} partes est divisus. Una pars ad Huvium ethil in finibus Ruscie a plaga orientali ad sudal applicuit. Altera vero pars versus meridiem iam fines Recennie^{f)}, quod est alius ducatus Rutenorum, quam nunquam expugnabat. Tertia autem pars contra fluvium Den⁸⁾ prope castrum Ovcheruch[^], qui est alius Ducatus Ruthenorum, residebat. Hi tamen expectantes, quod sicut et ipsi Rutheni, Ungari, et Bulgari, qui

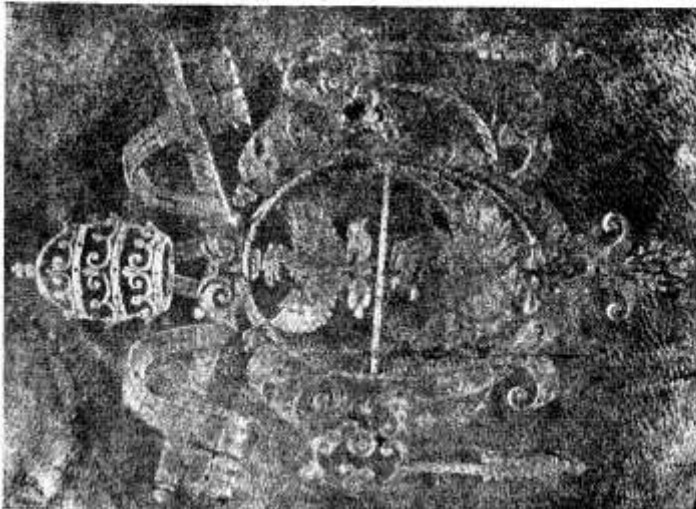
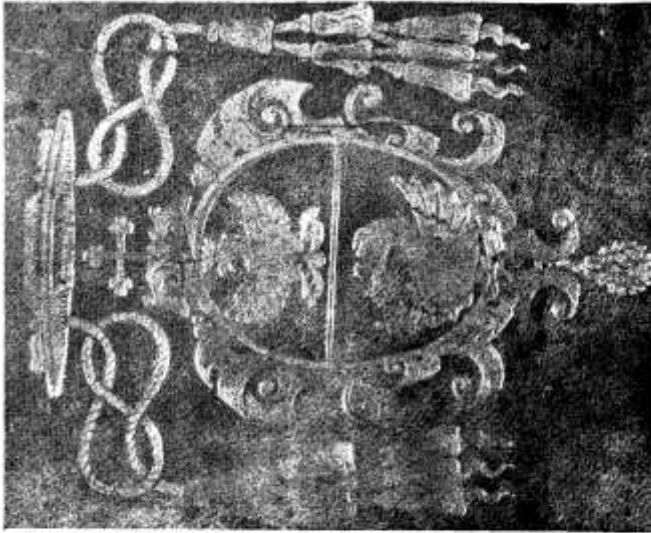
o) H Faschiam - p) H regnum Bulgarum, (Fulgariam recte: Bulgariam). - q) H Wedlnt - r) H Risennie - s) H Denn (Iodie: Don) - t) H Orgenusin

ante eos fugerant, viva voce nobis referebant; quod terra fluviis et paludibus in proxima hieme congelatis totam Ruziam¹⁾ tóti niultitudini sic facile est eis depredari, (sicut) totam terram Ruthenorum. Sic tarnen intelligafis bec omnia, quod ille Gurgatam Dux, primitus qui bellum inchoavit, est deiunctus. Nunc autem filius eius chayin^{v)} regnat pro codera, et residet in civitate magna Ornach^{x)}, cuius regnum obtinuit pater eius prima fronte. Residet autem tali modo: Palatium habet tarn magnum, quod mille équités intrans per unum hostiuni et eidem inclinantes équités exeunt nicMlominus insidentes. Dux autem prefatus paravit sibi lectum grandem et altum, columpnis aureis inixum. Lectum inquam aureum et preciosissime coopertum, in quo sedet quasi gloriosus, et circumdatus gloriosissimus indumentis. Hostia autem ipsius palatii per totum aurea sunt, per que équités sui transeunt inclinantes et incolomes et immunes. Alieni sui nuntii, si équités transeunt per hostia, vel pedites, si pedibus limen hostii tangunt, ibidem gladio feriuntur. Sed cum summa reverentia oportet alienum quemlibet transire. In tali ergo pompa residens misit exercitus suos per diversas terras, videlicet ultra mare, sicut credimus, et quanta ibi fecerit etiam vos audivistis. Alium autem exercitum copiosum misit iuxta mare super omnes Cumanos, qui ad partes ungarie transfugerunt. Tertius autem exercitus obsidet totam Rusciam sicut dixi; verum ut de bello vobis significem, dicitur, quod longius iaciunt sagittis, quam ceterae consueverint nationes; et in prima congressione belli, sicut dicitur, non sagittare sed quasi pluuere sagitte videntur. Gladiis et lanceis dicuntur minus apti ad bellum. Taliter enim suum cuneum ordinant: quod X. hominibus unus thartar preest. Item C hominibus urras centorio preest; hoc in tali astutia faciunt, ne explo-

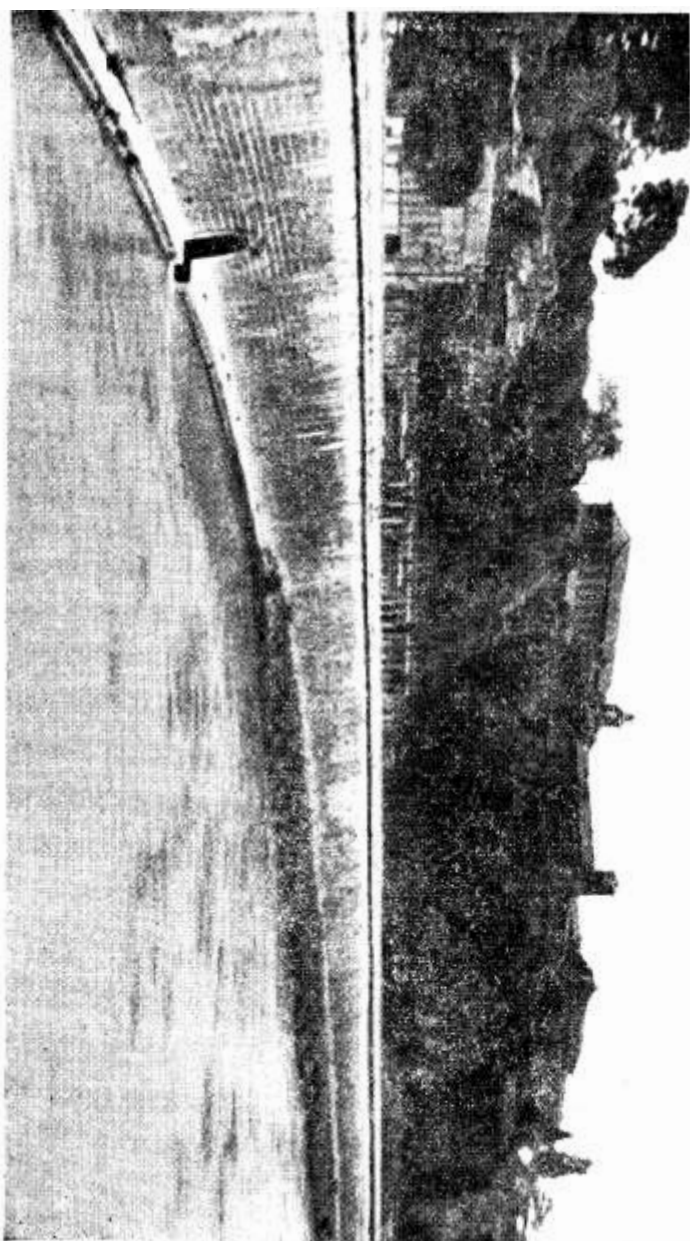
u) H Rusciam v) H Chayn - x) H Hornach

ratores supervenientes possint aliquatenus latere inter eos. Et si forte contingeret eorum aliquem diminui propter bellum, possit restitui sine mora; et populus collectus ex diversis infidelitatem aīquam facere non possit, quem ex diversis linquis et nationibus collegerunt. Omnium regnorum, que obtinent, duces et magnates, de quibus est spes quod aliquando possint facere resistentiam, interficiunt sine mora. Milites autem et rusticos fortes ad prelium ante se mittunt armatos, ad preliandum minus aptos reliaquunt ad excolendam terram, et omnium [tarn] occisorum, quam ad prelium missorum, uxores et filias et cognatas dividunt ad singulos viros cultui terre relictos, cuilibet XII. vel plures assignantes, et imponunt eisdem, ut thartari de cetero nuncupentur. Milites vero, qui ad preliandum compelluntur, si bene pugnant, et vincunt, parva [eis] gratia. Si vero in prelio retrocedunt, sine mora a thartariis occiduntur. Ideoque preliantes appetunt occidi potius in prelio, quam gladiis thartarorum feriri. Pugnant ergo fortius ut non vivant in posterum, sed ut citius moriantur. Castra munita non expugnant, sed prius terram dévastant, et populum depredantur, et eisdem terre populum simul congregant et compellunt ad pugnam, ad expugnandum ipsum suum castrum. De múltitudine omnium exercitus sui non rescribo aliquid, nisi etiam quod omnium regnorum, que obtinuit, milites ad pugnam aptos ante se compeīlit preliari. Fertur a pluribus re certa, et dux de Sudal manda vit per me regi ungarie viva voce, quod die noctuque consilium habent thartari, qualiter veniant et obtineant regnum ungarie christianum. Propositum enim habere dicuntur, quod veniant et expugnent Romám et ultra Romám. Unde legatos misit regi ungarie qui venientes per terram Sudal captivati sunt a duce Sudal, et litteras regi missas dux ille recepit ah eis et legatos ipsos cum sociis mihi deputatis etiam vidi:

XIX. tábla

A Ms. Vat. Lat. 4161. fedőtáblán lévő címerek.
(Baloldalt, az előlő, jobboldalt: a hátsó tábla címere.)

A Szent Domokos-rend Santa Sabina-kolostora és temploma Rómában,
a Monte Aventinon. (XIII. század).
Szűcsy T. festv.

predictas litteras a duce sudal mihi datas ad regem Ungarie deportavi. Littere autem scripte sunt litteris paganis* sed lingua thartarica. Uüde rex eas, qui possint legere, múltos invenit, sed intelligentes nullos invenit. Nos autem cum transiremus per Cumaniam² civitatem magnam paganam, quendam invenimus, qui eas nobis est interpretatus. Est autem hec intérpretatio: „Ego chaym nuncius regis celestis, cui dedit potentiam super terram subicientes in se exaltari et deprimere adversantes. Miror de te, rex ungarie, quod cum miserim ad te iam tricesima vice legatos, quare ad me nullum remittis ex eisdem; sed nee „nuntios vel litteras mihi remittis. Scio, quod rex dives es et potent et múltos sub te habes milites, solusque gubernas magnum regnum. Ideoque difficile sponte te mihi subicis, melius tibi tarnen esset et salubrius, si te subiceres sponte mihi. Intellexi insuper, quod Cumanos, servos meos, sub tua profecióne detineas. Unde mando tibi, ne eos de cetero apud te non teneas, et me adversarium tibi non habeas propter ipsos; facilius est enim eis evadere, quam tibi; quia illi sine domibus cum tentoriis ambulantes, possunt forsitan evadere, tu autem in domibus habitans, habens castra et civitates, qualiter effugies manus meas.” Sed hec non pretermittam. Iterum dum ego remansi in curia Romana, precesserunt me ad magnam Ungariam III^{or} fratres mei, qui pertransientes per terram sudal, in finibus regni eius oecurrerunt quibusdam ungaris paganis fugientibus a facie thartarorum, qui libenter fidem catholieam recepissent. Et dum versus ungariam christianam venissent, audiens dux predictus de sudal indignatus, fratribus predictis revocatis, inhibuit ne legem Románam predicarent Ungaris memoratis, et propter hoc expluit fratres

* Bizonyára *ujgur* betűkkel. Azokban az időkben ázsiaszerte ezt az írást használták, különösen a mongol-törökfajt a népek. – s) P per Carmaoiam.

predictos de terra sua; tamen absque molestia, qui nolentes redire, et viam iactam facile dimittere, declinaverunt ad civitatem Recessue, si viam haberent, ut in magnam Ungariam, vel ad Morducanos, vel ad ipsos thartaros pertransirent. Duobus autem fratribus ibi relictis, ex ipsis, conductis interpretibus, in festo Apostolorum Petri et Pauli proximo transaeto, venerunt ad Ducem Morducanorum alterum, qui eodem die egressus quo isti vénérant, cum toto populo et familia, sicut superius diximus, thartaris se subiecit. De cetero, quid xie duobus fratribus illis factum sit, utrum mortui sint, vel a Duce iam dicto ad thartaros deducti, penitus ignoratur. Duo fratres relictis, ammirantes de mora «orumdem, circa festum Michaelis proximo celebratum miserunt quemdam Interpretem, de eorum vita cupientes certificari; quem etiam morducani invadentes occiderunt. Ego autem et socii mei videntes terram a thartaris occupatam, et regiones munitas conspicientes etiam nullum fructum fructificandi, reversi sumus ad Ungariam; et licet per miltos exercitus et latrones transivimus, Sancte tamen Ecclesie orationibus et mentis suifragantibus, pervenimus ad fratres nostros et tilaustum incolumes et immunes. Ceterum cum tale Dei flagellum adveniat et adproximet ad filios ecclesie sponse Christi, quid fratribus his agendum, quidque faciendum sit, Vestre Sanctitatis discretio dignetur sollicitè providere. Preterea, ut nihil ex his maneat pretermisum, Paternitati Vestre significo, quod cum quidam clericus Ruthenorum nobis aliqua rescriberet de história libri Judicum, dicebat, quod thartari sint madyanite, qui cum Cethym pariter contra filios Israel expugnantes, devicti sunt a Gedeoné, sicut in librum ludicum continetur. Unde fugientes dicti Madianite, habitaverunt iuxta fluvium quemdam nomine thartar, inde et thartari sunt vocati.

A Ms. Vat. Lat. 4161. záradéka

Tantam quoque asserunt Tartari se bellatorum habere multitudinem, quod in XL. partes dividi possint ita, quod nulla potestas inveniatur super terrain, que uni parti eorum valeat resistere. Item dicitur, quod habent in exercitu suo secum servos CCLX^a milia, qui non sunt de lege sua et CXXXV milia de lege sua probatissimorum in acie. Item dicitur, quod mulieres eorum, sicut et ipsi, bellicose sunt, iaciunt sagittas et insident equis et iumentis, sicut et viri, et animosiores sunt viris in conflictu belli. Quia viris aliquando terga vertentibus, ille nullatenus fugam arripiunt, sed Omni discrimini se exponunt. Explicit epistola de vita, secta et origine Tartarorum.

A Hormayr-féle változat záradéka

Notum sit omnibus christi fidelibus, quod hoescriptum Rex Hungarie delegavit patriarche aquilegiensi et patriarcha transmisit episcopo brixinensi et comiti tyrolensi, ut de ipsi universis christi fidelibus transmittant admonendo eos, ut deum pro ecclesia exorare studeant. Preterea scire desideramus omnes, ad quos presens scriptum pervenerit, quod lator presentium. Justus et veredicus sit.

**A LEVÉL MAGYAR FORDÍTÁSA:
LEVÉL A TATÁROK ÉLETÉRŐL***

Isten kegyelméből Perugia püspökének, a tiszteltreméltó férfinak és Krisztusban Atyjának, az Apos-

*) Ezt a címet csakis a Vat. Lat. 4161. jelű kézirat tartalmazza. – A levél latin szövegének ismertetése alkalmával tett megjegyzéseket nem ismétljük meg. – A téves névalakok valódi értelmét zárj élben, dűltbetűs szedéssel adjuk.

tolí Szék legátusának Julianus hitszónokrendi testvér Magyarországon, Szentségek szolgálja, illő és őszinte tisztelettel.

Mihelyt beleegyeztem, hogy mellémadott testvéreimmal Nagy-Magyarországba menjek, annak reám rótt, második meglátogatására, alig vártuk, hogy a terhes útnak nekivághassunk. Midőn pedig elérkeztünk Poroszország legíavolíbb határához, az alábbi dologra vonatkozóan jelentettük az igazságot,

[P] hogy a tatárok [azokat] az összes tatárokat, akiket pogány magyaroknak is neveznek, és a bolgárokat, s még igen sok királyságot teljességgel elpusztítottak.

[H] Ó gyászos és mindenki számára döbbenetes dolog! A pogány magyarokat, a betgárokat és igen sok királyságot a tata ok teljességgel elpusztítottak.

De kik is a tatárok, miféle társaság? Ahogy Ön hangsúlyozottan kérte, miként tőlünk legjobban telik, a szemtanúk élıszavával beszéljük el a (dolgokat). Többen is mondták, hogy a tatárokat, akik korábban azon a földön lakiak, ahol jelenleg a kunok tanyáznak, valóságban Ismahelfiainak nevezik, ezért is akarják most a izmaheliták, hogy őket is tatároknak nevezzék.

Azt a földet pedig, ahonnét korábban kivándoroltak, Gotha-nak (*Cathay-nek*) nevezik, ahogy Ruben is Gotha-nak nevezte.

A tatárok első háborúja pedig így kezdődött: Gotha (*Cathay*) földjének vezére névszerint Gargatha (*Can Cathay*) volt; volt neki egy hajadon nőtestvére. Minthogy a szülők elhaltak, a családfői tisztet, mint beszélük, ahogy férfiúhoz illik, ő töltötte be. Rátámadt pedig egy bizonyos, vele szomszédos vezérre, és azt javaiból s birtokából kiforgatta. Nem sokkal ké-

*) *Rahen* nevű szerzöt nem ismerünk. Esetleg *Rubanus Maurus-ról* lehet szó. Ő Mainz püspöke volt, 856-ban halt meg. Műveit 6 kötetben Colverer adta ki 1627-ben, de hogy előfordul-e ebben a nagy munkában a Gotha, vagy Gothia név, nem tudjuk.³⁷³

sőbb, midőn a tatárok népe – a már ismételten említett vezérük alatt – ahogy megszokták, harcba indult, amaz magáról eleve gondoskodott, s a fentebb említett leánnyal szembeni háborús vállalkozásban túlsúlyban volt a harcban. Őt, ki korábban ellensége volt, elfogta és seregét megfordítván futásnak eredt. A fogságba vetett leánnyal méltatlanul bánt, sőt nagyobb bosszújának jeléül – miután azt csalárd módon megbecstelenítette – lenyakasztatta.

Amikor ezt meghallotta az említett leány fitestvére, a fentebb nevezett Gargatha (*Can Cathay*) vezér, követet küldött az említett férfiúhoz; mondják, hogy ezt az üzenetet adta át: „Tudomásomra jutott, hogy nővéremet elfogtad és miután megbecstelenítetted, lenyakasztattad. Majd megtudtad, hogy cselekedeted miatt velem kerültél ellenkezésbe. Ha nővérem esetleg veled szemben békétlen volt és kárt okozott neked ingóságaidban, hozzám járulhattál volna, hogy reá vonatkozóan pártatlan ítéletet kérj tőlem. Ha pedig te magad, önhatalmúlag akartál ítélkezni, a legyőzött, foglyul ejtett, és megbecstelenített nőt feleségül is vehetted volna. Ha pedig már az volt a szándékod, hogy meggyilkolod, legkevesbbé sem lett volna szabad őt meggyaláznod. Most tehát kétszeresen kárt okoztál, amikor egyrészt a szűz hajdon tisztaságát csalárd módon elraboltad, másrészt e főbenjáró büntetést mellett őt – sajnálatos módon – halálra ítélted. Tudd meg, hogy az említett leány vére miatti bosszúból és minden fegyveres erőmmel reád támadok.”

Amikor a Vezér – a vérbosszú felidézője – hallotta ezt és látta, hogy nem lesz képes ellenállni, saját földjét feladva, övéivel együtt Hornach (*Hola*, azaz a régi Karakorum) szultánjához menekült.

Tehát amikor ezek lejátszódtak, a kunok földjének bizonyos Wroccus (*M argus*) nevű vezére volt.

Ennek gazdagságáról olyan hírek keringtek, hogy még nyájai is arany vályúhoz mennek itatóra.

Ezt – gazdagsága miatt – a kunoknak egy másik vezére, névszerint Euthet (*Cuihen* = Kötöny) a BUG (*Bug*) folyó mellől, megostromolta és le is győzte. A legyőzött (vezér) két fiával és néhányadmagával, akik kimenekedtek a háborús veszedelmekből, a már említett hornachi szultánhoz menekült. A szultán pedig emlékeztén arra a jogtalanságra, amelyet vele szemben valaha véletlenül elkövetett, mivel szomszédja volt, (most) amikor portájára menekült, felakasztatta, népét pedig saját uralma alá vetette. Witoph (*Margus*) két fia késedelem nélkül elmenekült, és mivel nem volt más menedékük, az előbb említett Euthethez (*Cuthen-*, Kötönyhöz) tértek vissza, bár az atyjukat és őket magukat is, korábban már kifosztotta.

Az – sötét dühtől hajtva – lovaival az idősebieknek ugratott, hevesen megragadta és megölte, a fiatalabbik azonban futva-futott és megérkezett Gargathához (*Can Cathayhoz*), a tatárok királyához, s kitartóan kérte azt, hogy álljon bosszút azokon, akik atyját kifosztották, bátyját pedig meggyilkolták, mondván: ami azt illeti, ha azokat megtámadja, nyilván megmarad Gargatha (*Can Cathay*) tekintélye, s öneki meg meglesz az elégtétele s a bosszúja mind bátyja erőszakos haláláért, mint atyja kifosztásáért. Ez így is történt.

S mikor megvolt a győzelem, a fentnevezett ifjú ismét könyörgött Gargatha (*Can Canthay*) vezérnek, hogy a hornachi szultánon is álljon bosszút atyja sajnálatraméltó meggyilkolásáért, mondván: atyja hátrahagyott népe, amelyet ott mintegy foglyokként tartanak, az ő hadseregének erőssége lesznek az előrehaladásban.

Az (t. i. a katháji kán) a győzelemtől már kétszeresen is megmámorosodva készségesen ráállott arra, amit csak az ifjú kikönyörgött tőle, és a szultán ellen

vonult; győzelmet, dicsőséget és tekintélyt szerzett magának.

Eszerint Gargatha (*Can Cathay*), a tatárok fentebb említett vezére, mintegy mindenünnen hírneves győzelemre támaszkodva, teljes lendülettel háborút indított a perzsák ellen azon csatározások folyományaképpen amelyeket korábban kölcsönösen folytattak (egymással). Amikor pedig fényes győzelmet aratott, a perzsák királyságát is hatalma alá vetette.

Ezek után, meggondolván, hogy erősebb a földön mindenkinél, merészebb lett a vállalkozások terén, s támadást kezdett (más) királyságok ellen; célul tűzte maga elé, hogy az egész világot leigázza. Innen legelőször a kunok földjére támadott, magukat a kunokat legyőzte, s azok földjét a magáéhoz csatolta. Innen (a tatárok) Nagy Magyarország felé tértek vissza; onnan származunk mi magyarok. Tizennégy esztendőn át ostromolták, míg a tizenötödikben legyőzték ezt az országot is, amint azt nekünk maguk a pogány magyarok élőlőszóval beszéltek el.

Miután ezeket meghódították, visszatértükben nyugatnak fordulva, egy vagy néhányal több évi időtartam alatt öt igen nagy pogány királyságot igáztak le, (köztük) Saschiát (?), Meroviát; ostromolták a bolgárok királyságát. Elfoglaltak negyven (var. hatvan) nagyon megerősített, olyan népes várat is, hogy azok egyikéből-egyikéből 50.000 fegyveres katona került ki. Egyébként meghódították még Wedin (var. Wedint) királyságot, majd Meroviát, Poydowiát(?), illetőleg Mordvát. Ennek két fejedelme volt. A fejedelmek közül az egyik egész népével és családjával meghódolt a tatárok uralmának. A másik azonban, hogy védje magát, amennyire csak tudott, jól megerősített helyek felé sietett maroknyi népével.

Most pedig, midőn Oroszország határain vesztglünk, az esemény(ek) közelében, tudjuk a valóságot,

hogy a tatárok egész hadserege a nyugati részekre jött, és négy részre oszlott.

Az egyik rész az Ethyl (*Volga*) folyótól Oroszország határai mentén, keleti irányból Sudálhoz (*Suzdál*) közeledett. A másik rész pedig már dél felé, Rysennia (*Rjezsány*) határait ostromolta; ez a rutének királyságának egy másik fejedelemsége.

A harmadik rész pedig a Denh (*Don?*) folyóval szemben, Orgenusin (var. Ovcheruch) erősség közelében maradt vissza; ez egy másik rutén fejedelemség.

Ezek úgy látják előre (a dolgokat), miként azt maguk az előlük elmenekült rutének, magyarok és bolgárok élőszóval beszéltek el nekünk: ha majd a legközelebbi tél alkalmával a vidék folyói és mocsarai befagynak, nem lesz nehéz e nagy sokaságnak egész Oroszországot, éppúgy az egész Ruténföldet feldúlnia.

Így meg tudomást szereztünk mindezen dolgokról: az az I. Gargatha (*Can Cathay*) nevezetű vezér, aki a háborúskodást „kezde, meghalt.

Jelenleg tehát fia, Chayn (*a kán*, t. i. Ogotáj kán) uralkodik helyette és a nagy Hornach (*Hola*) államban székei. Ezt a királyságot hódította meg atyja elsősorban. Székel pedig a következő módon: Olyan nagy palotája van, hogy ezer lovag léphet be egyetlen kapuján át, és ugyanazok a lovagok előtte térdet hajtva ki is mennek anélkül, hogy egy is leülne közülük. Ez az említett vezér hatalmas és magas trónagyat készíttetett magának aranyozott oszlopokkal; (Amint) mondom, a leggondosabb borítású, aranyozott trónagyat, azon mintegy megdicsőülve foglalhat helyet s dicsőítik az őt körülvevő nagyon finom veretek is.

Ugyanennek a palotának a kapui teljességükben aranyozottak. Ha ezeken lovagjai áthaladnak, térdet hajtanak, ugyanígy a nemesek és a szabad polgárok

is. A másfajta, idegen követeket pedig, akár lóháton, akár gyalogosan haladnak át a kapukon, ha lábuk a küszöböt érinti, ott helyben karddal megölik. Bizony a legnagyobb tisztelettel kell (itt) bárkinek is átlépnie!

Valóban, ennyi pompa között trónolván, elküldözi seregeit különböző földtájakra, bizonyára még tengeren túlra is, ahogy hiszem, s hogy mit vitt ott végbe, talán Ön is hallotta.

Egy másik, jól felszerelt hadsereget küldött a tenger közelébe az összes kunok ellen; azok pedig Magyarország vidékei felé menekültek. A harmadik hadsereg pedig, amint mondtam, egész Oroszországot megszállva tartja.

Hanem hogy valamit az ütközetről is jelentsek Önnek, beszélnek, hogy messzebbre lövik nyilait, mint ahogy az más népeknél szokásos, és hogy az ütközet első összecsapása alkalmával – ahogy mondják – nemcsak hogy nyilaznak, hanem úgy látszik, mintha nyíleső esnék. Említik, hogy az ütközetben a kardot és lándzsát kevésbé használják.

Ékalakú csatarendjüket pedig így építik ki: minden tíz ember élén áll egy tatár, ismét minden száz ember élén áll egy százados. Ezt annyi fortélyossággal csinálják, hogy a megjelenő kémek se tudjanak valami módon elrejtőzni közöttük, (és) az ütközetben lekasaboltak számát is minden késedelem nélkül meg lehet állapítani. És a különböző elemekből összegyűlt népesség nem képes semmiféle hűtlenség elkövetésére sem. Minden tizedet különböző nyelvű és nemzetiségű egyénekből állítanak össze.

Az általuk elfoglalt összes tartomány királyait, vezéreit és mágnásait, amennyiben feltételezhető róluk, hogy valami módon ellenállást fejthetnek ki, késedelem nélkül meggyilkolják.

A katonákat pedig és az izmos falusiakat felfegyverzetten maguk előtt küldik az ütközetbe, hogy har-

coljanak akaratuk ellenére is. Ellenben azokat a földműveseket, akik a harcra kevésbé alkalmasak, hátrahagyják, hogy gondosan megműveljék a földeket.

A földek megművelésére hátrahagyott egyes férfiaknak pedig szétosztják a harcban agyonverték, vagy meggyilkoltak valamennyiének mind feleségeit, mind leányait, mind közeli női vérrokonait. Bármelyiknek adnak tizet, vagy többet is, és meghagyják nekik, hogy a továbbiakban tatároknak nevezzék magukat.

A katonákkal szemben pedig, akiket a harcra kényszerítettek, ha jól harcolnak és győznek, (csak) kevésbé hálásak, ha pedig elesnek az ütközetben, nincsen gond reájuk; de ha a harcban meghátrálnak, könnyörület nélkül megölik őket a tatárok. Ezért a harcosok inkább kívánják, hogy ott eshessenek el harc közben, semhogy a tatárok kardjai öljk meg őket. Tehát még bátrabban harcolnak, nem azért, hogy tovább éljenek, hanem hogy annál hamarabb haljanak meg.

A megerősített várakat nem ostromolják meg, hanem előbb feldúlják a környéket, a népet foglyul ejtik, majd ugyanannak a vidéknek a népét összehozzák és harcra kényszerítik: saját erődítményük megostromlására.

Egész hadseregük tömegéről nem írok ŐDnek mást, csupán még azt, hogy az összes királyságokból, amelyeket leigáztak, a harcra alkalmas katonákat maguk előtt kényszerítik a harcba.

Többen mint biztos dolgot említik és Sudal (*Suzdal*) vezére élőszóval üzente általam Magyarországnak, hogy a tatárok éjjel-nappal tanácskoznak, hogyan vonuljanak fel s – ostromolják meg a keresztény, magyar királyságot. Olyan javaslat is van, mondják, hogy menjenek, és támadják meg Rómát és a Rómán túli részeket.

[A kán] onnan követeket küldött Magyarország királyához. Ezeket Sudal földjén való áthaladtukban Sudal vezére elfogatta ég a magyarok királyához címzett levelet elvette tőlük. Láttam magukat a követeket is, általam becsült társaimmal együtt. Az említett levelet, amelyet Sudal vezére, Noe (helyesen *Gyorgje*) átadott nekem, továbbítottam Magyarország királyának.

A levelet pedig pogány betűkkel írták, de tatár nyelven. Ott a király olyat, aki el tudta olvasni, sokat talált, de olyan, aki megfejtette volna, egy sem akadt. Azonban amikor áthaladtunk Kunországon, a nagy pogány államon, találtunk valakit, aki a levelet nekünk lefordította. A fordítása pedig ez:

„Én a Kán, az égi király küldöttje, kinek hatalmat adott a földön, hogy a meghódolókat a maguk viszonyai között fenntartsam, az ellenszegülőket pedig eltiporjam: csodálkozom rajtad magyarok királyocskája» hogy amikor már harmincadszor küldök hozzád követeket, vajjon miért nem küldesz vissza közülok egyet sem hozzám? Sem követeidet, sem levelet nem küldtél viszont hozzám. Tudom, hogy gazdag és hatalmas király vagy, hogy sok az alattvaló katonád és hogy egyedül uralkodsz egy nagy királyságban, és éppen ezért saját jószántadból nehezen hódolsz meg előttem. Értésültem arról is, hogy a kunokat, az én szolgálmat pártfogásodba vetted. Ezért meghagyom neked, ne tartsd őket továbbra is magadnál, hogy ellenségeddé ne váljak miattuk. Könnyebb ugyanis a kunoknak kivándorolniuk, mint neked, minthogy azok házak híján sátrakkal ide-oda vándorolnak, talán elkerülhetnek, de te házakban lakozol, neked váraid és városaid vannak, hogy menekülsz meg hát kezemből?”

De ne hagyjam figyelmen kívül ezt sem: Midőn én a római kúriában másodszor időztem, elindult – engem megelőzve – négy testvérem* Nagy Magyar-

* T. i. négy dominikánus szerzetes.

országba; ezek keresztülhaladtak Sudal (*Suzdál*) földjén. E királyság határain a tatárok arcéle elől menekülő pogány magyarokra bukkantak, akik szívesen fölvettek volna a katolikus hitet. Amikor pedig ezek a keresztény Magyarország felé visszaindultak már, (és) az előbb említett sudali vezér tudomást szerzett róluk, felháborodva visszahívatta az említett testvéreket és megakadályozta, hogy a római hitet hirdethessék az említett magyaroknak, s emiatt kiutasította az említett testvéreket saját országából.

Mégis mivel (ők) nem akartak visszatérni, sem megtett útjokat egykönnyen félbeszakítani, kedvetlenség nélkül Recessua (*Rjezsány*) városa felé vették útjukat (azért), hogy – ha már úton vannak – elérkezessenek Nagy Magyarországra, vagy a mordvinokhoz, vagy akár magukhoz a tatárokhoz.

Miután pedig ezek közül itt két testvér visszamaradt, tolmácsok vezetése mellett a legközelebb esedékes Sz. Péter és Pál apostolok ünnepén megérkeztek a mordvinok másik vezéréhez, aki éppen aznap jött el onnan, ahova ezek megérkeztek, minthogy egész népével és családjával együtt – miként fentebb már mondtuk – meghódolt a tatárokhoz.

Egyébként, hogy ezzel a két testvérral mi történt, mindketten meghaltak-e, vagy hogy az említett vezér a tatárokhoz vezette-e őket, nem tudjuk pontosan.

A két visszamaradt testvér csodálkozott emezek késésén, azért a legközelebb esedékes Sz. Mihály napja körül egy tolmácsot küldtek ki, mivel szerettek volna ezek életéről valami bizonyosságot szerezni. A mordvinok ezt is megölték benyomulásuk közben.

Én és társaim pedig, mikor láttuk, hogy a tatárok meghódították (azt) a földet, s hogy az áttekinthető gazdag vidéken még csak magot érlelő gyümölcs sem maradt, visszatértünk Magyarországra.

S bizony, bár sok hadseregen s lesben álló zsi-

ványokon jöttünk át, mégis az Anyaszentegyház könyörgései és érdemei mellettünk voltak, s épségben, egészségben érkeztünk meg testvéreinkhez és kolostorunkba.

Egyébként mikor ilyen istencsapás közeledik s fenyegeti az egyház fiait Krisztus akaratából, Szentségeknek egyedüli s méltó joga, hogy gondosan előrelássa, mit kell a testvéreknek csinálniok, mit kell művelniök.

Egyébként, hogy semmit se hagyjak figyelmen kívül, közlöm Szentséges Atyámmal, hogy midőn egy rutén klerikus egyei-mást másolgatott nekünk a zsidók könyvének történetéből, mondotta, hogy a tatárok madyaniták, akik Cethymhez*) hasonlóan Israel fiai ellen harcoltak, de Gedeon legyőzte őket, amint az a zsidók könyvében áll. Az innen elmenekült, nevezett madyaniták, bizonyos Thartar nevezetű folyó közelében laktak, ezért nevezik őket tatároknak.

A Ms. Vat. Lat. 4161. záradéka:

A tatárok pedig azokat, akik harcolni akarnak, olyan tömegben sorozzák maguk közé, hogy 40 részre (is) tudják őket úgy osztani, hogy nem találni olyan földi hatalmat, amely azok csak egyetlen kis részének is ellenállhatna. Mondják, hogy hadseregükben 260.000 olyan rabszolgát is visznek magukkal, akik nem a saját jószántukból (állanak az arcélen), de van 135.000 igen kipróbált harcosuk is, ezek saját törvényük értelmében kerültek az első sorba. Beszélük továbbá, hogy asszonyaik, akárcsak ők maguk is, harciasak; úgy ellövik a nyilat, s úgy megülik a lovat és az igásállatot, akárcsak

*) *Cethym* (var. *Kittim*, *Vulgata*: *C. Cethyum*, 1. Makk. 8, 5, *Cetési*) Ciprus szigetinek ókori lakosai, akik a görögök által *Kition*-nak nevezett várostól ill. vidéktől nyerték nevüket. Egyes szerzők szerint jafetiták, városuk pedig főníciai gyarmat volt.³⁷⁴

a férfiak. Éppen ezért a férfiaknak sohasem fordítanak hátat, sohasem kezdenek menekülni a nők, hanem résztvesznek minden döntő ütközetben. *Vége a tatárok életéről, cselekvésük módjáról és eredetéről szóló levélnek.*

A Hormayr-féle változat záradéka:

Tudja meg minden igazhitű keresztény, hogy ezt az írást Magyarország királya elküldötte Aquileia érsekének, majd az érsek átküldötte a brixeni püspöknek és a tiroli grófnak (azzal), hogy ők is küldjék tovább minden igazhitű kereszténynek és buzdítsák azokat, hogy tanuljanak meg könyörögni az Istenhez az Egyház érdekében. Egyébként kívánjuk mindenkinek, akinek csak ez az írás a kezébe kerül, hogy a sürgős cselekvésnek méltó és igaz indítványozója legyen.

XV.

JULIANUS LEVELÉNEK NÉP-ÉS TULAJDONNEVEI

Az előző fejezetben olvastuk Julianus leveleinek eredeti és magyarra fordított szövegét. Ezekből megállapíthatjuk azt, hogy a levelek közléről sem azonos szövegűek, noha tárgyuk szigorúan azonos. Sőt mind a három levélnek van egy – meglehetősen hosszú – közös magva, gerince, amely szórói-szóra azonos az ismert kéziratokban; ehhez járulnak az esetenként eltérő záradékok. A közös részlet a Hormayr-féle kiadásban és a Ms. Pal. Lat. 443-ban a kán figyelmeztető levelével ér véget. A Ms. Vat. Lat. 4161. közös részlete ennél jóval kevesebb, de a Cethymmel kapcsolatban felvetett gondolatot ez is tartalmazza.

Mindebből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a levelek szerzőjének: minden kétség nélkül *Julianus* testvérnek, volt egy – a levelek alapjául szolgáló – fogalmazványa, és arról másolta az egyes leveleket, s azokat az esetenként eszébe jutó részletekkel egészítette ki. Hogy a leveleket Julianus sajátkezűleg írta, arra a Pal. Lat. 443. és a Hormayr-féle szöveg szolgálhatnak bizonyosággal. Az utóbbinak írása közben a hős szerzetes, amikor ahhoz a részlethez érkezik, ahol a baskir-magyarság pusztulásáról van szó, nem tud gátat szabni heves fájdalmának és felkiált:

„Ó, mily gyászos, és mindenki számára döbbe-

netes dolog! A pogány magyarokat, a bolgárokat és (még) igen sok királyságot a tatárok teljességgel elpusztítottak!”

Azt tehát teljesen bizonyosnak vehetjük, hogy a Hormayr-íele levél eredetijét maga Julianus írta; bár ugyanez a másik kettőről is nagyon valószínű, mégsem mernénk ezt ilyen határozottan állítani – éppen a tulajdonnevekben található sok íráshiba miatt; de mivel csupa másolattal van dolgunk, feltételezhetjük, hogy az eredeti levelekben sokkal kevesebb hiba terhelte a szóbanforgó neveket. Lehetséges az is, hogy az utóbbi két levelet Julianus talán csak tollba mondta.

Láttuk, hogy a levelekben mennyiféle egymástól meglehetősen távoleső dologról van szó, s milyen sok név fordul elő azokban. Lehetetlenség még csak feltételeznünk is, hogy mindezt Julianus az emlékezetére bízta volna. Neki útja közben jegyzeteket kellett készítenie. Különösen élesen tűnik ki ennek szükségessége Batu kán ultimátumából. Valószínű, hogy ezek a feljegyzések a tulajdon- és népneveket helyesebb alakban tartalmazták, mint ahogy azok a levelek másolataiban ránkmaradtak, hisz a kettő közé kétszeri másolási folyamat ékelődik! Sőt még azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy a levelek másolója nagy valószínűséggel olasz anyanyelvű volt, azért írja – többek közt – Russia-t hol Ruscia, hol Ruschia formában.

Mielőtt a levélben előforduló nép- és tulajdonnevek vizsgálatára térnénk, előre kell bocsátanunk a következőket: a kútfők gondos és hosszas tanulmányozása arról győzött meg, hogy a szóbanforgó hibák természetük szerint három nagy csoportra oszthatók: és pedig:

1. A felületes másolás során *elnézésből*, ill. *elírásból* származók. Ebbe a csoportba főleg a személynevek tartoznak, népnévre csak elvétve akadunk.

2. A másoló előtt *ismeretlen a név*, tehát az ere-

deti szöveg helyes nép- vagy személynévét hibásnak tartván *önkéntűleg elferdíti*, átírja azt egy általa ismert nép- (személy) nevére.

3. Ebbe a legkisebb csoportba azok a nevek tartoznak, amelyek már a jelenlegi *másolatok eredetiében is* – minden valószínűség szerint – *tévesen szerepeltek*. Feltehető tehát, hogy ezeket a neveket már Julianus is *elhallotta*, és emiatt eredeti útijegyzeteibe is már téves alakban jegyezte fel azokat.

SZEMÉLYNEVEK

A Julianus első útjáról szóló Richardus-féle elbeszélésnek ismeretes változataiban mindössze három személynév fordul elő: *Julianusé*, valamint útitársáé s egyben a pusztaságon keresztüli vándorlás áldozatáé, *fr. Gerardusé*, és a legelső dominikánus-misszió egyetlen hazaérkezett résztvevőjéé, *fr. Ottóé*.

Míg az első két nevet (Julianus³⁷⁵, Gerardus³⁷⁶) mindhárom kútfőben hibátlanul találjuk, *Ottó*³⁷⁷ szerzetes nevét a Ricc. 228. hibásan *Oció*³⁷⁸-nak közli, nyilván egyszerű elírásból.

Julianus leveleinek másolataiban már több a személynév és több az elírás is. Hibátlanul mindössze a *Gedeon*³⁷⁹ név fordul elő.

A *Ruhen*³⁸⁰ név ilyen alakban, mint történet-, vagy krónikaíró neve ismeretlen. Nyilvánossággal ez is torz névalak. Miként fentebb említettük, talán *Ruhanus Maurus* mainzi püspökről lehet szó.

Korábban személynévként értelmezték a *Chayn*, var. *chaym*³⁸¹ szavakat és az ószövetségi történetekből jól ismert Káin nevét olvasták ki azokból. Semmi kétség: amikor Julianus ezt a szót hallotta, és megértette hogy az Dzsingiz kán utódjának, annak a tatár uralkodónak a „neve”, akinek a csapatai annyi felmérhetetlen és elmondhatatlan szenvedést zúdítottak

a pogány magyarokra és a körülöttük élő rokon és nem rokon népekre, pillanatnyi kétsége sem volt afelől, hogy ezt az embert nem is lehetne másképp nevezni, csakis az ominózus bibliai néven: „Káin”-nak. Ez a XIII századi szerzetesi gondolatvilágnak természetszerű folyománya. Más kérdés azonban, s minket ez érdekel: mi volt az a szó, amelyet Julianus „Káin”-nak appericipiált és *Chayn* alakban jegyzett fel.

Gombocz Zoltán Kujak, azaz Kujük kán nevét sejtette benne³⁸², pedig kétségtelen, hogy a *Chayn* szó nem személynevet jelent. Julianus jelentése szerint u. i. a tatárok első uralkodója, Gurgata meghalt és most helyette utódja, *Chayn* az uralkodó. Gombocz Gurgatát Ogotáj kánnal azonosítja, azonban ez az azonosítás időrendileg nem felel meg a tényeknek. Dzsingiz 1203-1227-ig uralkodott, Ogotáj kán pedig 1229-1241-ig ült a trónon. Tehát Julianus 1236-ban nem hallhatta Ogotáj halálának hírért, hanem az illető, aki az új kánról beszélt előtte, csakis Dzsingiz halálára és Ogotáj trónraléptére gondolhatott.

Az tehát bizonyos, hogy a *Chayn*, var. *chaym* szó Ogotáj kánra vonatkozik. Minden más feltevés helytelen. Nem jelenti azonban Ogotáj nevét, hanem a *tisztségét, a méltóságát*.

Előfordul ugyanez a szó abban az ultimátumban is, amelyet közvetlenül Batu kán küldött IV. Béla királyunkhoz: „*Ego chaym nuncius regis celestis ...*”³⁸³ Ebben az esetben vonatkozhatnék esetleg a tisztség Batu kán személyére is. Nagy kár, hogy ennek a hadüzenetnek eredetije elkallódott, mert annak alapján tisztázhatnók az alábbiakat. Annyi azonban bizonyos, hogy Julianus meghozta és átadta Béla királynak, mert hisz már a veszedelmek nagyján túl, Kunföldön sikerült csak azt lefordíttatnia, és az átadás tényét leveleiben határozottan említi is.

Ha a „... regis celestis...” kifejezést valóban a mennybéli Királyra vonatkoztatjuk, akkor csakis Ogotáj jelentheti ezúttal is a kán szó. Tudjuk azonban, hogy Dzsingiz kán már 1203 táján népét *kök mongol-nak* nevezte el s ebben a névben a kök (kék) szó a kék égre, mint minden hatalom ősforrására utal. Ilyen értelmezésben az „égi király” a „menny fiainak” királya, azaz a nagy kán is lehet. Jelen esetben Ogotáj. Ha ezt az értelmezést fogadjuk el, a hadüzenet kézenfekvő lesz: Én a kán (t. i. Batu), az Égi Király (t. i. Ogotáj) küldöttje, akinek (Ogotáj) hatalmat adott... stb. Ennek az értelmezésnek helyességére utal egyébként a további szöveg is. (...jobb,... ha önként hódolsz meg előttem... hogy menekülsz meg hát kezemből?!) Szerintünk az ultimátumot Batu kán, mint a nyugati mongol hadsereg főparancsnoka intézte Bélához és a chayn szó ezúttal rá vonatkozik.*

Az ultimátumot a suzdáli fejedelem fegyveresei által foglyul ejtett követek óhajtották volna átadni Béla királynak. Minthogy azonban a levél a suzdáli fejedelem kezébe került, az átadta Julianusnak kézbesítés végett. A Hormayr-féle szövegben a fejedelem neve is szerepel „...a Noe, duce de Sudal...” alakban.³⁸⁵ A suzdáli fejedelem azonban azidőben (1237) az orosz évkönyvek tanúsága szerint // Gyorgje (Jurij) Vszvolodovics volt, (Uralkodott 1224-1238)³⁸⁶ A szláv nyelvekben bizonyára kevésbé járatos Julíanus a neki idegenül hangzó Gyorgje nevet az előtte ismeretes bibliai Noe névként érti és jegyzi fel. Csakis így magyarázhatjuk meg azt, hogy a másolatba a Noe név került; mert ha az eredeti szövegben „a Georgio” szerepelt volna, ezt a nevet még a legfelületesebb

* Kűjük kán abban a levélben, amelyet Piano de Carpinoval IV. Ince pápához küldött³⁸⁴, így címezi saját magát: „*Dei fortitudo et omnium hominum Imperator* . . .”

másoló sem torzíthatta volna el „a Noe”-re. Ilyen elírásnak a valószínűsége legalábbis nagyon csekély.

*

Jellegzetes például szolgálhat a személyneveknek tartott méltóságnevekre a Julianus második útjáról beszámoló levélben említett *Gargata*, var. *Gurgata*, *Gurgula* névalak.³⁸⁷ Julianus szerint így nevezik a mongol birodalom alapítóját, a keraitok legyőzőjét, vagyis Dzsingiz kánt. Kétség sem férhet ahhoz, hogy ez a névalak nem lehet személynév.

A név változatai csak kevéssé térnek el egymástól, másrészt az *u*, illetve *a* magánhangzós alakok egyaránt mindhárom forrásban megtalálhatók. A *Gurgatha*, ill. *Gurguta* alakokkal két kútfőben, a Hormayr-féle szövegben és a Vat. Lat. 4161. jelű kéziratban, 6 ízben találkozunk, a *Gargata* változat pedig ugyanott csak egyetlen egyszer fordul elő.³⁸⁸

Érdekes, da nem véletlen dolog, hogy Julianus levelének a Pal. Lat. 443. jelű kéziratban lévő másolatában a *Gurguta*-féle alakra egyáltalán nem akadunk, ami azt bizonyítja, hogy a név a *Gurgata*, vagy *Gargata* alakban szerepelt *Julianusnak abban az eredeti levelében* is,³⁸⁹ amelyet a Pal. Lat. 443. készítése alkalmával forrásul használtak.

A név jelentését, értelmét keresvén annyit már az első pillanatra látunk, hogy az nem lehet sem a *Temudzsin*, sem a *Dzsingiz* név torz alakja. Az is bizonyos azonban, hogy valami komoly értelmének kell lennie.

Mielőtt a név magyarázatára térnénk, előre kell bocsátanom, hogy a török nyelvekben a *g* hang gyakran a *k* megfelelője. Így pl. a *kaz* (kóborolni, futni, menekülni) igéből a kirgizek neve jelentése szerint kóborló, vándorló; ugyanennek a turkománban a *gäzäk*

(vándorló, sátoros pásztor)³⁹⁰ magashangú alak felel meg.⁸⁹¹

A középkori latinságban a *kazárokról* elnevezett Krímet *Ghazaria* néven találjuk.⁸⁹² Hajlandó vagyok esetleg feltenni, hogy ilyesféle hangszínváltozattal állunk szemben, bár fölösleges ezt az elgondolást erőszakolnunk, mert egyszerű másolási hibát tételezve fel, a név megoldása magától adódik.

Annyi bizonyos, hogy a névben (ahogy a kútfőkből kiolvashatjuk) csakis *u* és *a* magánhangzók fordulhattak elő. A mássalhangzók helyzete és értéke is kötött. Mivel a mássalhangzók mind a 19 esetben azonosak (eltekintve néhány th-ás alaktól) nem valószínű, hogy a másolók ilyen egyöntetűen tévedtek volna. Nincs semmi kétségünk sem afelől, hogy a mongol (tatár) vezér nevét is még utazása során jegyezte fel Julianus, fonetikus alapon úgy, ahogy hallotta. Hogy rövid legyen: a Gurguta név négy változata közül a *Gargata* áll legközelebb a valósághoz, s azt Julianus minden bizonnyal helyesen jegyezte fel (hogy hogyan, azt később látjuk); de azok, akik az ő kéziratos levelét másoltatták, mivel az előttük ismeretlen méltóságnevet nem tudták elolvasni, illetve nem értették meg, eltorzították azt.

A név tulajdonképpen két szónak téves összevonása, ahol is vagy a *k* hangnak *g*-é torzult, vagy hasonult formájával van dolgunk, és ebben az esetben annak esetleges okát Julianus informátorainak (baskir-magyar, vagy voigai-bolgár menekültek voltak 1237 őszén Vladimírban) nyelvjárásában találom. A két szó eredeti alakja: *Kan* + *Kathaj*. Ha azonban az egykorú írásmóddal írott szóban az első *a* fölötti *n* paleográfiai jegyét fordítva írjuk, és az utolsó *a* fölül az *i* jegye elmosódik, tehát az alak: *Ca cata*, megkaptuk a *Car-Cata* alakot. Akinek módjában volt hevenyészett középkori latin szövegeket olvasni, könnyen belátja, hogy

nem sok kell ahhoz, hogy a *C-t G-nek* olvassuk, amikor is előállt a Gar Gâta = Gargata alak.

A név tehát *Kan* + *Kathay* összevonása, s ebben a formájában tökéletesen érthető is. *Kan* = kán, fejedelem, császár, vezér, *Kathaj* pedig Kína középkori neve. A *Gargata* név helyes alakja ezek szerint *Can Cathay*, jelentése pedig: *Katháj kánja*, vagy *Katháj vezére*.

Történeti forrásaink szerint Dzsingiz kán 1213-ban tört hadaival Kinára és két év leforgása alatt azt a Hoang-hoig, a mai Peking közelében épült egykori fővárosával, Jenkinggel együtt meg is hódította. 1216-ban már átkeltek seregei a Hoang-ho folyón és Nankingot (ma: Kai-fong-fu) fenyegették.³⁹³

Ha tehát a magyar, vagy bolgár menekültek Dzsingizt *Kathaj kánjának* nevezték, nem találhatunk abban semmi csodálatosat, mert Dzsingiz és utódai 1215 óta ténylegesen Kína urai voltak.

Allításunk bizonyításának érdekében itt tárgyalunk még egy országnevet is. A *Gargata* név második tagja ugyanis egymagában is előfordul *Gothia*, *Gotia*,^{su} *Gotta*^{TM} és *gotha*^{TM} alakban. Mar Nagy Géza sejtette, hogy itt Julianus nem Gothiára, hanem K[^]thajra gondol.³⁹⁷ A fentiek alapján nem nehéz belátnunk, hogy az ország rész Julianus helyszíni feljegyzéseiben *Cathai* alakban volt meg. Hevenyészett írás esetén az *a* éppen olyan könnyen olvasható *o*-nak, mint a *C G*-nek. Hogy a *th* betűpár egyik változatban *tt* alakban jelenik meg, nem lényeges.

Lássuk ezek után a vonatkozó szövegrészletet: „*Terra aatem, de qua (tartari) prius sunt egressi, Gothia vacatur . . . Dux erat in terra Gothia, Gurgutha nomine . . .*”³⁹⁸ A szöveg a fenti megfejtéssel teljes értelmet nyer: Azt a földet pedig ahonnan (a tatárok) korábban kivándoroltak, *Kathajnak* nevezik... *Katháj földjének vezére névszerint a Katháji kán volt..* »

Joannes de Montecorvino 1306. febr. 13-án „in Tartaria” kelt levelében³⁹⁹ többször is előfordul ez a kifejezés: „ad dominum *Chanem de Cathay...*” A Canbaliból küldött levél szövegét Golubovich teljes egészében közli.⁴⁰⁰ Ez a levél bizonyos arra, hogy a mongol uralkodók valóban használták a „Kathaj Kánja” címet.

A következőkben a Julianus levelében névszerint szereplő két „kún vezér” nevének tárgyalására térünk át. Együttal itt foglalkozunk a tudósításban szereplő „nagy Ornach állam” azonosításával.⁴⁰¹

A vezérek egyikének nevét *Witoph*⁴⁰², *Vithut*⁴⁰³ ill. *Wroccus*⁴⁰⁴ alakban, a másikat pedig az id. helyeken *Urech*⁴⁰⁵ *Gureg*⁴⁰⁶, *Euthet*⁴⁰⁷, *Gauex*⁴⁰⁸, ill. *Gruet*⁴⁰⁹ változatokban találjuk.

Az *Ornach*⁴¹⁰, *Hornach*⁴¹¹ változatok azonosnak vehetők.

Amit Julianus levelének ebben a részletében beszél el, legenda. A rövid esztendő katonai sikereinek következtében legendás hőssé emelkedett Dzsingiz kán háborúskodásait magyarázó legenda, amely a nagy hódító háborús terveit naiv módon egyszerű vérbosszúra és dicsőségyszomjra vezeti vissza. Azonban mint minden legendának, ennek is van valami történelmi alapja.

Az egészről annyit hámozzhatunk ki, hogy 1. Dzsingisz (Temudzsin) háborúskodásba keveredik bizonyos vezérrel (Vithut-Wroccus) s azt legyőzi. 2. Ugyancsak megtámadja az „ornachi szultánt”, s ezt is legyőzi, majd – miként később olvassuk – székhelyét a nagy Ornach államba helyezi át, s ott fényes palotát épített. 3. Végül megtámadja a Bug melletti kunok vezérét (Gureg-Euthet) és annak seregein is győzelmet arat.

Itt vége a legendának. Ami a levélben ezután következik, már nem legenda, hanem történelem.

Előre kell bocsátanom, hogy Julianus levelének ebben a részében, mint minden legendában, a részletek zavarosak és össze-vissza kuszáltak. Az események helyét és szereplőit összecseréli a nép ajkán élő hagyomány, s csak egy-egy név, egy-két utalás az, ami útbaigazíthatja a kutatót.

Ilyen utalás az, hogy miután Dzsingiz az ornachi szultánt legyőzte, birodalmát a magáéhoz csatolta és Ornachban fényes palotát emeltetett.

Az *Örnach* helynév teljesen ismeretes. Előfordul Piano da Carpinonái is *civitas Ornas* (*Ornac*, *Ornaf* alakban, szintúgy Benedictus Polonusnál *Ornarum civitas* formában. Albericus Monachusnál *Ornacia* és *Oruntia* változatban. Ugyanez a város az orosz évkönyvekben – Frähn szerint – *Árnace* vagy *Ornace* néven szerepel, és azonos a Don torkolatánál épült Tana, vagy Tanais várossal. Kezdetben görög gyarmat volt, a XIV. században pedig, mint a velenceiek és a genovaiak kereskedelmének gócpontja lett igen fontos várossá.⁴¹²

Igaz, hogy Batu kán az Ornachtól nem túl messze fekvő Szerájban rendezte be főhadiszállását, mondhatnók: fővárosát, de ez Julianus idejében még nem állott, tehát tudósítása nem vonatkozhatik *erre* a kipcsaki mongol fővárosra.

Ellenben kétségtelen, hogy a levélben említett fényes nagykáni palota és udvar *Kara korúmban*, az ujjurok elnéptelenedett OrMon-vidéki tartományában⁴¹³ létesült. Csakis így van értelme ennek a mondatnak is: „Jelenleg tehát fia, a kán ... a nagy Ornach államban székel. Ezt a királyságot hódította meg atyja *elsősorban*.” Ki szállna síkra Ornas, egykori kis görög gyarmatért, hogy az valaha „nagy állam” volt s ki tudná azt bebizonyítani, hogy azt Dzsingiz kán a tatár világhatalom bölcsőkorában hódolásra bírta, s legfőképpen: hogy ott fényes palotát építtetett a mongol kánok számára!

Kétségtelen tehát, hogy Julianus a „civitas Ornach” elnevezést Karakorum neve helyett használja. Hogy ez esetben a tévedés magától Julianustól származik, valószínűvé teszi az a körülmény, hogy a név egyrészt egyformán fordul elő mindhárom levélben, másrészt amikor a Bug folyó melletti kun vezérről ír, „Ornachot” szomszédos államnak tünteti fel, mint ahogy valóban közel is van az igazi Ornach a Bug torkolatvidékéhez.

A tévedés pedig onnan ered, hogy Karakorum neve az egykorú kínai kútfők tanúsága szerint *Hola* nak (var. *Ho-lin*) hangzott.⁴¹⁴ Tehát Julianus a *Hola* nevet az általa jói ismert Ornach névével azonosította, és Holat – természetesen – Ornach (Tana) helyén képzelte el. Ezúttal azonban – amint említettem – Karakorum vidékének meghódításáról, tehát a Julianus utazását megelőző évtized eseményeiről van szó.

Tisztáztuk tehát a levélrészlet legendás eseményeinek helyét és körülbelüli időpontját, következésképpen az Orkhon-vidékkel szomszédos nép nem lehetett kun. Ezúttal Vithut-Vroccus vezérré gondolok. (A másikonak kun voltát bizonyosra vehetjük, mert megadja Julianus a helyet is! „.. a kunoknak egy másik vezére, névszerint Gureg (var. Euthet) a Bug folyó mellől...”)⁴¹⁵

Hogy rövid legyek, Julianus levelének szóbanforgó részlete nem a kunokra, hanem a keraitokra vonatkozik.

Kurdják Bojruk kerait kán és fia, Togrul kán (akit a kínai évkönyvek Tuluj néven említenek) a XII. század elején kiterjesztette hatalmát a Hoang-ho kanyarulata környékén élő néptörzsekre, s egyúttal elismerte a Kin-császárok főuralmát (védnökségét). Ennek fejében nyerték el azoktól az uang-kán címet, ami körülbelül a királyi címnek felel meg. Kurdják Bojruk uang-kán hatalmát állandóan növelte, és uralma határait mindinkább kiterjesztette. így elfoglalta többek között

az Orkhon vidékét is, ahol Karakorumban palotát építtetett magának. Hatalmát fia, Togrul kán örökölte. Ez utóbbi uralma kezdetén a bajkálvidéki bede-tatórok fedelmével, Jecukey Bagattural jó viszonyt tartott fenn, úgy hogy hódító terveinek keresztülvitelében még a tatárok fegyveres ereje is támogatta. 1190 táján azonban, amikor Jecukey Bagatur utódjaként már *fia, Temudzsin* a tatárok kánja, *Togrul hibájából* az addigi jóviszony megromlik és a két nép egymásra támad. A háború Temudzsin győzelmével végződik. Togrul kán és fia menekülés közben lelik halálukat.⁴¹⁶

A történeti alappal bíró fenti összefoglalás és a Julianus-közölte legenda között több rokonvonás fedezhető fel. Elsősorban az, hogy a háborúskodás *bosszú* (ha nem is vérbosszú) miatt kezdődött. Másodsorban: *Togrul és fia menekülésre kényszerül, de mégis elesnek* a harcban. Harmadsorban: *Dzsingiz a háborúskodások kezdetén meghódítja Togrul birodalmát, a kerait nép pedig meghódol a lángeszű hódítónak. Végül: a már meglévő karakorumi (orkhoni) kani udvart Dzsingiz székhelyéül választja és ott fényes palotát emeltet.* Ezek az egyező bélyegek megerősítenek bennünket állításunkban, hogy Julianus levelének ez a részlete a tatároknak a *keraitokkal* vívott háborúskodására vonatkozik.

Most már sor kerülhet a *Witoph-Withut-Wroccus* név vizsgálatára. Azt egyszerű rátekintéssel látjuk, hogy a név sem Kurdják Bojruk kánra, sem fiára, Togrul uang-kánra nem vonatkozik. Ellenben szerintünk a legenda és Julianus levele a kerait-birodalom alapítójának, a családjával és népével együtt a XII. század elején nesztóriánus-keresztény hitre tért *Margits* kánnak nevét őrizte meg. A „*Wroccus*” név ugyanis (egyszerű másolási hibát tételezve föl) *Morccus*, vagy még valószínűbben *Marccus* lehetett Julianus eredeti kéziratában. (Szinte természetes is, hogy Julianus katolikus

pap létére a Margus nevet a Marcus keresztnévvel azonosnak vette és írta.) *Margus kán* ugyanis Kurdják Bojruk atyja, tehát Togrul nagyatyja volt, és 1102 táján, még az ő hívására kerültek keresztény papok a kerait birodalomba.⁴¹⁷

A „Witoph” és „Withut” változatok durva elírás eredményei, s kapcsolatban lehetnek azzal, hogy a „Witowt” ismert litván fejedelmi név volt.

A személynevek csoportjában utolsónak az *Urech-Gureg-Euthet-Gaux* változatokban szereplő kún vezér nevét tárgyaljuk. Már az előzőkben rámutattam arra, hogy ezzel a névvel kapcsolatban kétséget kizáróan *a kun nép egyik vezéréről* van szó. Kétségtelenül, mert megemlíti, hogy a kun vezér a *Buc*⁴¹⁸ var. *Buchs?*⁴¹⁹ *Bux*⁴²⁰ folyó mellől való.

A folyó nevének *Buc* alakja kétségtelenné teszi, hogy valóban a Bug folyóra történik itt hivatkozás. A szöveg szerint Dzsingiz hadai ezt a bugvidéki fejedelmet megtámadták, a kunokat legyőzték, mire a kán „azok földjét a magáéhoz csatolta”.⁴²¹

Azoknak a magyar s bolgár menekülteknek sorában, akikkel Julianus Vladimírban találkozott, s akiktől értesülését szerezte, két igen fontos mozzanat játszott szerepet: Dzsingiz hatalmának szédületes megnövekedése, (ennek emlékét őrizte meg a Wroccus-Ornachi legendarészlet), valamint a tatároknak az egyesült kun-orosz seregeken 1223-ban, a Kalka mentén aratott győzelme, mert az utána visszatakarodó tatár seregek közvetlenül a bolgárokkal szomszédos, és a velük szövetségben lévő baskír-magyarok országára támadtak.⁴²²

Ez a vereség valóban megpecsételte a kunok sorsát, de még az örökké viszálykodó orosz fejedelmeket is megremegtette. Több orosz fejedelem, herceg és szá-

mos előkelő bojár a harcban vesztette életét. Az életben maradottak *Kötöny* kun vezérrel együtt rohanvást menekültek az őket üldöző tatár seregek elől.

A szóbanforgó személynevet vizsgálván észrevesszük, hogy az csak Hormayr szövegközlésében fordul elő Urech alakban, míg három ízben (τ-vei, egy ízben *E-vel* kezdődik. A valószínűség tehát az, hogy a név mássalhangzóval kezdődik. Figyelembe véve azokat a meggondolásokat, amelyeket a Gargata = Can + Cathai név levezetése alkalmával tettünk, nem nehéz belátnunk, hogy tárgyalt személynevünk: *Euthet* – *Cuthet* – *Cuihen* = *Kuthen*, azaz *Köiöny kun fejedelem neve*. Ugyancsak *Kuthen* alakban találjuk az orosz évkönyvekben is, sőt a magyar törfcénelemírásban a legutóbbi időkig is ezen a néven szerepelt. *Köiöny* = *Kuthen* volt a kalkamenti gyászos ütközetben a vesztet kun seregek vezérlő fejedelme.

A valószínűség az, hogy a név Julianus eredeti levelében helyesen, tehát *Cuthê* alakban volt meg s csak a felületes másolások eredményezték a név külféle változatait.

NÉPNEVEK

Érdekes, hogy Richardus elbeszélésének másolataiban a népneveket majdnem hibátlanul találjuk. Ebben a szövegben összesen hét nép neve fordul elő. Ezek: *Cumanus*, *Cumanicus* = kun; *Hungari* = magyarok; *Morduani* = mordvinok; *Ruthenicus*, *Ruthinus* = rutén; *Sarracenicus* = szaracén-, azaz mohammedán vallású (török) nép; *Tartari*, *Thartari* = tatárok; *Theo-tonicus*, *Theutonicus* = német.

Julianus levelének másolataiban is tűrhető helyesírással találjuk a következő népneveket: *Bulgari*, *Per-sae*, *Ruteni*, *Tartari*, *Thartari*, *Ysmahelite*, *Hismaelite*, *Madianite*, *madyanite*.

Nagyobb elírással a mordvinok és a kunok nevének említésénél találkozunk a Vat. Lat. 4161. jelű kéziratban. Az előbbi népnév Morduani és Morducani, az utóbbi Cumani, Comani és *Chananei* alakban tűnik fel.

A mordvinok nevének Morduani alakja a Mordva = Mordua országnévből képzett népnév. Változatai egyszerű másolási hibáknak tekintendők.

A kun nép Cumani és Comani neve szabályosnak vehető. A név a latin emiékekben mindkét alakban előfordul.⁴²³ A *Chananei* írásként a Comani név durva elírása,

Julianus levelének a Pal. Lat. 443. és a Vat. Lat. 4161. jelű kódexekben megőrzött másolatai bizonyos biblikus vonatkozással kapcsolatban Ciprus szigetének ókori lakosait említik „*cum Cetkym*”, ill. „*cum Cetheis*” alakban.⁴²⁴ Ciprus ókori lakosai a görögök által *Kition-nak* nevezett vidéktől, ill. városuktól nyerték nevüket. Ez a város egyes szerzők szerint föníciai (pún) gyarmat volt, lakosai pedig jafetiták lettek volna.

A népnevekkel kapcsolatban a következő érdekes és fontos helynek kell külön figyelmet szentelnünk. A Pal. Lat. 443.-jelű kéziratban (105. lap rectójának 6. és 7. sorában) olvassuk, hogy „. . . omnes thartari, qui etiam Ungari pagani vocantur. . . , a Thartaris penitus sunt devastate.”⁴²⁵

Már Nagy Gézának feltűnt ez a különös és zavaros hely; feltette a kérdést, nem tételezhetnénk-e fel olyan szoros (baskír)-magyar-tatár vérrokonságot, amely megokolná, hogy a pogány magyarokat tatároknak is nevezték.⁴²⁶

Tudjuk ugyan a Julianus utazásairól beszámoló forrásokból, hogy a tatárok és a baskír-magyarok

a 235-1236 táján szövetségben és fegyverbarátságban éltek egymás oldalán, és az is igaz, hogy addig, amíg szövetségre nem léptek, vagy másfél évtizeden keresztül szoros (de ellenséges) szomszédai voltak egymásnak. Vajjon elegendő alapot nyújtanak-e ezek a körülmények a fenti feltevéshez? Fr. Johanca, noha hat kerek esztendő telt Baskiria magyarjai között nyolcvan évvel Julianus ottjárta után (1314-1320), egyetlen célzást sem tesz a baskírok és a tatárok között nagyobb mértékű, mondjuk: rohamos vérkezvételre, sőt mindig éles határt von a baskíriai bennszülöttek és a tatárok között.⁴²⁷

Feltételezhetnek azt is, hogy az „omnes thartari” kifejezés esetleg valamely más, olyan név helyett áll, amellyel az uralvidéki pogány magyarságot tényleg illették. Ez a név pedig nem lehet más, csakis és kizárólag a *baskír*.

Németh Gyula idézett kitűnő munkájában bebizonyítja,⁴²⁸ hogy a baskír és a magyar neveket a keleti források egyazon népre vonatkoztatják. Idézett helyen az olvasó minden szükséges részletet megtalál. Az ott felsorolt adatok halmaza olyan világosságot teremt a sokáig oly zavaros kérdésben, hogy ehelyütt e tételt tovább bizonygatnunk felesleges.

Bizonyos az, hogy *Ibn Rusta* és *Al Balhi* 900 körül, *Ibn Fadhlán* 921-922-ben, *Gardizi* 1050 körül, *Edriszi* 1150 táján, *Jakut* 1220 körül, *Kazvini* 1240-70 között, *Abu-l'-fida* (f 1331) baskír, basgird, baskird, basdzirt, ill. az utóbbi madzgarijjah néven emlékeznek meg az uralvidéki magyarságról, ami azt bizonyítja, hogy *uralvidéki véreink maguk is baskírnak nevezték magukat*.

Nehéz még feltételeznünk is azt, hogy Julianus, aki mindkét útja során kb. három-három hónapot töltött közöttük, a baskír névről ne tudott volna. Azonban az sem valószínű, hogy az „omnes thartari” kifejezés

az „omnes bascardi” elírása volna.

Véleményem szerint a levélből mindössze egy mutatónévmás hiányzik és a helyes szöveg a következő: „. . . hogy a tatárok *azokat* az összes tatárokat, akiket pogány magyaroknak is neveznek, . . . teljességgel elpusztították.”

A közlés értelme tehát valószínűen a sátoros pásztornépeknek (lovass nomádoknak) arra a jól ismert, szinte törvényszerű szigorúsággal alkalmazott szokására utal: ha az erősebb nép a gyengébbet leigázta, vagy katonai szövetségre kényszerítette, az utóbbit egyszerűen a saját népvénen nevezte, mintegy ezzel is jelezni kívánván azt, hogy a gyengébb népet akarátának tökéletes kiszolgálójává tette. így csinálták ezt már a hunok, a türkök és annyi más pusztai lovasnép.⁴²⁹ Minden valószínűség szerint tehát a tatárok is az általuk legyőzött volga-uralvidéki magyarokat ugyancsak tatároknak nevezték anélkül, hogy ez a névadás egyelőre szorosabb vérségi kapcsolatokat takart volna.

ORSZÁGNEVEK

Fr. Richardus elbeszélésének másolataiban az országnevek – szinte kivétel nélkül – tökéletes helyesírással szerepelnek. így Alania, Alemania, var. Alamannia (itt a Német-Római Szent Birodalmat jelenti), Polonia, Sychia, var. Sichia (cserkeszföld). Jelentősebb elírást csak Oroszország (Russia) nevénel találunk, amennyiben az *Ruscia*, *Rucia* vagy *Ruthia* formában jelenik meg. Ahogy fentebb már említettem, ez az elírás valószínűen arra vezethető vissza, hogy az eredeti leírás szövegét a pápai kancelláriában olasz anyanyelvű személy másolta le.

Richardus elbeszélésében többször előfordul Magyarország neve is. A mai Magyarországot Richardus

egyszerűen *Ungaria* néven említi, Baskíriát azonban a jegyzőkönyv címében „*Ungaria Magna*”-nak nevezi, ahol a „*magna*” jelző nem annyira *nagy*, hanem *eredeti, igazi* jelentéssel veendő figyelembe.⁴³⁰ Hogy *Ungaria Magna* és Baskíria (*Bascart, Pascatur, Pascatir*, stb.) azonos fogalmak, arra 1. a. id. munkámban bőszeges bizonyítékokat soroltam fel.

A Ms. Ricc. 228. vonatkozó első szövegoldalán⁴³¹ (fol. 328. r.) rövid széljegyzetet olvashatunk ilyenformán: „*Ungnaria maior, et minor.*” Az *Ungnaria* szóban itt található, fölösleges *η* lehet egyszerű íráshiba, azonban nem mulaszthatom el megemlíteni, hogy ez az alak erősen emlékeztet bennünket S. Isidorus „*Ugnos, antea Hunos vocatos . . .*” kezdetű cikkelyére.⁴³² Ugyanis Isidorus számos másolatban közkézen forgó művének említett cikkelye Nemäti Kálmán vizsgálatai szerint a helyes *Ungiros*⁴³³ alak helyett *Ugnos* és *Ungnos* számtetvő változatokban bővelkedik. Nem tartom lehetetlennek, hogy a másoló ismert egy Isidorus művéről készült *Ungnos* kezdetű másolatot és ez befolyásolta a széljegyzet megírásakor.

Míg Richardus elbeszélésének másolatai nagy gonddal készültek, ugyanezt Julianus leveleinek másolati példányairól nem mondhatjuk el. Ezekben a leg-egyszerűbb és közismert országneveknél is súlyos elírásokkal találkozunk. így pl. *Bulgáriám* helyett *Fulgariam*⁴³⁴ áll, vagy pl. Oroszország (*Russia*) neve a következő változatokban fordul elő: *Ruscia, Ruzia.*⁴³⁵

A levél következő kitétele: „. . . cum ad ultimos fines *Brussie* (var. *Prucye*) devenissimus, . . .” többeket arra indított, hogy a *Prucya*, var. *Brussia, Bruscia* név alapján Poroszországot vegyék gyanúba;⁴³⁶ Altaner pedig – Schmidt térképe alapján – a Don felsőfolyásának vidékével azonosítja a kérdéses helyet.⁴³⁷ Nem kétséges azonban, hogy az utóbbi feltevés

feltétlenül hibás. A Don felsőfolyásának vidéke ugyanis Tula környékén van, attól valamennyire délkeletre. Julianus pedig a következő, legrövidebb útvonalon jött haza első ízben: Suzdál-Moszkva-Minszk-Bjalystok-Varsó-Krakkó-Poprád völgye-Eperjes-Kassa-Miskolc-Buda. Ő tehát ezt az útvonalat ismerte. Ez pedig mintegy 200 km-rel hagyja el északra a Don forrásvidékét. De nem is ez a lényeges, hanem az, hogy nem állapodott meg a Don felsővidékén, mert a levélből napnál világosabban kitűnik, hogy a suzdáli fejedelem vendégszeretetét élvezte mindaddig, amíg – látván, hogy úgysem juthat már el Magna Hungáriába, és bajba jutott testvérein sem tud segíteni – rá nem szánta magát a minden áron való hazajutásra. A suzdáli fejedelmi udvarban szerzi meg a levelében közölt részletes adatokat a tatár halalom keletkezéséről és kibontakozásáról, a suzdáli fejedelem adja kezébe Batu kánnak IV. Bélához intézett ultimátumát. Ezek, és egyéb részletek, amelyeket most nem óhajtunk újból idézni, biztosítanak bennünket arról, hogy Julianus valóban ott járt Suzdálban, azon a legkeletibb ponton, ameddig 1237-ben a tatárok előnyomulása miatt egyáltalában eljuthatott.

Tehát Julianus Tula vidékét még akkor sem érintette, ha ugyanazt az utat választotta volna másodízben is, amelyen az első alkalommal Suzdálból hazajött. De a levél szövege, valamint a *Prucia*, var. *Bruscia* (Borussia) névalak biztosít bennünket arról, hogy ez alkalommal Poroszország felé vette útját. Ezért írja, hogy amikor Poroszföld legtávolibb (azaz Litvániával szomszédos) határához érkeztek, *már ott* értesültek a lesújtó igazságról: a tatárok nagyarányú előretöréséről. Erről a szomorú hírről – előttünk közelebről ismeretlen módon – azonnal jelentést küldtek Béla királynak. Prucya nevével a levél további részében nem találkozunk. Suzdál fejedelemséget következetesen *Sudal*,⁴³⁸

Rjezsány (Rjāzan) tartományt pedig *Risennia*, *Recennia* és *Recessua* néven említi.⁴³⁹

Kivételesen hibátlanul tartalmazza mindhárom másolat *Merovia*⁴⁴⁰ és *Persia*⁴⁴¹ nevét; annál több megfontolásra ad okot azonban a Pal. Lat. 443. jelű kéziratban szereplő Poydowia név.⁴⁴²

Julianus ezen a helyen a tatárok által már meghódított földeket sorolja fel. Ezek között szerepel Bulgária (Biléria), az egyelőre ismeretlen *Wedin*,⁴⁴³ (var. *Wedint*,⁴⁴⁴) és *Merovia*, (talán az azóta kihalt finnugor fajta *merják* földje), tehát nagyjából olyan országok, amelyek szomszédosak a suzdáli orosz fejedelemséggel, ahol Julianus az időben tartózkodott. Ebben a felsorolásban találjuk a *Poydowia* nevet is; nézetünk szerint a Poydowia név esetleg a *Pollonia*, vagy *Podolia* szó elírása lehet, hacsak nem valami másolási hibából eredő, nagyon eltorzított alakkal van dolgunk.

Kunföld neve *Cumania*⁴⁴⁵ és *Carmania*⁴⁴⁶ változatban fordul elő. Az utóbbi változat azonosítása Hormayr szövegkiadása alapján nem okoz különös nehézséget, azonban Dudik Bedát, a Pal. Lat. 443-ban olvasható másolat megtalálóját, gondolkodásra készítette. Melyik kifejezés fedi a valót, veti fel a kérdést Dudik, vajjon nem a Carmania alak-e.⁴⁴⁷ Nem a perzsi Kermant, a Perzsa öböl mentén fekvő tartományt kell-e itt értenünk a kunoklakta föld helyett? Esetleg várost is jelenthet a civitas szó, okoskodik Dudik, s ebben az esetben talán „per Carniuntam”, vagy „per Curmiantam” értelmet is tulajdoníthatnánk a fenti alaknak. Bevallja azonban ő maga is, hogy ezt a magyarázatot nehézkesnek és erőszakoltnak ítéli, aminthogy az is, mert a Carmania alak egyszerű másolási hiba.

A *Gothia*, *Gotha*, *Gotta* változatok azonosításával (Kathaj) fentebb foglalkoztunk.

Abban a csoportban, amelybe a Poydowia alak is tartozik, tehát ahol Julianus a tatárok által meghódított tartományokat sorolja fel, szerepel a Faschiam⁴⁴⁸ ill. Sasciam⁴⁴⁹ változat is. A névalak magyarázatával Gombocz Z. foglalkozott 335. a. id. munkájában, ahol is az előbbi változatot hibás alaknak ítéli, az utóbbit pedig azzal, a Volga folyam mentén fekvő *Saksyn* várossal, ill. országgal azonosítja, amelynek lakosságát Abu Hamid al Andalusi 40 ogúz törzsre becsüli.⁴⁵⁰ Bromberg is hajlandó ezt az azonosítást elfogadni, megjegyzi azonban, hogy *Saksyn* városát esetleg a volgai bolgárok ismert régi, nagy városával, *Suvar-ral* lehetne azonosítanunk.⁴⁵¹

VÁROSNEVEK

Richardus elbeszélésében mindössze két távoleső városnak a neve szerepel. Az egyik név *Bundáz*; erről elmondottuk véleményünket a XII. fejezetben. A másik említett város Vladimir (Suzdáltól délre). Nevét az elbeszélés *Magne Laudamerie*⁴⁵² és *Magne Sandemere*⁴⁵³ alakban őrizte meg. Gondos tanulmányozás során kitént, hogy a másolatba az utóbbi alak eredetileg *Landemerie* alakban került be, majd később a felülvizsgáló, mivel a szó téves harmadik betűje, az *n*, megzavarta, abban a hiszemben, hogy a városnév a lengyelországi Sandomir-ra vonatkozik, a szókezdő *L* betűt erőteljesen *S*-ve javította.

Julianus leveleiben szintén két város neve olvasható. Az egyik Róma. Megemlíti u. i. Julianus, hogy a tatárok táborában olyan javaslat is elhangzott, hogy menjenek és támadják meg Rómát és a Rómán túli részeket is.⁴⁵⁴

Előfordul még Róma neve a következő érdekes

vonatkozásban is a Vat. Lat. 4161. fol. 41. rectóján.⁴⁵⁵ „...tartari: prius inhabitabant romam.” Ezúttal a *romám* szó a „*terram*” elírása és miként az Hormayr szövegkiadása, ill. a Ms. Pal. Lat. 443. másolatokkal való összehasonlításból kiderül, hiányzik mögüle a mondat második fele. Helyesen így hangzanék: „... Tartari, qui prius inhabitabant terram, quam Curaani nunc inhabitant..”⁴⁵⁶ Az „inhabitabant” szó egymásután kétszeri előfordulása okozta a másoló tévedését.

K

Julianus levelének másik városnevében, amelyet *Orgenhusin*⁴⁵⁷ illetve *Ovcheruch*⁴⁵⁸ alakban találunk meg, Gombocz Z. Voronyezs nevét sejtí⁴⁵⁸, ez az azonosítás azonban téves. Voronyezs várost ugyanis csak 1588-ban alapították Moszkva egyenes parancsára, és a korábbi, különösen a XIII. századi orosz kútfők egyetlen esetben sem szólnak róla; az azonban igaz, hogy a Voronyezs folyó neve már a XIII. században is megvolt.⁴⁶⁰

Bromberg megkísérelte azonosítani Ovruc városával.⁴⁶¹ Ha az *Ovcheruch* nevet Julianus XIII. századi fonetikus magyar írásmódjával írjuk, vagyis *Ovcerucnak*, el is lehetne képzelni ezt az azonosságot. Csakhogy Ovruc városa Kievtől északnyugatra fekszik, tehát nem jöhet szóba, mert itt kimondottan egy sokkal keletibb fekvésű városról van szó.

5. a. id. munkámban annak a lehetőségnek adtam kifejezést, hogy a szókezdő O-ról a másolás alkalmával esetleg elkoptak a paleográfiai jegyek és az eredetileg *Novo* lehetett. így került gyanúba Novocserkask város. Ennek az azonosításnak azonban ugyanaz a hibája, mint a Voronyezs-zsel való egyeztetésé.

Bromberg végső esetben hajlandó volna *Ovcheru-*enot a Don melletti (O)vsciz-zsal azonosítani. Ez a város szorosan a Deszna partján fekszik a mai brjanszki ke-

rületben. Ugyan nem kezdődik O betűvel, de a népi beszédben mondják O-val is. (V. ö. Ovruc és ugyanúgy Vruc, Omcenszk és Mcenszk, Orzev és Rzev, stb.) Ugyancsak gyanúba veszi *Orel* városát is azon az alapon, hogy régi város; már 1142-43-ból, illetve 1160-61-ből mint fejedelmi székhelyet említik. Később a tatárok elpusztították.⁴⁶² Még a Vsciz-féle elgondolásnak talán több a létjogosultsága, de *Orel*-nek gyanubavétele igazán csodálkozásra késztet bennünket, hisz ez a város légvonalban kb. 250 km-re fekszik a Donvidéktől, Brjanszkkal majdnem egy magasságban, az Oka partján.

Kétségtelen, hogy nem könnyű ezt a különösen elírt városnevet azonosítanunk, de mégis marad egy feltétlenül biztos, és egy olyan támaszpontunk, amelyet az azonosítás során nagyon figyelembe kell vennünk. Az előbbi az, hogy a város a Don folyó mellett, de legalább is közvetlen közelében fekszik. A másik szempont a szótagszám és minél több hangzó egyezésének feltétele.

Anélkül, hogy bizonyítani kívánnánk, lerögzítjük azt a feltevést, hogy a kérdéses *Ovcheruch*, illetve *Orgenkusin* név esetleg *Osztrogozsszk* (*Osztrogozsk*) községre vonatkozik. *Osztrogozsszk* Voronyezstől délre fekszik (légvonalban 92 km), a Don nyugati partján, a folyótól 10-32 km távolságban.

A névalakok közül az *Ovcheruch* alakot tartom kevésbé romlottnak, a másik ennek még inkább elírt alakja. A névalakok egyeztetését az alábbiak szerint látjuk valószerűnek:

mai írásmóddal:	<i>O-sztro -gozsszk</i>	I
régi írásmóddal:	<i>O-stro -gosch</i>	II
Ms. Pal. Lat. 443:	<i>O-vcher-uch</i>	III
Editio Hormayr.:	<i>O-rgen -(h)usin</i>	IV

A szókezdő hang mindkét változatban ugyanaz. AI és II utolsó „...gozsszk” szótagjáról könnyen elképzelhető, hogy az orosz nyelvben járatlan idegen, mint Julianus is, uch (uk)-al jegyzi le azt. A középső szótagban is találunk azonos hangot (r), és ennyire elírt névalaknál kár is a kérdés további boncolgatásába mélyednünk.

FOLYÓNEVEK

Richardus elbeszélésében csupán egyetlen folyó nevével találkozunk. Olvassuk u. i., hogy Julianus megtalálta a keresett magyarokat az *Ethyl* folyó mellett. A folyó nevét *ethyl*⁴⁶³ és *Ethü*⁴⁶⁴ változatokban találjuk s az, miként láttuk, a Volga folyót jelenti. (Paulernak a Bjelájával kapcsolatos feltevését⁴⁶⁵ el kell vetnünk.)

Julianus levelének Hormayr-féle kiadásában, valamint a Pal. Lat. 443. jelű kézirat tartalmazta másolatában is felleljük az Ethil folyó nevét *Ethü*⁴⁶⁶ ill. *ethil*⁴⁶⁷ alakban. A levélíró egyúttal a tatár seregek első hadtestének mozdulatairól számol be, és a folyónevet ugyancsak a *Volga* megjelölésére használja. Tudjuk, hogy a Volgát a középkorban évszázadokig Iiil-nek nevezték (s ez a név az Ethillel azonosnak veendő), sőt Itil volt a kazárok fővárosának neve is (kb. a mai Asztrahány helyén, a Volga torkolatánál).

A Don folyó nevét (Orgenusin, ill. Ovcheruch erősséggel kapcsolatban) *Denh*, ill. *Den* alakban találjuk meg.⁴⁶⁸ Azonosítása minden kétséget kizár. (V. ö. Anonymusnál: *Dentumoger*⁴⁶⁹ Németh Gy. szerint: doni magyar.⁴⁷⁰)

Julianus a *Den-Denh* névben a *Don folyó nevének ősi alakját őrizte meg*. Miként azt Németh Gy. id. munkájában kimutatta, a név kabar, kun, vagy besenyő eredetű. A csag. *ten* = nagy zajjal folyó víz, a régi oszm. *ten* – nagy folyó, a Don folyó. A legnagyobb valószínűség szerint a folyó neve *besenyő* eredetű. A

besenyők már 890 körül a Don mentén tanyáztak. Hogy a ten – Den áthasonulás mikor és kiknek az ajkán történt meg, ezúttal nem lényeges kérdés.

Itt emlékezünk meg arról, hogy amíg a Hormayr-féle kiadásban és a Ms. Pal. Lat. 443.-ban a következőket olvassuk Ogotájrról: „...misit exercitus...ultra mare...”⁴⁷¹, a Ms. Vat. Lat. 4161.-ben ugyanez a mondat így hangzik: „Misit...exercitus...ultra mare imum.”⁴⁷² A „Mare Imum” megnevezés a középkorban egyértelműen a Tirreni tengerre vonatkozott. Hogy Julianus nem erre, hanem általában „tengerentúlra” gondolt, az az első két változat alapján biztosra vehető. Hogy az „imum” szótöbblet Julianustól származó elírás-e, vagy a másolá túlbuzgalmának gyümölcse-e, bajos volna megállapítanunk, azonban minden esetre alkalmas volt ez a kitétel arra, hogy a római pápai udvarban megdöbbenést és félelmet keltsen, amelyet csak fokozhatott Róma bevett meghódításának emlegetése is.⁴⁷³

OVCHERUCH ÉS DENH

Utólag mégegyszer visszatérünk e két név problémájára. Minél többször mélyedtem el ugyanis a szöveg vizsgálatába, az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy talán nem is városnévről van itt szó, és talán a Denn név nem is a mai Don nevének megfelelője, bár nyelvészetileg ez ellen az azonosítás ellen nem emelhetünk szót. Mit mond ugyanis a szöveg:

[P] Tertia autem pars contra
fluvium Den prope castrum
Ovcheruch, qui est alius Du-
catus Ruthenorum, residebat.

[H] Tertia autem pars contra
iluvium Denh prope castrum
Orgenusin, qui est alius du-
catus Ruthenorum, resistebant.

Mindenekelőtt emlékezzünk arra, hogy az előző mondatban Julianus a Risennia (Recennia), azaz Rje-

zsány határaitra felvonult tatár seregekről beszél, s közli, hogy Risennia egy oroszföldi tartomány. Helyesen, mert a XII-XIII. századi orosz fejedelemségek sorában valóban ott találjuk Murom – Rjazan (Rjezsány) fejedelemséget is. (L. a térképmellékleten!) Ha ez az adat helyes, nyugodtan feltehetjük, hogy a következő (fentebb idézett) mondata is megfelel a valóságnak. Ebben az esetben pedig nem kell feltétlenül egy – még ma is meglévő – város nevét keresnünk az Ovcheruch, illetve Orgenusin szavakban, mert egy régibb tartomány nevét is őrizhetik azok.

Röviden szólván: az egykori Szeverszk (Seversk) tartomány az egyetlen, ami itt szóba jöhet.

O v j c h e r u c h
S e j v e r s z k

Alaki szempontból a szóközepi három hang egyezése igen jó. Az szk-uk (uch) végzetről már fentebb beszéltünk, ezt nem ismétlem. A szókezdő két hang, illetve betű eltérő voltának elhallás, vagy elírás lehet az oka.

Ahogy Murom tartománynak volt egy Murom nevű városa (vára), ahogy Rjezsány tartományban is volt egy hasonló nevű vár és város, s ahogy ugyanez az eset ismétlődött meg Rosztov-, Suzdálj-, Novgorod-, Poloek-, Pinszk-, Turov-, Galic-, Kiev-, stb. tartományokban, biztosra veszem (bár pillanatnyilag nem tudom bizonyítani), hogy Szeverszk tartománynak is volt egy hasonló nevű vára (és városa). Én tehát az Ovcheruch nevet még leghamarább ezzel a tartomány-, ill. városnévvel azonosítanám.

Ami pedig a Denh nevet illeti: valószínű, hogy olyan folyóról van szó, amely ennek az egykori tartománynak a folyója. Nagyon valószínűnek látom, hogy

a Denh név a Szejm (Seim) folyó* nevének elírása, vagyis a másolók részéről elkövetett hiba, ami a XII-XIII. századi írásmóddal nagyon könnyen előfordulhatott. Ennek érzékeltetésére álljon itt a Seim név XII-XIII. századi írásmóddal (v. ö. A. Capelli Dizionario di abbreviature stb. Milano, 1929.) s ugyancsak a Denh folyónév is, amelyet formászerint a Ms.

Seim
Denh

Pal. Lat. 443.-ból másoltam. Ez utóbbi kézirat rendkívül apróbetűs. (L. 256. lap.) Ha az eredeti levél is hasonlóan apróbetűs volt, ami nem is valószínűtlen, nagyon könnyen előállhatott ilyesfajta tévedés.

Ha pedig nem tételezzük fel ezt a másolási hibát, figyelembe kell vennünk azt, hogy az egykori Szeverszk tartományban közel ötszáz folyóvíz szabdalja a terepet. A Den-Denh szó egyszerűen vizet, folyóvizet jelent. Nem lehetetlen tehát az sem, hogy Julianus informátora a kérdéses folyót tényleg így nevezte meg, illetve az itt szóban forgó folyónak azidőben - a környékbeli törökfajta népek ajkán - valóban Den (Denh) volt a neve.

Bármilyen volt is a helyzet, a szöveg – hitem szerint – legvalószínűbben Szeverszk tartományra, illetve ennek hasonló nevű városára, és erősségére utal, s ez az egyeztetési kísérlet a mongolok történetéből ismert tényeknek is megfelel.

* A Szejm Bjelgorod és Kurszk között középiájon ered. Kurszkig nagyjában DDK-ÉÉNY vonalzású; ott éles szögben megtörik és K-Ny vonalzással siet a Gyeszna (Deszna) folyó felé, amelyet Csemigovtól K-re 90-100 km-nyire ér el. A Szejm összes hossza mintegy 450 km.

NÉHÁNY SZÓ A LEVELEPI KELETKEZÉSÉRŐL

Láttuk, hogy a ma fellelhető levélmásolatok első mondatában a címzett neve mindhárom esetben más-más alakban szerepel. *P: Perusino Episcopo; H: episcopo perutino; V: Perillustrissimo episcopo.* (V. ö. 267. 1.) Amíg tehát P és H határozottan a perugiai püspökre utal, V e tekintetben nem mond semmi határozottat. Ám abban sem kételkedhetünk, hogy a „Perillustrissimo” szó csupán a másoló hibájából került bele a szövegbe; következésképpen a levelek eredeti első példányát Julianus határozottan a perugiai püspökhöz, mint az Apostoli Szék legátusához intézte.

A Hormayr-féle változatban (H) azonban három olyan szót és olyan záradékot találunk, amelyek rávilágítanak *ennek* a példánynak keletkezési körülményeire. Olvassuk ugyanis: „Quod autem sint Tartari cusjusve (sic!) secte, *sicut petistis discrete*, vobis tenoré presentium enerrabo.”

Eszerint az az illető, akihez Julianus levelének *ezt* a példányát intézte, „*discrete*”, azaz mindenki más-tól függetlenül, maga, hangsúlyozottan kérte a hős szerzetest, írja le neki, közölje vele a tatárookra vonatkozó úti tapasztalatait. Hogy ki volt ez az érdeklődő íél, a H záradéka mondja meg (1. 286. lap): az aquilejai érsek, *Berthold*, IV. Béla királyunk nagybátyja.

Ez az apróság eléggé kézzelfoghatóan megvilágítja, milyen megdöbbenést s milyen érdeklődést váltott ki Itáliában Julianusnak a tatárokról szóló első híradása. Türelmetlenül vágytak a közvetlen, első kézből származó írott közlés után. S hogy milyen lélekkel fogadta azt *Berthold* érsek, kitűnik a H záradékából, amely minden bizonnyal tőle ered.

FÜGGELÉK

A MS. MADRID. 6132. LEÍRÁSA

Orosz Mihály úr szíves közvetítésével Pentsy Guido úr nagy készséggel személyesen járt el az említett *madridi R. 49.* jelű kézirat* ügyében, és megvizsgálta azt. Beszámolója alapján a következőket közölhetem:

A Bethmann által említett, és a Liber Censuum másolatának tartott R. 49. jelű kódexet sikerült fellelnie a madridi Bibliotheca Nationaleban. Mai jelzete: *Manuscriptes 6132.* Nagysága 336X223 mm. Anyaga papiros. Vízjele van, de nem ismerhető fel. A kézirat két részből áll. Az első rész 63, a második 108 lapot tartalmaz. Valószínűen XV. századi eredetű. Ma újabb keletű bőrkötés védi. A XVII. században kerülhetett a könyvtárba, de hogy honnan és hogyan, nem tudják.

Az első rész tartalma: különböző királyokhoz intézett pápai leveleknek és az azokra kapott válaszoknak másolatai. Királyságok infeudációi. A második rész a pápák életére vonatkozó magánjellegű feljegyzéseket tartalmaz IX. Leótól (1049-1054) kezdődően. A kézirat tehát valóban Miklós, aragóniai bíboros művének kivonata.

A fenti megállapítások ellenére is a könyvtár helyettes igazgatója Pentsy Guido úrral együtt szíves volt két ízben is átlapozni a kódexet, és így kétséget kizáróan megállapíthatták, hogy *ez a kézirat Richardus elbeszélését nem tartalmazza.*

* L. 77. lap * alatti jegyzetében.

MEGJEGYZÉSEK A X. TÁBLÁHOZ

A Ms. Ricc. 229. fol. 8. rectóján VI. Orbán pápa címerpajzsai díszlenek. Ezek színezése Nagy Arthur dr. szíves közlése szerint:

Jobb felső pajzs: Vörös szegély, kék mező, aranysas.

Bal felső pajzs: Sötétzöld szegély, piros mező, ezüst kulcsok fehér szalaggal.

Jobb alsó pajzs: Ugyanolyan.

Bal alsó pajzs: Vörös szegély, arany mező, kék sas.

(A festék erősen lepattogzott.)

MEGJEGYZÉS A 228. LAP * ALATTI JEGYZETÉHEZ

Tekintettel arra, hogy a *desertus*, *-a*, *-um* szó melléknév, a „per desertum” kifejezés tulajdonképpen így értendő: *per desertum locum*. Ugyancsak a *déserta*, *-orum* kifejezés is a „déserta loca”-t rejti magában; erre vall többes semleges alakja is.

IX. Pius pápa (1846-1878) címere.
(Mastai-Feretti család)

UTÓSZÓ

Másfél éve már, hogy visszatértem az Örök Városból. Akkor, amikor legutóbb sétáltam a tiberisparti platánok alatt, s gyönyörködtem a római alkonyban pompázó Monte Gianicolóban, élt még bennem a remény, hogy addigra, amire ez a munka elkészül, elcsendesülnek a fegyverek, és – az igazságos béke jegyében – újból reánk köszönt a békés alkotó munka korszaka. Ma az olasz eget nem alkonypír, hanem ellenséges rakéták, s égő városok fénye színezi. Az évszázados értékeket ma jobban kell dugdosnunk és féltelnünk, mint bármikor a történelem folyamán.

Ilyen körülmények között tehát nem lehet szó arról, hogy a római Ms. Vaille. I. 48., a nápolyi Ms. Neapolit. V. H. 63. és a Ms. Brancacc. II. C. 6., vagy a cataniai Ms. Cataniensis eredetijeit a háború tartama alatt hozzáférhessünk, nem is szólván az angliai Ms. Mediomontanus 5368.-ról. Ez a tény azonban nem jelentett különösebb nehézséget számunkra, mert a lényeges és fontos kéziratok fényképmásolataihhoz és bibliográfiai leírásaihoz az egyre növekvő háborús akadályok ellenére is sikerült hozzájutnom.

Ebben a munkában különösképpen *Orosz Mihály dr.* úr Öméltósága, a M. kir. Külkereskedelmi Hivatal igazgatója sietett baráti készséggel segítségemre. Az ő felkérésére Madridban *Pentsy Guido*, Parisban pedig *Balaskó Árpád dr.* genfi egyet, előadó és *Vizy Tibor* urak jártak el önzetlenül és nagy szakszerűséggel. Páratlan szívességükért és önzetlen fáradozásukért,

valamint a megszerzett és megküldött fényképmásolatokért és leírásokért mindannyiuknak utólag is hálás köszönetem fejezem ki.

Hálával és szeretettel köszönöm meg *Taksonyi József dr.* kedves barátom fáradozását. Ő *Pogrányi Nagy Félix dr.* és *Florio Banfi* urakkal, valamint *Gagy Judit* úrhölgygel együtt hónapokon át szorgalmazta két római kódex felszabadításának ügyét. Végül is a Ms. Vallic. N. 38.-hoz sikerült hozzájutnia; erről igen értékes leírást készített.

Ugyancsak sokat fáradozott a nápolyi és cataniai kéziratok felszabadítása érdekében *Márkus István dr.* nápolyi egyet., előadó úr; sajnos, minden igyekezete meddő maradt. Baráti szívességéért ezúton is hálás köszönetet mondok.

Mély hálával és tisztelettel adózom *Hazay István dr.* és *vitéz Papp Gyula* miniszteri tanácsos uraknak. Önméltóságaiknak – mint hivatali főnökeimnek – megértő és jóindulatú támogatása nemcsak római küldetésem elől hártott el minden esetleges akadályt, hanem lehetővé tették ennek a munkának (római eredményeim egyik részletének) feldolgozását is.

Nem zárhatom le kéziratomat anélkül, hogy ne emlékezzem meg Feleségem szerető segítségéről, aki távollétemben a nyomdai korrektúrák legnagyobb és legfáradtságosabb részét végezte el.

Munkámat tehát ebben a formában vagyok kénytelen útjára bocsájtani, de él bennem a remény, hogy idővel alkalom nyílik a még hiányzó öt kézirat áttanulmányozására, és a szükséges fényképmásolatok és leírások elkészítésére is. Ha ez megtörténik, annak eredményét pótfüzetben teszem közzé.

Budapesten, 1943. december havában.

Dr. Bendefy László

JEGYZETEK

1. Bendefy, *Az ismeretlen Juliánusz*. Bpest, 1936. Stephaneum. 1-192. old. 46 képpel, 8 térképpel és 5 kézirati facsimilével.
2. Bendefy, *Fr. Julianus utazásának kéziratos kútforrásai*. (Latin-magyar szöveg- és facsimile-kiadás.) Etudes sur l'Europe Centre-Orientale. No. 7. 1-80. 1. és I-XXV. tb. és 1 térkép. Bpest, 1937.
3. Bendefy, *Fontes authentici itinera (1235-1238) fr. Juliánt illusztráló szöveg- és facsimile kiadás*. (U. ott 1-55. 1. és I-XXV. tb., 1 térkép) Budapest, 1937.
4. Bendefy, *Julianus útleírásának kézirati példányai*. (Levélt. Közl. 1935. évf. 298-301. 1.) Bpest, 1935.
5. Bendefy, *Fr. Julianus útleírásának tulajdon- és népvonásai*. (Történetírás III. évf.) Bpest, 1939.
6. Bendefy, *Ottó testvér 1231-1234. évi utazása*. (Földr. Közl. 1938. évf.) Bpest, 1988.
7. *Deusdedit* művét kiadta: M. Victor Wolf de Glanvell. Paderborn, 1905. 348-385.1. és CLXXXIV-CCXXXIX. 1.
8. M. Paul Fahre, *Le Liber Censuum de l'Église Romaine*. Paris, 1905. (Edit. A. Fontemoing.) T. 1a. – V. ö. Előszó, 2 jegyz.
9. L. Duchesne, *Le Liber Censuum de l'Église Romaine*. I. partie: Histoire du Lib. Cens. Paris, 1905. – 5 skk. II
10. V. ö. Stevenson, *Osservazioni sulla collectio canonum di Deusdedit*. Archivio délia Soc. Rom. di Storia patria, 1885. Kny. 71. 1.
11. V. ö. 9. a. id. m. 3. 1.
12. Gregorovius, *Storia délia città di Roma nel medio evo*. Vol. II. torn. II. Ed. Torino, 1925. – 218. 1.
13. V. ö. 10. a. id. m. 379. 1.
14. V. ö. P. Fabre, *Etude sur le Liber Censuum de l'Église Romaine*. Paris, 1892. – 2. I.
15. V. ö. Litta, *Famiglie nobili d'Italia*, – továbbá: *Raffaello Morghen* tanulmánya az *Enciclopedia Italiana* XXX. kt. 921. 1.
16. Forella, *Iscrizioni délie chiese di Roma*, I. 117.1. no.

410: „*Hic jacet dominus Lucas de Sabello.*”

17. V. Ö. *Ratti*, Delia famiglia Sforza, IL 325. 1. Egyébként a *Castrum Sahellum-m* vonatkozóan I. Hadrianus pápa uralkodásának végéről van az első adatunk,

18. Mon. Germ. Script. XXIII. 378. 1.

19. L. a lateráni palota ajtónállóinak 1188. január 22-én Cencius kamarás kezébe letett esküjét: Cenciusról cap. CL VIII - V. ö. *Muratori*, Antiquit. ital. medii aevi I. col. 121.

20. Vat. Lat. 8488, fol. 11r.

21. V. ö. Patrologie latine CCVI, col. 983. – és *Jaffé – E, Jaffé – L*, Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII. (Új kiadás.) Leipzig, 1885-1888. 4. (Kaltenbrunjer, Ewald és Loewenfeld közreműködésével. (A következőkben csak a szerző nevével idézzük.) Tehát: *Jaffé – L*, no 16964, Santa Lucia in Orthca, vagy *Orphea in Selci* néven is említik az Esquilinuson.

22. V. ö. *Jaffé-Loewenfeld*, Regesta pontificum Romanorum, n° 17153-17971.

23. *Forcella*, id. m. t. VIII. p. 514, η». 1193.

24. *Forcella*, id. m. t. VIII. p. 12. no. 7.

25. V. ö. 9. a. id. m. 13-14.11.

20. V. ö. *Muratori*, Antiquit. italicae II. col. 17.

27. V. ö. *Potthast*, Regesta pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCIV, ed. A. Potthast, 4«, Berlin, 1874. no. 46. (A következőkben csak Potthast alakban idézve.)

28. *Albinus* művét (De reditibus omnium provinciarum ecclesiar., qui debentur Rom. Eccl.) a Provinciáiéval együtt „*Liber censuum*” címen adta ki Cenni. (Monumenta, II. kt.)

29. V. ö. 14. a. id. m. IL 1.

30. *Muratori*, Aniqu. Ital. V. 652-908.

31. L. 14. a. id. m.

32. L. 9. II. id. m.

33. V. ö. 14, a. id. m. II. 1.

34. *Joseph Kard. Hergenr other s – P. Kirsch*, Handbuch der aslgen. Kirchengeschichte. IL kt. Freiburg, 1925, 578-580. IL (Bő irodalommal az 576-577. 11.)

35. V. ö. 12. a. id. m. 218. 1.

36. L. 9. a. id. m. 1. 1.

37. Vat. Lat. 8486. fol. 11r.

38. A. *Gottlob*, Aus der Camera Apost. des 15. Jahrh. Innsbruck, 1889. 5.).

39. L. 12. a. id. m. 219. 1. 6. jegyz.

40. Az első: Hadrianus papa optinuit a Karoló rege Franconium et patricio Romanor. - Az utolsó Konstantinus donatio ja. Matild donatio ja sem hiányzik.

41. A rituális anyagból sokat kiadott *Mabilio* a Museum Italicumban. Nagy értékűek az egyházi ezertartások történe-

tének szempontjából. Mint forrás – érték szempontjából – Benedictus említett Ordo-ja Albinusé és Cenciusé fölött áll.

42. Vat. Lat. 8486, fol. 11r. A kihagyott szövegrész W. Rofiora vonatkozik, s fentebb * alatti jegyzetben közöltem.

43. L. 14. a. id. m. 4-6 11.

44. *Pothast*, n° 566 és 567.

45. *Pothast*, n° 578. Figyelemreméltó ugyanitt egy értékes utasítás a káplánok szerepéről.

46. *Pothast*, n° 2482 és 2485.

47. A Lib. Censuum-ban a No. XVII alatt (1216. ápr. 10-ről, fol. 66.)

48. *Pothast*, no. 5816.

49. Ad Yspanarum et Aragonum regna ac Cathaloniae et Guasconie partes, necnon ad Burdegalensem et Narbonensem provincias.

50. Arch. Vat. Reg. 27. fol. 131v: Ne de debitis hujusmodi censuum aut personis vel locis a quibus debentur dubitari contingat, census et nomina personarum et locorum ipsorum, sicut in registris ejusdem Romane ecclesie continentur, sub bulla nostra fecimus annotari.

51. Archivio Vaticano, Arm. IX. caps. VII n° 1.

52. Közzétette *Marténe* (*Pothast*, no. 23499).

53. Arch. Vat, Reg. 42. fol. 42, cap. CXLII.

54. IV. Miklós lajstromai, Langlois kiadása, n° 1598.

55. Cui cum ostensum esset in nostra propter hoc presentata constituto per libro censuale diele Romane ecclesie quod in III marabotinis auri... singulis annis teneretur. (Arch. Vat. *Collectoriae*, 316, fol. 33.)

56. Arch. Vat. Innocentii VIII. diversorum liber primus, p. 222, cap. XLIV.

57. *Thomassin*, Vetus et nova Ecclesiae disciplina circa beneficia et beneficiarios distributa in tres partes sive tomos, in fol. 1688. pars I. lib. III. cap. XXVII-XXXVII, és különösen a caput XXXIII 6-10.

58. *Muratori*, Dissertatio sexagesima nona: De censibus ac creditibus olim ad ecclesiam Romanam pertinentibus, col. 797. és különösen az Antiquitates italicæ mediæ ævi, V. fejezete. Milano 1741.

59. *Alfred Blumenstok*, Der papsiiliche Schutz im Mittelalter, Wagner, Innsbruck, 1890. 1-168. old.

60. L. 7. jegyzetet.

61. L. 9. a. id. m. 3. 1.

62. *Duchesne* 9. a. id. munkája nyomán.

63. L. 9. a. id. m. 5-7. 11.

64. L. Vat. Lat. 8486. fol. 11.

65. L. 14. a. id. m. 171. 1. 3.

jegyzet

66. U. ott 172. 1.

67. Var. az Arch. Vat. Miscell. Arm. XV. t. 1-ben és a Ricc. 229-ben: *recordare*...

68. Var. a Ricc. 228-ban és az összes többiben: *Sande*

Marie Major is canonicus...
etc.

69. T. i. a Lagny-sur-Marne-i templom.

70. Var. Vicc. 228. és az -ebből eredő kéziratokban: *memoráia*.

71. L. Monuni. dominationis pontificale.

72. Pontosan az az eset, mint ami a lagny-i kolostor szerzeteseivel történt. (L. fentebb.)

73. Var. Ricc. 229. és többiek: *par are*.

74. Ez a mondat betű szerint: taniisítja, hogy Concius nem volt előkelő származású: mindent az Egyháznak köszönhet, mert az nevelte fel.

75. Var. Ricc. 228: *Regestrorum*.

76. V. ö. *Paul Ewald*, Neues Archiv, IX. 331-333 11.

77. V. ö. *Rossi*, Préface aux catalogues de la Vaticane, XCIV. 1.

78. V. ö. *Murator*, Antiquitate Italiae, Vi. kt. 78. 1.

79. V. *Deusdedit* gyűjt. III. könyv 149. fejt., X. könyv utolsó fejezeteit, – Ottob. Lat. fol. 3057, pag. 137, 138, 139. – Neues Archiv, t. X. 275-414 és 505-596 11.

80. V. ö. *Fiira*, De epistolis et registris Romanorum pontificum. Analecta novissima, 1885. 83. 1. – *Rossi*, De origine, hystoiia, indicibus scrinii et bibliothecae apóst. (Előszó a vatikáni Katalógushoz) XCII. 1.

81. A *sancti Paires* szavak a pápákat jelentik.

82. Tudjuk, *Ivgy* a Liber Censuum már megvolt, mikor ezt kiállították, mert az eredeti kéziratban első kéztől származó bejegyzést találunk, pontosan az 1192. évben kivett adókról.

83. *W. Rofio* személyére vonatkozó megjegyzésünket korábban elmondottuk.

84. Var. Ricc. 228. és a többiek: *vei*.

85. Ez a rész értékes felvilágosításokkal szolgál arról, hogyan történt az adó fizetése. Cencius műve valóban az adókivetés alapjául szolgált. Ám az adófizetéssel nem sietett mindenki Rómába. A Szent-széknek külön megbízottakat kellett kiküldenie, hogy az adókat egyes tartományokban beszedjék.

86. V. ö. *Thomassin*, Ancienne et nouvelle discipline de l'Eglise, t. II. col. 1515.

87. V. ö. Ms. Bambergensis P II. 17 és a bázeli kéziratban D IV. 4.

88. A *Roma caput mundi* kifejezés, szólás-mondás a középkorban általános volt. Ezt a feliratot vették a XIII. századi érmékre is.

89. Cencius itt hét, közvetlenül Rómához tartozó püspökségről beszél. Ezt a kérdést *Duchesne* bőven taglalja 9. a. id. m-ban, a Cencius-féle előszóhoz írt utolsó (18.) jegyzetében,

90 . 14. a. Id. m. 174 1.
 91 L. 9. a. id. m. 15- - li
 92 . 14. a. id. m. 175 .1.
 93 L. 1 a 70- - 1
 94 U. ott.
 95 V. ö. 14. a. id. m. 18 1.
 96 V. ö. 9. a. id. m.
 97 V. ö. 14. a. id. m. 18 1.
 1. gy
 98 Mint 95. Jegyz.
 99 I- -CCLXXXViii-ig > a

100. L. 14. a. id. m. 182. 1.

101. „Instrumentum addextratorum, mappuariorum et cubiculariorum”. „Hic sunt iudei jussores domino quod dédit dominus Conradus de Antiochia pape.”

102. „Avalationes censuales apostolicae camerae.”

103. „In principio erat verbum ... plenum gratiae et veritatis.”

104. V. ö. 9. a. id. m. 17-18.11.

105. így kerültek be a gyűjteménybe a XI^a-Xld, a CLXXXIIIa, a CXCIV-CXCVI, és a CCXIV-CCXVI. sz. darabok.

166. V. ö. 9. a. M. m. 19-20. 11.

107. A LXII számút.

108. L. *Theiner*, *Vetera monumenta hist. Ungariam acram illustrantia*, n°. CXCviii, t. I. p. 116.

109. L. *Potthast*. 8671; *Theiner* u. ott no. CLXVIII. p. 93.

110. L. *Theiner*, *ibid* p. 107, no. CLXXXVII.

111. L. *Theiner*, *ibid*. p. 111. no. CXC.

112. I... *Theiner*, *ibid*. p. 123. n°. CCviii.

113. L. *Theiner*, *ibid*. p. 122. no. CCV.

114. L. *Theiner*, *ibid*. p. 121. no. CCIII.

115. L. *Theiner*, *ibid*. p. 124. η«. CCIX.

116. L. *Theiner*, *ibid*. p. 119. no. CXCiX.

117. L. *Theiner*, *ibid*.

li«. L. *Theiner*, *ibid*. p. 120. no CXCsX.

119. L. *Potthast*, 8305.

120. L. *Theiner*, *ibid*. p. 11.3. no. CXCI.

121. A XXXV. sz. füzetet kezdetben csak félig töltötte meg az események leírása.

122. Ez a szöveg, amelyet többször is közzétettek, de elég tökéletlenül, megtalálható *in extenso* Mansi zsinati gyűjteményében, XXIII. kt. 279-319. 11. Kiadás? i E-ind hibásak.

123. L. *Benaefy*, 2. a. id. m. 26-30 11.

124. Már fentebb is szerepel a kódexben CCCL. sz. θ., a Vat. Lat. 8486-ai egyező formában.

125. *Muratori*, *Antiquit. t. Vi. p. 151.* – Eredetije: Arch. Vat. xiii. XIV. no. 14., illetve *Mariéne et Durand*,[^] S.vett. t. II p. 302.

120. Arch. Vat. *Collectoriae*. n°. 314.

127. V. Ö. 1314-ből: Arch. Vat. *Collectoriae* n°. 467, f. 36^v; *Ehrle*, *Archiv*, f. Litter, u. *Kirehengesichte* t. I. p. 42; 1369-ből: *Ehrte*, *Hist. bibi.* 1.1.

S. Petri, A. 76. f. 10v; v. ö. *Ehrle*, Archiv, t. I. p. 14.

128. A kötésről részletesen írok a VI. fejezetben.

129. *Fahre* nyomán *Duchesne* is. L. 9. a. id. m.

130. L. 14. a. id. m. 175. 1. alján.

131. U. ott 176. lap 2. jegyz.

132. Pl. a CCXIX és a CCXX tétel között, azután a CCLXII-CCLXIII, vagy a CCLXVIII és CCLXVIII sz. tételek között.

133. L. 14. a. id. m. 177. 1. 2. jegyz. – loi. 421 – 475 11. (régí számozás) 330-384r (új számozás szerint.)

134. Ms. Ottobon. Lav. 3078, loí. 94.

135. V. ö. *Bendefy*, Fr. Petrus Marsiglio levele. Theologia, 1943. évf. 137-151 11.

135/1 *Jo. Alberti Fabricii...* Bibliotheca Latina mediae et infimae, aetatis, etc. Florentiae 1858. (2. kiad. P. J. D. Man8i gondozásában.) Tom. I. p. 339. helyén ezt olvassuk:

Cencius de Sabellis, Cardinalis et postea Honorius III. Papa ab anno 1216. 18. Julii ad 1227. 18. Mártii. Scripsit nondum Pontifex *Caerem, citale Romanum*, quod primum vulgavit Mabillonius tomo II. Musei Italici pag. 162. 220. *Librun censuum* de omnibus Rom. Ecclesiae redditibus et vectigalibus habuit Baronius, qui praeíationem edidit ad Annum 1192 num 19 Habuit

ejus ritualium veterum opere, MS. in Bibi. Vaticana, notavit Pagius ad An. 1192. num. 12. ex quo constat singulis etiam a Cencio addita publica docum.

*) Liber ille Censuum S. R. E. quem Cencius iste digessit jam tandem prodiit, quamquam non sine interpolationibus seu additamentis a posterioribus inductis opera CI. Muratorii in torn. V. dissert. Medii Aevi pag. 851. 908.

Eiusdem etiam opusculi MS. turn Cod. Chartaceum Saec. XV. Servat Bibl^otheca Canonica. Maior. Ecclesiae Lucensis, ex quo lacunas in edito Muratorii relictas implere licet. 135/s. L. 14. a. id. m. 189. 1.

135/3. *Bethmarm*, Archiv, t. VIII. p. 768.

135/4. *Pertz*, Archiv, der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, t. V. p. 89.

135/s L. 14. a. id. m. 189. 1.

136. Az aragoniai kardinális művének kézirati példányai: Dresden. Bibi. reg. F 18. a legjobb; Roma, Arch. Vat. Arm. 35. t. TO. (V. ö. *Pertz* Archiv. V. 92, 97 11.) Editiones: nunc primum edíiae ex 3 mss. codd. bibl. Ambros. Estensis et capituli Metrop. Mediolan., quibus loco suo insertae sunt aliae vitae summ, pontt. Rom. ex varus aucioribus excerptae ap. - *Muratori*. Ser. rer. Ital. III. 1. – 273-686 11. (*Potthast*, Bibl. Hist. Medii Aevi, Berlin, 1895. la kt. 188. 1.)

137. L. 8. a. id. m. 24. 1.

138. L. 14. a. id. m. 184. 1.

139. *Fahre* említi (L. 14. a. id. m. 184. 1.) hogy ugyanezt a maximát találta egy XV. századi Liber Taxarumban is. (Müncheni könyvtár, lat. 903. fol. 199v.)

140. V. ö. 14. a. id. m. 220.1.

141. *Fahre* közlése 14. a. id. m. 187. L

142. Barberin. XXIX. 84. fol. 8. no. 343. V. ö. *Ehrle*, Archiv, t. I. p. 15.; Vat. Levéltár, Arm. XVII. t. 2. fol. 87.

143. V. ö. 9. a. id. m.-ban az erről a kötetről írottakkal.

144. *Fahre* tévesen XV. századbelinek mondja (14 a. id. m. 180. 1.), s tévedését átveszi *Duchesne* is.

145. L. 14. a. id. m. 180. 1.

146. Kelt 1942. – XX. május 7-én.

147. Méretünk nem egyezik *Fahre* adatával. Ő 28X22 cm-nek mondja. (L. 14. a. id. m. 171. 1.)

148. U. ott 171. 1.

149. Invent. Mes. Lat. Bibi. Vat. 6026. Tom. VII. nova num. 307.

150. Az adatok nagyrésze *Fahre* nyomán. V. ö. 14. a. id. m. 178. 1.

151. U. ott 186. 1.

152. L. a Ricc. 229-ről rotakat.

153. L. u. ott.

154. L u. ott.

155. *Fahre* Francesco Ubal dini-nek írja. (14. a. id. m. 179. 1.)

156. Az adatok nagyrésze *Fahre* nyomán. V. ö. 14. a. id. m. 185. 1.

157. L. 14. a. id. m. 185. 1. 2. jegyz.

158. Adataim jórészt *Fahre* nyomán. V. ö. 14. a. id. m. 187. 1.

159. L. 14. a. id. m. 187.1. 1. jegyz.

160. *Fahre* még a régi jelzettel említi, V. ö. 14. a. id. m. 180. 1.

161. *Tomasetti*, Archivio della Società Romana di Storia Patria, t. IV. p. 369.

162. V. ö. 14. a. id. m. 189. 1.

163. L. 14. a. id. m. 187. 1.

164. U. ott 188. 1.

165. U. ott 188. 1.

166. Enciclopedia Italiana, II kt. 95. 1.

167. *Fahre* megelégszik a jelzetek pusztá felsorolásával. (V. ö. 14. a. id. m. 189. 1.) Mi - a párisiak kivételével - a többi gondosan áttanulmányoztuk, és a teljesség kedvéért leírásukat is közöljük.

168. Invent. Mss. Lat. Bibi. Vat. 1342. T. III. (303 num. nova).

169. L. A. *Cappelli*, Cronologia, Cronografia e Calendario perpetuo. Milano, 1929.

170. L. 14. a. id. m. 189. 1.

171. L. u. ott.

172. A *Biblioteca Barberiana* Moroni becslése szerint - bizonyára egy kis túlzással - 100,000 nyomtatott és 10.000 kéziratos kötetet tartalmazott. Ebből ma is megvan a való-

ságban 31671 nyomtatott éa 10.652 kéziratos kötet. Ezen kívül van még egy kevés olyan levéltári anyag is, amelyet még nem foglallak kötetekbe. A két utolsó században semmivel sem, vagy legalább is számottevően nem gyarapodhatott, ha ugyan meg nem fogykozott, mégpedig szszal az anyaggal, amelyet a könyvtár alapítója, Francesco Barberini bíboros (1597-1671;) valószínűen visszatartott házi-könyvtára számára.

173. L. 14. a. id. m. 189. 1.

174. *Jos. Inn. Desericus (Desericzky): De initiis ac maioribus Hung, comnientarii. Budae, 1748.*

175. *Dudik Beda Fr., Iter Romanum. Wien, 1855. I. kt. 287-288. 11.*

176. L. szerző 1, 2, 3 és 4 a. id. munkáiban.

177. L. 2. a. id. m. 28. 1. és VI. tábla.

178. L. 2, a. id. m. 32. 3. és XII. tábla.

179. L. 14. a. id. m. 191. 1.

180. L. 14. a. id. m. 190-199.11.

181. De muro, portismilitibus uibus, no. XXXL Quare factum sit Pantheon, no. XXXVIII. Quot sint templa Transtiberium, no. XLII. Instrumentum quod Gimundus de Fumone dédit et concessit R. E. omnia jura et actionis... etc., no. CCXVII. Cartula arbitrii lati inter dominum papam et quosdam dominos Palisni, no.

CCXXIV-CCI XXXVIÍL szímű rubrikákba is.

182. L. 14. a. id. m. 192. 3.

183. Kifejejtette azt a mondatot, amelyet *Jaffé-E* a no. 2215 alatt idéz.

184. így a spanyol királynak egy hosszú privilégiuma, amelyet az egyháznak biztosított 1210-ben; vagy Montpellier városának hűségesküje 1215 áprilisában.

185. L. 8. a. id. m. 58. 1.

186. L. 14. a. id. m. 193-194 11.

187. U. ott 194. 3.

188. Bőv, 1. III. fejezetben.

189. L. 14. a. id. m. 199. 1.

190. L. 14. a. Id. m. 198. 1.

191. A maguelonne-i püspökség adóinak jegyzékében (fol. 36.) olvassuk: *Ecclesia Sancti Petri Magaloiensis III obolos anreos et facta est censualis tempore Gregorii Pape Villi pro confirmatione possessionum et ecclesiarum suarum.*

192. L. Mémoires de la Société archéologique de Montpellier, t. V. p. 554; *Pothast*, no. 8259.

193. L. 14. a. id. m. 198. 1.

194. L. u. ott: *Instrumentum castri Scuriae* 1233-ból, fol. 148V_f col. 2a.

195. L. *Fabre*, Mélanges do Γ École de Rome. t. VI. p. 153. 1886.

196. L. 14. a. id. m. 196. 1.

197. L. 14. a. id. m. 197. 1.

198. Fol 447V.

199. L. 14. a. id. m. 194-195.11.

200. Ilyenéi: IV. Károly császár privilégiuma, fol. 383; V.

Károly francia király adománylevele, fol. 386; Aragóniái Frigyes esküje, foi. 386v.

201. Összehasonlításul közzöljük (1. *Fahre* 14. a. id. m. 195. 1. 3. jegyz.) a wieni Szent Antal kolostorra vonatkozó megjegyzést mindkét kódexből:

Ricc. 228.

Abbas monasterii sancti Antonii Viennensis teoetur ecclesie Romane quolibet anno in una inarca argenii prout in quadam bulla domini Johannis pape XXII coninetur sub dat. pontificatus sui anno XIII registrata in libro registri bullarum suarum in folio Hm IXCXLI et fuit constituas dictus census Bonifacii pape VIII. pontificatus sui anno III et IUI idus junii.

Ricc. 229.

Abbas monasterii sancti Antoiiii Viennensis debet pro censu quolibet anno ecclesie Romane un am marcam argenti prout in quadam bulla domini Johannis pape XXII coninetur sub dat. pontificatus sui anno XIIII registrata in folio secundo libri XLI libri registorum bullarum suarum et fuit consiitutus dictus census per dominum Bonifatium papám VIII pontificatus sui anno IH et IUI idus junii.

202. L. 14. a. id. m. 189-190 11.

203. A XVilí században ez

a hiba már megvolt. (L. 14. a. id. m. 171. 1. 3. jegyz.)

204. *Fahre* adatai. L. 14. a. id. m. 171-172. 11.

205. *Fahre*, 14. a. id. m. 180 1.

206. *Duchesne*, 9. a. id. m.

207. *Duchesne*, u. ott.

208.. L. 14. a. id. m. 176. 1. 1 jegyz. és *Sickel*, Das privilegiium Otto I. für die Römische Kirche, p. 57, η. 1.

209. L. 14. β. id. m. 176. 1.

210. *Fahre* munkáiban talált adatok nyomán.

211. L. 14. a. id. m. 187. 1.

212. L. 14. a. id. m. 177. 1.

213. U. ott 180. 1.

214. L. 146. jegyzetet.

215. A régi kötés adatai *Fabretől*. L. 14. a. id. m. 171.1.

216. *L. Briquet, Moïse Charles*: Les filigranes, 4 kötet. Paris, 1904. II. kiad. Leipzig. 1023. – I. kt. 488.

217. *Fahre* adatai. L. 14. a. id. m. 178. 1.

217*fa* U. az L. u. ott 186. 1.

218. L. 216. a. id. m. – II. kt. 7117. ábra.

219. U. az. L. u. ott. 187. 1.

220. U. az III. kt. 12250-12252 ábrák.

221. *Fahre* adatai. L. 14. a. id. m. 187. 1.

222. U. az. L. u. ott.

223. *Briquet* id. m. III. kt. 12250-12252 ábrák.

224. Erre vonatkozóan 1. részleteket az V. fejezet hasonló című bekezdésében.

225. *Briquet* id. m. III. kt. 8588-8693 ábrák.

226. U. ott, III. kt. 12210-12212 ábrák.

226/1. *Delisle*, Cabinet des manuscrits I. 140 1.

227. *Lévárdi Rezső dr.* megállapítása.

228. L. 14. a. id. m. 200. 1. 1. jegyz. Megjegyezzük, hogy ma a tizenkettedik, mert az 1236. évi felülvizsgálás alkalmával egy az 1236. évi okiratokkal tele kis pótfüzetet közbeiktattak.

229. U. ott.

230. Részletesen 1. 14. a. id. m. 201. 1. 1. jegyz.

231. U. ott.

232. Bizonyítása a szövegek helyesírási hibái alapján. L. 14. a. id. m. 201. 1.

233. U. ott 202. 1.

234. Arch. Vat. Instrumenta Misc. 1327. aug. 8. fol. 6.

235. L. 14. a. id. m. 203. 1.

236. *Ehrle*, *História bibliothecae Romanorum pontificum Bonifatiane tum Avinionensis enarrata*, t. I. 22. 1.: „Unus liber copertus cum postibus sine corio, qui incipit in secundo folio *et pluviale* et finit in eodem *adeo*, et incipit in penultimo folio *fraude* et finit *pro*; et in dicto libro continentur multa scripta ac transumptum multorum privilegiorum regum Romanorum et imperatorum.” (L. 14. a. id. m. 204. 1. 2. jegyz.)

237. Ezek a leltárak a következők: IV. Sixtusé: Ms. Vat. Lat. 3252, fol. 172. Vili. Incéé: Ms. Vat. Lat. 3949. fol. 129v. X.

Leoé: Ms. Vat. Lat. 3955. fol. 71.

238. Ms. Vat. Lat. 7136. fol. 69v.

239. Ms. Vat. Lat. 7131. fol. 26.

240. Ms. Vat. Lat. 3951 fol. 108, 111, 112.

241. Ms. Vat. Lat. 3946. fol. III, 113, 114.

242. Ms. Vat. Lat. 3968. No. 1840, 1848, 1860, 1879.

243. L. 14. a. id. m. 206-207. 11.

244. Ezt az adatot Marino Marin közölte Pertz-cel. (V. ö. Archiv, der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde t. V. 89-90 11.)

245. L. 14. a. id. m. 208. 1. 4. jegyz.

246. Fentebb láttuk, hogy a spanyol- és angolországi adók jegyzékét már a Ricc 228-ből másolták ki, s nem az eredetiből.

247. V. ö. IX. Gergely Décrétátes, lib. II. t. XXXVI. eh. XIII.

248. L. 14. a. id. m. 208. 1.

249. *Fahre* ezt az adatot egy számlakönyv (Arch. Vat. Collectoriae. no 314) utolsó lapján lévő jegyzetek között találta meg.

250. Arch. Vat. Collectoriae no 467. fol. 36v.

251. L. 14. a. id. m. 210. 1.

252. L. *Ehrle*, *Hist. Bibliothecae Rom. pontif. t. I. p. 421. no 1881.* – Az 1369. évi leltárban így szerepel: Item liber intitulus LIBER CEN-

SUUM ECCLESIE ROMANE
coopertus corio albo qui inci-
pit in nigro ECCLESIE et finit
in penultimo folio MACULAM.

253. *Ehrle*, Archiv für Litte-
ratur u. Kunstgeschichte t. i.
p. *Ä*.

254. V. ö. *Müntz et Fahre*,
La Bibliothèqne du Vatican
an quinzième siècle, p. 20.

255. U. o. 94. 1.

256. Item unum volumen ior-
mae regalis ex pergamena cum
quatuor eeraturis argenteis
deauratis cum postibus ligneis
copertum veluto violato nun-
cupatum Liber Censuum eccle-
siae Romane.

257. L. Vat. Lat. 3952. fol.
172.

258. Vat. Lat. 3951. fol. 112.

259. L. Vat. Lat. 3968. fol. 55.

260. L. 14. a id. m. 213. 1. 2
jegyz.

261. Studi e documenti di
storia e diritto, VIII. kt. 37. 1.
(1887).

262. L. Arm. XXXVI. t. 38.
fol. 236.

263. L. 14. a. id. m. 213. 1.

264. V. ö. 14 a. id. m. 214.1.
3. jegyz.

265. L. V. íej. es 14. a. id.
m. 215. 1.

266. L. 14. a. id. m. 216. 1.

267. Vat. Lat. 3951. fol. 112.

268. Vat. Lat. 3968. fol. 55.

269. L. 14. a. id. m. 216. 1.
es u. ott 1-3. jegyz.

270. *Borgatti*, Castel S. An-
gelo, in Roma. – *Fahre* 14. a.
id. m. 217. 1.

272. A hosszú levelet bő ki-
vonatban idézi *Fahre*, 14. a. id.
m. 219. 1. 3. jegyz.

273. U. ott.

274. V. ö. 14. a. id. m. 220.1.
2. és 3. jegyz.

275. L. Vat. Lat. 3952, 3949,
3955, 7131.

276. L. Vat. Lat. 3951. fol. 111r

277. L. Vat. Lat. 3968. fol. 55.

278. Vat. levéltárban: Arm.
XVII. t. 2. fol. 87.

279. L. 14. a. id. m. 222. 1.

280. V. ö. *Delisle*, La Cabi-
net des manuscrits, t. I. 332.1.

280/1 *J. Bromberg*, Zur geo-
gráfié der reisen des domi-
nikaners Julians. (Finnisch-
Ugrische Forschungen, 26. kt.
Anz. 60-73. 1.) Helsinki, 1940.

281. L. 1. a. id. m. 162-
163. 11.

282. Böv. Í. ugyanebben a
munkában alább.

283. L. Pal. Lat. 443. fol. 105v,
lio. 42. (L. 2. a. id. m. 43. es
68. II.)

284. L. 1. a. id. m.

285. *P. Loenertznok*, a rend
hivatalos történézésének szíves
szóbeli közlése. (1942. áprili-
sában.)

286. U. az.

287. L. 1. a. id. m. 163. 1.

288. *Pauler-Szilágyi*, A ma-
gyar honfoglalás kútfői, 446. 1.

288/1 Böv. 1. *Rómán Bálint*,
A Szent László-kori GestaUn-
garum és XII-XIII. századi le-
származó!. Bpest, 1925. Akad.
- 33. skk. 11. és tábl.

289. Böv. 1. *Bendefy*, Otto
testvér 1231-1?34. évi utazása.

- Földr. Közl. 1938. évi. 211-224. 11.
290. L. *Duchesne* 9. a. id. m. 14. 1.
291. Böv. 1. *Moravcsik*, A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. (Sz. István Emlékkönyv. Akad. Budapest, 1938. 1. kt. és *Bendefy*, A magyarság kaukázusi őshazája. Bpest, 1942. (Cserépfalvi.) 290. skk. li.
292. L. 2. a. id. m. 61. 1.
293. Böv. 1. *Roman*, Kiszhevesi Hevenesi Gábor. – Történetírás és forráskritika. 314-351. 11. Bpesí, 1938.
294. L. *Hóman*, A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. U. ott 383-437. 11.
295. L. 1. a. id. m. 90. I. és 294. a. id. m. 405-406. 11.
296. L. 1. a. id. m. 91. 1.
297. Fordítás első közlése 1. a. id. m. 92. 1.
298. L. *Desericzky*, De initios ... c. m. I. kt, 176. 1.
299. Böv. 1. *Hóman* 294. a. id. m. 348. 1.
300. Böv. 1. 1. a. id. m. 93-94. 11.
301. L. *Hóman* 294. a. id. m. 408. 1.
302. Tom. IX. Comment. Ak. Petropolitanae 1868.
303. De rebus Getic. cap. 5.
304. Lib. 7. cap. 8.
305. De adm. imp. cap. 38.
306. Lib. I, rerum Turcic.
307. Lib. 31. rerum Francicarum.
309. Böv. 1. 1. a. id. m. 95-96. 11.
310. Böv. I. 1. a. id. m. 96-97. 11.
311. Böv. 1. 1. a. id. m. 97. 1.
312. *Böv.* 1. 1. a. id. m. 97-98. 11.
313. L. 1. a. id. m. 98-99. es 106. 11.
314. U. ott 98-99. 11.
315. U. ott 102. 1.
- S16. Böv. I. u. ott 105. 1. és munkánk V. fejezetében a Ms. Pal. Lat 965-ről írottakban.
317. Böv. 1. 1. a. id. m. 106. 1.
318. Böv. 1. u. ott 113. 1.
319. Nyelvtud. Közl. XLV. kt. 128-194, 11. és XLVI. kt. 1-33. II. – Böv. 1.1. a. id. m. 115. 1.
320. *Szentpétery* szerk., *Scriptores rerum Hungaricarum...* Vol. II pp. 529-542. Bpest, 1939. (Egyet. Nyomda. J 321. U. ott 532. 1.
322. L. alább a 327. jegyz.
323. L. 320. a. id. m. 539-540. 11. 3. jegyz.
324. U. ott 539. I. 2. jegyzet.
325. U. ott 537. 1. jegyz.
326. V. ö. 280/1 a. id. m. 68-69. 11.
327. V. ö. *Ph. Brunn*, *Cernomorie II.* (Zap. Imp. Novor. Univ. 30. kt.) Odeesza, 1880-174 1.
928. Mint 326. jegyzet.
- 328/1 V. ö. *Trim*, Magyar Földrajz III. kt. 64-65. 11. - *László Gy*, A Kárpátmedence népvándorláskor! kereskedelme. Hítel, 1942. 857-369. U.
329. Böv. I. *Hóman-Szekfü*, Magyar tört I. kt 443-445. 11.

és 320. a. id. ra. It kt. 536. I. 3. jegyz.

330. Böv. 1. 1. a. id. m. 45-46. 11.

331. *Pogrányi Nagy Félix* levélben! szíves közlése szerzőhöz 1942. július 2-ről. A szóelemzés részletei:

tur = belépni, bemenni, bevinni, beállítani, bejárat, stb.

ma = föld

ma - tur = föld - bemegey, földnyelv, félsziget (a tengerben)

tur ~ ta = bemegey bent van

man = *m -a-n* = igazán van, nagyon van

ta - man = bemenő - nagyon van = földnyelv, félsziget

a rajta lévő város neve *ma - tur -i-k-a* = a félszigethez tartozó, azon fekvő város.

332. *Pogrányi Nagy Félix* ebből - nem kis joggal - azt következteti, hogy a cserkesz fejedelem első asszonya valószínűen kumai magyar származású volt. Ez magyarázza nagyfokú jóindulatát a magyar szerzetesek iránt. (Levélbeni közlés.)

333. Böv. 1. szerzőnek 291. a. id. m. 79-111. II.

384. L. *O. Wolff*, *Geschichte der Mongolen*, Breslau, 1872. 264. 1.

335. *Gombóca Z.*, *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány*. II. közi. *Nyelvtud. Közl.* 1923. 1-35. 11.

336. Böv. 1.1. n. id. m. 98-99. 11.

337. L. 320. a. id. m. 537. I.

jegyz:

338. L. 1. a. id. m. 49. 1.

339. V. ö. *Piano da Carpino* es *Rubruquis* közel egykorú iratait a *Sinica Franciscoc*

I. kt.-ben; az alánokról kimerítő tanulmányt közöl *Kulakovszky J. A*, *Alany po svéd. Klassic, i vizant. pisatelei* (*Cteniya v Istorice. O - ve Nestora letopisca*, 13. *Kiev*, 1899. II. kt. 94-168. 11.) c. munkája.

340. L. *Magy. honi. kútfői.* (Bp. Akad. kiad. 1900.) 469 I. jegyz.

341. V. ö. *Cholnoky J.*, *Julianus barát.* (Túrán, 1935. évf., II. 1.)

342. U. ott.

343. *Hóman-(Szekfü)*, *Magyar Tört.* I. kt. 103. 1.

344. L. pl. *Klaproth* leírását: *Reise in Kaukasus, etc.* I. kt.

345. *Bezdez-re* vonatk. lásd: *Poln. Sobr. Russk. Letop.* V. 215 = VII. 197 (1319-1320. évi adat); VII. 210 (1346-1347. é. a.); VIII. 11. (1361-1362. é. a.); ugyanott szó van *Narucadb*, ma *Narovcat* nevű helységről is, amely a penzai kormányzóságban fekszik; VIII. 12. (1364-1365. é. a.) A penzai kormányzóságban egyébként *Viasa* nevű folyó is van (a *Viada-n* kívül), és két *Vias* nevű helység. Az utóbbiakra nézve lásd *Finnisch-Ugrische Forsch.* XVIII. Anz. 120.1. lévő térképet (*Jalo Kalima, Zur*

siedelungsgeschichte der mordvinen c. m. -ban), és ugyanott egy Vedjantzy nevű helység is akad. Van e kormányzóság területén egy Viazemka nevű folyó és ugyanolyan nevű helység is, ezek újabb települéktől nyerték a nevüket régiebb, oroszországi folyó-, ill. helységnév alapján. A Bundáz nevet Bromberg összeveti a cseremis *pundász* < bhundhosz szóval, amely jelentését illetően a német „Boden” megfelelője. (V. ö. E. N. *Setälä*, Studia Orientalia. I. Helsinki, 1925, 296. 1.)

346. V. ö. *Betimr-Liüke*, A leíró földrajz alapvonalai, Bpest, 1925. 252. 1.

346/1 L. Recueil des historiens des croisades. – *Szamota L*, Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten, Bpest, 1891, 23. 1.

346/2 U. o. 25-26. 11.

346/3 U. o. 26. 1.

346/4 U. o. 39. 1.

347. Mint 326. jegyz.

347/1 A volgai bolgárok városaira nézve 1. *Mészáros*, Magna Hungaria, 32-33. 1.

348. L. Budai Szemle Clíí. kt. 312. 1.

349. V. ö. 286/1 a. id. m. 69.1.

350. V. ö. Siüica Francisca-na I. kt 136. 1.

351. U. ott 199. 1. Lásd még 195, 205, 210, 212, 216, 223, 313, 315. 11.

352. U. ott 205. 1.

353. Mint 349. jegyz.

nisch-Ugr. Forsch. XX. kt. (1929) 127. 1. és O. J. Tuulio (Tallgren), Studia Orientalia VI. 3. Helsinki, 1936, 188. 1.

355. V. ö. 2. a. id. m. 37. 1.

356. V. ö. *Mészáros* 347/i a. id. m. 32-34. IL

357. U. ott 34. 1.

358. ÁTI kisatlasz, Budapest, 1937, 21. lapon.

359. Böven foglalkozik a központi szovj ei kormány által az egyes nemzetiségeknek adott „önállóság” mibenlétével és az önkormányzatú tanácsköztársaságok politikai határainak megvonásánál alkalmazott elvekkel *Virányi E.*, A finn-ugor népek élettere, Budapest, 1942. c. m.

359/1 L. *Mészáros Gyula*, Magna Hungaria, 52-53. 11.

359/2 Böv. 1. Magy. honfogl. kútfői 197-220. 11.

359/3 V. ö. A magyarság tört. Szerk. Ligeti Lajos. Bp. 1943. 169. 1.

360. V. ö. *László Gyula*, A Kárpátmedence népvándorláskori kereskedelme. (Hitel, VIII. évf. Kolozsvár, 1942.) 363. 1.

361. L. *Wolff* 334. a. id. m.

362. L. 2. a. id. m. 64. 1.

363. L. 291. a, id. m. V. fej. 113-125. II.

364. V. ö. 280/1 a. id. m. es *J. B. Bury* megjegyzéseit *Gibbon*, History of the Decline, stb. c. m. 7. kt. 332. 1.

365. V. ö. 334. a. id. m. 268.1.

366. L. Magyar honfogl. kútfői 464. 1. 1 jegyz.

366/1 V. ö. Humanisme et

Renaissance, 1938. évf. 385-417, il.

307. V. ö. *Pálffy Ilona*, A tatárok és a XIX. századi Európa. Bpest, 1928. 29. Í.

368. V. ö. 1. a. id. m. 100, 1(1) és 166. 11.

369. *Budik*, Iter Romanum I- II. Historische Forschungen. Wien, 1855. A levélről, bőv. 1. az I. kt. 288. 1.

370. V. ö. *P. Leopuli Janau-schek*, Originum Cisterciensiura, $\sqrt$ ndobonae, 1877. I. kt. 81. 1.

371. Inv. Mss. Lat. Bibi. Vat, 8916. T. V. (305).

372. V. ö. 1. a. id. m. 167. 1.

373. L. 834. a. id. m. 269. 1.. jgyz-

374. V. ö. *F Schmidke*: Die Japhetiten der bibi. Völker-tafel (1926.) 75. ff. Diet, Bible Supple II. 19-23.

375. L. 2. a. id. m. 24, 28, 33. 11.

376. U. ott.

377. L. 2. a. id. m. 21, 30. 11.

378. U. ott 26. 1.

379. U. oit. 44, 46. 11.

380. U. ott. 35, 39. 44. 11.

381. U. ott 57, 38, 41, 45. 11.

382. L. *Gombocz*, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány, I. Nyelvtud. Közl. XLVI. *ht* Bpest. 1923. 11-12. oldal.

383. L. 2. a. id. m. 38, 43. 11.

384. Bőv.). Sin. Franc. I. kt. 141-143. 11.

385. U. ott 38, I.

386. *Lázár*, Az orosz birodalom tört. I. kt. Temesvár,

1890. 320. 1. *Wo! ff 3-4*. a. id. m. 2GS. 1.

387. L. 2. a. id. m. 35, 36, 37, 39, 40, 41, 44, 45, 46. 11.

388. A Gargata névalak levezetését először 5. a. id. munkámban, majd *Bendefy*, Bolgár-török méltóságnevek középkori kútfőkben, Túrán, XXV. évi. 22-30. 11. Bpest, 1942. c. dolgozataimban közöltem.

389. Mivel mind a három másolat más-más levélről készült.

390. Sátoros pásztor helytelen, de közismert kifejezése a *nomád* szó, amely csak pásztor-t jelent.

391. *Németh Gyula*, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930. 37. 1.

392. L. *Rubruquis* jelentésében, és 384. a. id. m. 164. skk. 11.

393. V. ö. *Rómán*, Magy. Tört. I. 525. 1.

394. L. 2. a. id. m. 35. 1.

395. U. ott 39. 1.

396. U. ott 44. 1.

397. L. *Nagy G.*, Nagymagyarország. (Ethnográfia 1911. év. 1-3. füz.)

398. L. 2. a. id. m. 35. 1.

399. V. ö. *Golubovich* Bibliotheca bio-bibliografica della Terra Santa e deli' Oriente Francese. Quaracehi-Firenze. I-V. kt. Vonatk. rész II. kt. 132-133. 11.

400. V. ö. *Golubovich* id. m. III. kt. 91-93. 11.

401. Vonatközö szövegrészletet 1. előző fejezetben, valamint 2. fi. id m. 36, 40, 45. II;

ugyanannak fordítását ugyan-
ott, ill. 2. a. id. m. 63-64. il.

402. L. 2. a. id. m. 36. 1.

403. U. ott 40. 1.

404. U. ott 45. 1.

405. U. ott 36. 1.

406. U. ott 40. 1.

407. U. ott 40. 1.

408. U. ott 45. 1.

409. U. ott 45. 1.

410. U. ott 40 és 45. 11.

411. U. ott 36. lap.

412. V. ö. 1. a. id. m. 79. 1.

413. V. ö. *Róman(-Szekfü)*,
Magya? tört. I. kt. 524. 1.

414. *Storia Universale*, Am-
sterdam, 1771. t. IV. pp. 334,
371. sg. – *Nouveau Diction*,
de géographie, ed St. Martin
et Rousselet. Suppl. 1897. -
Golubovich id. m. t. II. p. 557.

415. L. 2. a. id. m. 63. 1.

416. Mint 413. jegyz. és v. ö.
D'Ohsson: *Historie des Mon-*
gols, depuis Tchinguis-Kahn.
La Haye, 1834. és *Wolff*, *Ge-*
schichte der Mongolen, Oder
Tataren. Breslau, 1872.

417. Mint 416. jegyz.

418. L. 2. a. i. m. 40. 1.

419. U. ott 36. 1.

420. U. ott 45. 1.

421. U. ott 64. 1.

422. Ennek a támadásnak
leírását 1. Richardus elbeszélé-
sében (2. a. id. m. 60 1.) és
Julianus levelében (u. ott 641.)

423. L. *Németh Gy.*, A hon-
fogl. magy. kial. 144.1. Ugyan-
ott további utalások.

424. L. 2. a. id. m. 44. és 46.
11, továbbá 69. 1. 11. jegyz. -
I. még 374. ievvz.

425. L. 2. a. id. m. 39. f.

426. L. *Nagy Géza*, Nagy-
magyarország. (Ethnogr. 1911.
évi. 1-3. füz.)

427. L. 2. a. id. m. 47-50 és
69-74.11. és *Bendefy*, *Johanca*
testvér levelének tudományos
jelentősége. *Ferences Közl.*
1937. év?. 14-16. és 70-74 1'.

428. L. 423. a. id. m. VI. fej.

429. V. ö. 423. a. id. m. és
Attila és hunjai c. m.

430. L. 423. a. id. m. 807. 1.

431. L. 2. a. id. m. V. tb.

432. *NemätiK.*, Nagymagyar-
ország ismeretlen történelmi
okmánya. Bpest 1911.19. skk. II.

433. V. ö. *Brit. Mus. Reg.*
12. G. XIV. *Rubani Mauri Ety-*
mologiarum libri 22. Saec. XII.
Cod. olim Monasteriis Albini;
pag. 202. a. col. I. lin. 18.
(Fényképmásolatban 1. 432. a.
id. m. 23. 1.)

434. L. 2. a. id. m. 41. 1.

435. U. ott 35, 37, 39, 41, 44,
46. II.

436. V. ö. *Bromberg* 280/i a.
id. m. 70. 1.

437. V. ö. *Altaner*, *Die Do-*
minikanermissionen des 13.
Jahrhunderts. *Habelschwertd,*
1924. – 154. 1. 13. jegyz. – és
Schmidt térképe a *Zeitschrift*
der Gesellschaft für Erdkunde
zu Berlin, Bd. XX. Berlin 1885.
256. lapon.

438. L. 2. a. id. m. 37,38,42.11.

439. U. ott 37, 43. 11.

440. U. ott 36, 41. 11.

441. U. ott 36, 40, 45 11.

442. U. o. 41. 1.

443. U. o. 41. 1.

444. U. o. 36. l.
 445. U. o. 38. l.
 446. U. o. 42. l.
 447. *Dudik Beda*, Iter Romanum I. kt. Wien, 1855.
 448. L. 2. a. id. m. 36. I.
 449. U. ott 41. l.
 450. L. 1. a. id. m. V. fej. 24. jegyz. és 181. l. és *Gombocz Z.* 335. a. id. m. 10. l. 1. jegyzet.
 451. V. ö. 280/1 a. id. m. - Faschia - Sascia = Sachsynra vonatk. v. ö. *Piano da Carpino*, Saxi in Sin. Franc. I. 91.
 — V. ö. *W. Barthold*, 12 Vorlesungen über die Geschichte d. Türk. Mittelalt. (Beiband zu Die Welt d. Islam 14-17. kt. 1932/5J Berlin. 1935, 168-9. 11.
 — *E. Breischneider*, Mediaev. Researches I. London, 1910. 296. l., 720. U további irod. adatokkal. — Meggondolandó
 — Bromberg szerint — vajjon a krimi gótokat nem nevezték-e szászoknak (Saxi) is. V. ö. Sin. Franc. I. 91. — V. ö. még *B. Dorn*, Kaspiai (Zap. Imp. Akad. Nauk. 26. köt. Szt-pétervár, 1876. 1. sz. mell. (Szt-pétervár, 1895), 595,346. II. Suvar-ról u. ott 498, 287. 11.
 452. L. 2. a. id. m. 25 és 30 li.
 453. U. ott 34. l.
 454. U. ott 38, 42, 67. 11.
 455. U. ott 44. l. 15. sor.
 456. U. ott 35. l. (a Hormayr-féle szövegből.)
 457. U. ott 37 l.
 458. U. ott 41. l.
 459. U. ott 37. l.
 460. L. 280/1 a. id. m. 71. l.
 461. U. ott.
 462. U. ott 72. l.
 463. L. 2. a. id. m. 24. és 281 l.
 464. U. o. 33. II.
 465. Böv. l. *Pauler Gy.*, A baskír-magyar rokonságról. Bud. Szemle CHI. kt. 342. l.
 466. L. 2. a. id. m. 37. l.
 467. U. ott 41. l.
 468. U. ott 37. és 41. 11.
 469. Magy. honf. kútfői 393, 394, 397, 398, 413. 11.
 470. *Németh Gy.*, On ogur, hét magyar, Dentümgoyer. - Magy. Nyelv. XVII. 206-207. - Körösi Csorna Archiv. I. 153-155. 11.
 471. L. 2. a. id. m. 37. és 41. l.
 472. U. ott 46. l.
 473. A szerző az olvasó elnézését kéri, mivel a paleográfiai rövidítéseket nyomda-technikai okokból nem közölte,

TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ

- Abkhazia pusztái 227.
Abu Hamid al Andalusi 307.
ad limina apostolorum visitatio 41.
Ak-Idel folyó 239, 240.
Alania, alánok 211, 218, 227-229, 236.
Albaniensis (Ms.) 80, 1-7-1(8).
Aibinus bíboros 11, 28, 7,2, 39.
Alemania 2i9, 303.
Ansflmus de Lucas 28.
Apóst. Kamara B. 59. jelű ismeretlen Lib. Cens.-kézirata 123, 175, 178.
Ara>. XXXV. t. 18. (Ms.) 5, 83-85, 149-150, 178-179, 203.
Arm. 35. t. 70. (Ms.) 76.
Assemanus J. Simon 194, 195.
Asszán (Asen) fejed. 217, 2-5, -226.
Attributiones ord. litt. digeste 256.
- Balanyi György 8.
Balaskó Árpád 317.
- BANI, FIORIO, 8, 318.
Barbarossa Frigyes 225.
Barb. Lat. 2514 (Ms.) 80, 94-96, 152.
Barb. Lat. 2592 (Ms.) 114-116, 158-159.
Barb. Lat. 3415 (Ms.) 80, 96-97, 152.
- Baskiria politikai határai 242.
Baskiriai szájhagyomány 212-243.
Ba?kiria területi kiterjedése 241.
Baskír-magyarok 214, 221,240.
Baskír-mag\arok és tatárok 248, 282, 301-30J.
Batteil-, Giulio 260, 262, 263.
Batu kán 248, 253, 290.
Batu kán iitimáuma 273, 283, 288, 290.
Bendeiy László 206, 20^, 242.
Benedek András 191.
Benedictus Camerarius 46.
Benedictus kanonok 10,28,30.
Benedictus Polonus 239.
Berthold aquilejai érsek 254, 275, 286, 314.
Bezdez (I. Bundáz) 205.
Bél Mátyás 202.
Bizánc keresk. főútvonala 226.
Bjelája folyó 239, 240, 241,
Blumensiók 27.
Boätius (fragm. carm.) 262.
Bolgárország (Nagy) 207, 220-230, 242.
Bolgárország nagy városai 240.
Bonon. 477. (Ms.) 80, 97-99, 153-154.
Boson bíboros 10, 28, 32.
Böhmer János Frigyes 254, 266.
Brancjccianus IL C. 6. (Ms.) 80, 99, 154, 317.

- Bratianu, G. I. 207.
 Bromberg J. 224, 233, 237, 2-30,
 307, 308.
 Bue (Buchs, Bux-Bug) folyó
 269, 278, 299.
 Bulgária (dunamenti) 226.
 Bundáz 176, 177, 213, 220, 224,
 225, 234, 23S-238, 247.

 Cataniensis (Ms.) 80, 10S, 155,
 317.
 Cencius camerarius 12,
 — származása 12, 13.
 — neve 16.
 Ceoni 39.
 Census, A-fogalma 20,
 Cetliym 274, 285, 287, 301.
 Chananei (-orum) 2691, 30 L
 Chayn, chaim 289.
 Cholnoky Jenő 231.
 Cnorsinianus Col. 34. D. 6. (Ms.)
 80, 102-105, 155.
 Cors. Col. 34. G. 25-26, 21-22.
 (Ms.) 80, 99-101. 154-155.
 Cors. Col. 38. B. 13. (Ms.) 101-
 102, 155.
 Cumania (Carmania) 306.
 Cyrill I. metropolita 250.
 Csaglian folyó 244.
 Cseles Márton 190-192, 193,
 197, 198.
 Cseremsán folyó 244.

 Danieli sermones 256-258.
 De facto Ungarin Magno...
 (kezdetű relatio) 65, 73, 80,
 82, 85, 88, 91, 92, 93, 96, 99,
 101, 110, 122, 191.
 Deér József 206.
 Den, Denh folyó 270, 279, 310
 -313.
 Dentumoger 310.
 Desenczky Ince 193-197, 260.

 desertuit, per-, 228*, 316.
 Deusdedit bíboros 10, 28.
 dominikánus: négy -sikerte-
 len küldetése 273-274, 283
 -284.
 Don nagy könyöke 234, 236.
 Duchesne 10, 17, 27.
 Dudik Beda 205« 255, 266.
 Dzsudzei 248.

 Endlicher !. L. 203-204.
 Endrédy VVndel 2=^9.
 Ethyl iolyó 206, 214, 22.1, 238,
 239, 240, 270, 279, 310.
 Euthet 269, 278, 295, 299, 300.

 Fahre, Paul-, 17, 27.
 Fascliim 270o, 307.
 Fejér György 202-203.
 Fejérpataky L. 204, 205, 250,
 252.
 Fraknoi Vilmos 205, 260, 266.
 Fulgariam 270, 304.
 füves puszták 234.

 Gagy Judit 8, 318.
 Gargata (Gurgaia, Gurgula-
 Can Cathay) 268, 269, 271,
 276, 2^7, 278, 279, 280, 292-
 294, 295.
 Gauex (Gruex) 1, Euthet.
 Gál István 263, 26^>.
 Gerardus fr. 213, 220, 233,
 Gresta pauperis scholar!» 11, 39.
 Gesia Ungarorum 184, 185. 209,
 210, 216.
 Ghazaria 293.
 Giotto 10.
 Gombocz Zoltán 206, 227, 229,
 290, 307, 308.
 Goíhia, Gotha, Gotta (-Cathay)
 268, 276, 293, 306.
 Gruex (Gauex) 1. Euthet.

- Gyepű, gyepűelve 231.
 György II. (Jurij) fejedelem' 247, 249, 250, 291.
- Haza y István 318.
 Henrik brixeni püspök 254, 274, 286.
 Hevenesí Gábor 190.
 Hiszamu-d-din 241.
 Hóman Bálint 7, 184.
 Honorius, IIL-pá->a(Cencius) 15.
 Hormayr Horienburg József 254.
 Hormayriana editio 254, 271, 314.
 Hornach, Ornach (=Hola) 269, 271, 277, 295, 296, 297.
 Humanista, ismeretlen levele a XIII. sz.-ból 263-265.
 Hüzmüzaki, E. 207.
- Ibn Fadhlän tudósítása 243-245.
 Ilek folyó 244.
 Ilovlja folyó 234.
 Inzer folyó 241.
- Jakut 244.
 Johannes Leodiensis 255.
 Julianus első utjának időtáblázata 246.
 Julianus hazatérése 247, 305.
 - kveleim k keletkezéséről 314.
 Julianus Magna Ungariában 2-15.
 Julianus Rómában 182-183.
 Jurgievics W. N. 208.
- Kalkamenti ütközet 248, 249, 299.
 Kaprinai István 197-198.
 Kara Khobda fo'yó 244.
- Kaszimov (város) 247.
 Káma folyó 238, 240, 241, 253-
 keraitok 297, 298, 299.
 Kinél folyó 244.
 Kojp folyó 247.
 Ko Ionich Lipót 190.
 Kondurcsa folyó 244.
 Konstantinápoly 22% 226.
 Köppen Péter 202, 203.
 Kötöny (I. Euthet) fejed. 300.
 Kubán folyó ä26, 231, 232.
 Kunia folyó 228, 232.
 kumameuii magyarság 7, 249.
 Kurdják Bojruk 297-299.
 Kusztu baj 241.
- Lavesius F. nótárius 79.
 Liber Censuum forrásai (tb.) 29.
 Liber Censuum perg. másolatai (tb.) 132.
 Liber Censuum papiros másolatai (tb.) 133, 138, 140.
 Liber Censuum Genuinus 39.
 Liber Politicus BenedictiLO, 11.
 Luigi Aurelio 77.
 Luttor Ferenc 7.
- Macedonia 236.
 madiamiák 274, 285, 300.
 Madridi kir. könyvt. Ms. R. 49.
 - 77, 315.
 Magna Ungarin jelentése 304.
 Magna Laudameria 307.
 Magyar László 263, 265.
 Magyar püspökségi jegyzék 1192-ből, 34.
 Marcianus XIV. 503 (Ms.) 80, 85-87, 150.
 Mare inum 311.
 Margus kán 297, 208. 299.
 Márkus István 318.
 Matrika 210, 217, 226, 227, 231, 232.

- Mediomontanus 53(58. (Ms.) 80.
106-107, 157, 317.
Medvjedica folyó 234.
- Meinhard I. tiroli grófi 254, 275,
286.
Mercati, Angelo 7.
Merowia 270, 271, 306.
- Mészáros Gyula 206, 241, 242,
244.
- Miklós arag. bíbornok (). Nico-
laus)
- Misc. Arm. XV. t. 1. (Ms.) 71-
74, 79, 135-136, 144-146,
171-174, 203, 204, 205.
- Misc. Arm. XV. i. 2. (Ms.) 80,
92-93, 151, 174,
Moksa folyó 247.
Moksány város 247.
Montecorvino, Joh. de – 295
- mordvinok 215, 222, 249, 270,
274, 279.
Mukiedir kalifa 243.
Muratori 17, 27.
- Nagy Arthur 7.
Nagy Géza 294.
Nagy-Vladimir város 247, 248.
Neapolit. V. H. 63. (Ms.) 80,
91-92, 152, 317.
Németh Gyula 207, 310.
Nicolaus aragóniai bíboros 76,
315.
Nikeforosz 236.
Noe (= Gyorgje, Jurij) fejed.
283, 291.
- Ogotáj kán 248.
Ottó (Octo) ír. neve 289.
Ottó útja 210, 217, 242.
Ottobonianus Lat. 2651 (Ms.)
114, 157-158.
Orgenhusin 270t, 308-310, 311
-313.
- Orna eh (L. Hornach)
Orosz Mihály 3*5, 317.
Ovcheruch 270, 308-310, 311
-313.
- Palatina Bibliotheca 126, 259.
Pala . Lat. 443. (Ms.) 255-159.
Palát. Lat. 985. (Ms.) 119-126.
1C0, 192, 194, 195, 203.
papirosmásolatOiv a Lib. Cens.-
ról 133, 138-140.
v. Papp Gyula 318.
- Parisiniue i. (Ms.) 74-77.
— 3843. (Ms.) 250-252,
— 4188. (Ms.) 81-83.
136-137, 147-149, 179.
Pasisinus 5142. (Ms.) 116-118,
159.
Parisinus 5150, (Ms.) 118-119,
159-160.
Pascua Romanorum 207, 209.
Pauler Gyula 204, 205, 227, 230,
239, 240.
Pentsy Guido 315, 317.
Penza 225, 233-238.
pergamenmásolatok a Liber
Censuumról 132.
Perzsia (Persia, Persae) 214,
222, 270, 279, 306.
Petri Alphonsi liber 262, 263.
Pogányi-Nagy Félix 8,226,318.
Popa-Lisseanu, G. 207.
Poroszország 243, 267, 304, 305.
Poydowia 270, 279, S06.
Pray György 199-202.
- Recennia (Recessua, Risennia)
1. Rjezsány.
Regesia paparum 23.
Ric. 228. (Ms.) 50-70, 79,
134-135, 142-144, 166-171.
180.

Vat. Lat. 4161. (Ms.) 200-266.
 Vat. Lat. 6223. (Ms.) 5, 80, 87
 -89, 150-151.
 Vat. Lat. 7031. (Ms.) 111-114,
 157.
 Vat. Lat. 8486. (Ms.) 35-49,
 128-134, 141-142, 161-166.
 Veda (Vela) 176, 177, 213, 220,
 224, 234.
 Veliko Knyaseszk 234.
 Viada folyó 224.
 Visitntio ad Haina apóst. 41.

Vithut, Withoph, Witowt, 1.
 Wroccus
 Vizy Tibor 317.
 Volga 225, 229, 230, 234, 310.
 Walther János 8.
 Wediri, Wedint ,270, 279, 306.
 Wenzel Gusztáv 205.
 Witowt (Wiilioph) 299. és 1.
 Wroccus
 Wolff, Otlienio 227, 248.
 Wroccus 269, 277-278, 295,
 298-299.

SAJTÓHIBÁK JEGYZÉKE

Szerző kéri az olvasót, szíveskedjék az alanti hibákat a könyveit olvasása *előtt* gondosan kijavítani.

lap 2i. sor: köszönhetem.¹⁴ után „ teendő.

27. „ i\k&atikáni Levéltár helyett; A Vatikáni...

22. „ praersentem helyeit praesentem.

17. „ Liber ensuum „ Liber Censuum.

17. „ a Gencio „ a Cencio.

18. „ Gamerario „ Camerario.

19. „ Godice „ Codice

8. „ Innocent XViii „ Innocentii Vili.

28. „ Vat. Lat 2514 „ Vat. Lat. 6223. és a Barb. Lat. 2514.

28. „ De Gensibus „ De Censibus.

7. „ ezelőtt ebből „ ezelőtt valaki ebből

16. „ XVIII. századból helyett XVIII. században.

21. „ 114v-on „ 124v-on

22. „ 1380-as évek „ 1360-as évek

29. „ „ ... domini pape Gregorii nőni” kifejezésből a pape szó törlendő.

21. „ O Barb. Lat. 3415 helyett KO Barb. Lat. 3415.

18. „ (inda- „ (inda-)

felső jobboldali címere a 261. lap alsó címerével tévedésből íelcserélve.

2. „ könyvben helyett könyvbe.⁹)

jegyzet 11. sor: egyeznek helyett egyeznek.

21. „ Ricc. 288.2⁷ helyett Ricc. 228.277

XVI. tb. első képe alatt: fol. 320. versoja helyett:

fol. 329. versoja.

6. „ domine que super helyett: domine que | super.

5. „ Tiflisz „ Tifliszk.

20-23 sora helyesen: IOANNIS

LEODIENSIS

SERMON(ES)

(TOT)IUSANN(I)

255. lap 32. soi impendre helyesen: impendere.
 255. „ 34. „ Caritas szó után poet teendő.
 256. „ utolsó két sorának első két szava helyesen: fol.
 257. „ 26. „ nominar helyesen: nominari.
 259. >> 22-23. sor: dis-tabat helyesen: di-stabat.
 261. >> alsó címere a 158. lap felső jobboldali címerével
 263. „ 23. tévedésből felcserélve.
 264. „ 20. 44 lap helyesen 44. lap.
 271. „ 19. (dosi-)deramus „ (desi-)derans.
 278. „ 24. Aient „ Alieni.
 ŷ naki ŷ naki
 takart volna helyett: takart volna. (v. ö. 282. 1.

303. „ 20, Duchst, DUA helyen DUCKO , DUA ☹.

9. sor.)

dr. Bendefy László

nagyobb őstörténeti munkái:

Az ismeretlen Juliánusz. 1936.

Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői. 1937.

Szalám tolmács küldetése Nagy Sándor falához.
1941,

Kummagaria. 1941.

A magyarság kaukázusi őshazája. 1942.

Magna Hungaria és a Liber Censuum. 1943.

A magyarság és Távolvelet. 1944.

TARTALOM

	Oldal
Előszó.....	5
Bevezetés.....	9
I. A Liber Censuum tárgya és alkalmazása.....	17
II. A Liber Censuum forrásai.....	28
III. Cencius eredeti Liber Censuum.....	33
IV. IX. Gergely Liber Censuum.....	52
V. A Liber Censuum további példányai.....	71
VI. A kéziratok eredete	127
VII. A kéziratok leírása	141
VIII. A kéziratok története.....	161
IX. Fr. Richardus beszámolóba a Liber Censuumban.....	180
X. Richardus beszámolójának hazai kéziratosa- solatai és kiadásai.....	190
XI. Richardus beszámolójának összövege a Riccar- dianus 228. jelű kéziratból.....	209
XII. Julianus 1235 – 1236. évi útvonala.....	224
XIII. Julianus második utazásának forrásai.....	253
XIV. Julianus levelének eredeti szövege.....	267
XV. Julianus levelének nép- és tulajdonnevei.....	287
Függelék.....	315
Utószó.....	317
Jegyzetek.....	319
Tárgy- és névmutató.....	336
Sajtóhibák jegyzéke.....	342

A munkához az I-XX. tábla és egy térkép-
melléklet tartozik.